

6

КИЇВ-1981

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ

- XXVI з'їзд КПРС і дальше зміцнення братерської дружби народів СРСР
- Фашистська агресія проти СРСР і крах «бліцкригу»
- Комуністична партія — організатор підготовки трудящих УРСР до захисту країни (1938—1941 рр.)
- Археологічні дослідження в УРСР у десятих п'ятиріччі
- Колгоспна інтелігенція як соціальна категорія
- Критика концепції «превентивної війни» фашистської Німеччини проти СРСР
- Неспроможність буржуазних фальсифікацій історії Північної Буковини

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), Ю. В. Бабко, П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), П. М. Калениченко, А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун.

Відповідальний секретар редакції Г. Я. Туранська

Адреса редакції:
252001, Київ-1, вул. Кірова, 4.
Телефон 29-62-34

Художній редактор *Б. В. Сушко*
Технічний редактор *І. Ф. Міхалкіна*
Коректор *Л. П. Захарченко*

Здано до набору 6.03.81. Підп. до друку 16.06.81. БФ 19104. Формат 70×106-16. Вис. друк Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,5. Обл.-вид. арк. 14,92. Тираж 4035 прим. Зам. К-64.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, МСП, Рєпіна, 3.
Друкарня видавництва «Київська правда», 252030, Київ-30, вул. Леніна, 19.

«УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ», № 6 (243), 1981, июнь. (На украинском языке)
Научный журнал Института истории Академии наук Украинской ССР, Института истории партии при ЦК Компартии Украины — филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Основан в 1957 г. Выходит 12 раз в год. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Кирова, 4. Типография издательства «Київська правда», 252030, Киев-30, ул. Леніна, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 6 (243)

ЧЕРВЕНЬ

1981

*Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця*

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

«НАУКОВА ДУМКА»

ЗМІСТ

СТАТТІ

XXVI з'їзд КПРС.

Актуальні проблеми комуністичного будівництва

- Панібудьласка В. Ф. XXVI з'їзд КПРС і даліше зміцнення братерської дружби народів СРСР 5

40-річчя початку Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу

- Герасимов І. О. Фашистська агресія проти СРСР і крах «бліцкригу» . . . 18
Пиха Д. Д. Комуністична партія — організатор підготовки трудящих УРСР до захисту країни (1938—1941 рр.) 28

* * *

- Артеменко І. І. Археологічні дослідження в УРСР у десятій п'ятиріччі . . . 38

Методологія та методика історичних досліджень

- Курносів Ю. О. Колгоспна інтелігенція як соціальна категорія 45

Проти буржуазної фальсифікації історії

- Куманьов Г. О. (Москва), Курбанов В. В. (Ярославль). Критика концепції «превентивної війни» фашистської Німеччини проти СРСР . . . 55
Іванеско М. І. (Чернівці). Неспроможність буржуазних фальсифікацій історії Північної Буковини 65

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії Української РСР

у період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу

- Галаган В. Я. Про допомогу населення України Червоній Армії у ході визволення Правобережжя і західних областей республіки 74
Перехрест О. Г. (Одеса). Діяльність комсомольських організацій прифронтових районів України наприкінці 1941 р.—у першій половині 1942 р. . . 80

Питання розвитку радянського суспільства періоду зрілого соціалізму

- Шуляк О. С. (Мелітополь). Діяльність парторганізацій України по зміцненню керівних колгоспних кадрів 88
Панченко А. І. (Торез). Посилення суспільно-політичної активності інженерно-технічної інтелігенції (1971—1975 рр.) 93

З історії культурного будівництва в Українській РСР

- Ожицька М. І. (Львів). Партиєне керівництво створенням громадських музеїв і музейних кімнат у західних областях УРСР (1964—1970 рр.) 101
- Мельниченко Г. М. Діяльність Компартії України по створенню і зміцненню радянської школи в республіці (1920 р.) 107

Трибуна молодого автора

- Торчинський І. М. Про участь молоді Української РСР в управлінні державою (1970—1980 рр.) 118

На допомогу викладачу історії

- Шляхтовський А. С. (Львів). Використання фонограм промов В. І. Леніна на уроках історії 122

Наш календар

- Мусієнко В. В. Легендарний герой громадянської війни (До 100-річчя з дня народження Г. І. Котовського) 127

Історіографія та джерелознавство

- Данилюк М. З., Вашкевич В. М. Висвітлення в радянській історичній літературі діяльності Комуністичної партії по евакуації промисловості у 1941—1942 рр. 132
- Черній А. І. (Ровно). Проблеми соціалістичної індустріалізації ПРБ у радянській і болгарській літературі 139

Критика та бібліографія

Рецензуємо Нариси історії обласних партійних організацій України

- Славка Ю. Ю. (Львів), Плісюк В. П. (Львів). Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації 146

* * *

- Бабко Ю. В., Крижанівський В. С. С. Н. Кляпчук. Підготовка кваліфікованих робочих — важное направление кадровой политики КПСС 148
- Мойсеев О. В. (Москва) Н. Н. Руденко. Слово правды в борьбе с фашизмом. Пропагандистская деятельность политорганов Красной Армии среди войск противника на территории СССР. 1941—1944 150
- Савчук П. О. (Ровно). В. Варягіна, Г. Вакуленко. Народна гвардія імені Івана Фрашка 151
- Забарко Б. М., Грабовський Б. В. А. С. Завьялов. Едним фронтом. Демократические партии ГДР в борьбе за социализм (1949—1961) 152
- Замлинський В. О., Міщенко Г. П. Л. Е. Беренштейн. Обреченность политики и практики спонизма 154

Хроніка та інформація

- Сікорський В. Б. (Ніжин). Науково-теоретична конференція по матеріалах XXVI з'їзду КПРС 156
- Гіренкова Н. І. Діяльність клубу киевознавців 157
- Румянцева В. В. VI сесія і науково-практична конференція Малої академії наук 157
- Пінчук Ю. А. Захист докторської дисертації П. П. Панченко 158
- Василь Микитович Довгопол 159

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXVI съезд КПСС.

Актуальные проблемы коммунистического строительства

- Панибудьласка В. Ф. XXVI съезд КПСС и дальнейшее укрепление братской дружбы народов СССР 5

40-летие начала Великой Отечественной войны Советского Союза

- Герасимов И. А. Фашистская агрессия против СССР и крах «блицкрига» 18
Пиха Д. Д. Коммунистическая партия — организатор подготовки трудящихся УССР к защите страны (1938—1941 гг.) 28

* * *

- Артеменко И. И. Археологические исследования в УССР в десятой пятилетке 38

Методология и методика исторических исследований

- Курнесов Ю. А. Колхозная интеллигенция как социальная категория 45

Против буржуазной фальсификации истории

- Куманев Г. А. (Москва), Курбанов В. В. (Ярославль). Критика концепции «превентивной войны» фашистской Германии против СССР 55
Ивапеско М. И. (Черновцы). Несостоятельность буржуазных фальсификаций истории Северной Буковины 65

СООБЩЕНИЯ

Из истории Украинской ССР

в период Великой Отечественной войны Советского Союза

- Галаган В. Я. О помощи населения Украины Красной Армии в ходе освобождения Правобережья и западных областей республики 74
Перехрест А. Г. (Одесса). Деятельность комсомольских организаций прифронтовых районов Украины в конце 1941 г. — в первой половине 1942 г. 80

Вопросы развития советского общества периода зрелого социализма

- Шуляк А. С. (Мелитополь). Деятельность парторганизаций Украины по укреплению руководящих колхозных кадров 88
Панченко А. И. (Торез). Усиление общественно-политической активности женерно-технической интеллигенции (1971—1975 гг.) 93

Из истории культурного строительства в Украинской ССР

- Ожицкая М. И. (Львов). Партийное руководство созданием общественных музеев и музейных комнат в западных областях УССР 1964—1970 гг. 101
Мельниченко А. М. Деятельность Компартии Украины по созданию и укреплению советской школы в республике (1920 г.) 107

Трибуна молодого автора

- Торчинский И. М. Об участии молодежи Украинской ССР в управлении государством (1970—1980 гг.) 118

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Шляхтовский А. С. (Львов). Использование фонограмм речей В. И. Ленина на уроках истории 122

НАШ КАЛЕНДАРЬ

- Мусненко В. В. Легендарный герой гражданской войны (к 100-летию со дня рождения Г. И. Котовского) 127

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Данилюк М. З., Вашкевич В. Н.** Освещение в советской исторической литературе деятельности Коммунистической партии по эвакуации промышленности в 1941—1942 гг. 132
- Черний А. И. (Ровно)** Проблемы социалистической индустриализации НРБ в советской и болгарской литературе 139

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Рецензируем Очерки истории областных партийных организаций Украины

- Сливка Ю. Ю. (Львов), Плисюк В. П. (Львов).** Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації 146

* * *

- Бабко Ю. В., Крижановский В. С. С. Н. Клапчук.** Подготовка квалифицированных рабочих — важное направление кадровой политики КПСС 148
- Моисеев О. В. (Москва), Н. Н. Руденко.** Слово правды в борьбе с фашизмом. Пропагандистская деятельность политорганов Красной Армии среди войск противника на территории СССР. 1941—1944 150
- Савчук П. А. (Ровно), В. Варягина, Г. Вакуленко.** Народна гвардія імені Івана Франка 151
- Забарко Б. М., Грановский Б. В. А. С. Завьялов.** Единым фронтом. Демократические партии ГДР в борьбе за социализм (1949—1961) 152
- Замлинский В. А., Мищенко В. П. Л. Е. Беренштейн.** Обреченность политики и практики сионизма 154

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

- Сикорский В. Б. (Нежин).** Научно-теоретическая конференция по материалам XXVI съезда КПСС 156
- Гиренкова Н. И.** Деятельность клуба киевоведов 157
- Румянцева В. В.** VI сессия и научно-практическая конференция Малой академии наук 157
- Пинчук Ю. А.** Защита докторской диссертации П. П. Панченко 158
- Василий Никитич Довгопол 159

СТАТТІ

XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

В. Ф. ПАНІБУДЬЛАСКА (Київ)

XXVI З'ЇЗД КПРС І ДАЛЬШЕ ЗМІЦНЕННЯ БРАТЕРСЬКОЇ ДРУЖБИ НАРОДІВ СРСР

Новим важливим рубежем на шляху до комунізму став XXVI з'їзд КПРС, який підбив підсумки діяльності ленінської партії і соціально-економічного розвитку країни за звітний період і попереднє десятиріччя, накреслив величні плани дальшого поступального руху радянського суспільства. З'їзд відзначив, що за роки десятої п'ятирічки збільшилось національне багатство країни, зроблено великий крок вперед у розвитку науки й культури, у розв'язанні важливих соціальних завдань, у зміцненні ідейно-політичної єдності радянських людей, братерської співдружності народів нашої багатонаціональної Вітчизни, зріс вплив Радянської держави на хід світових подій. Десята п'ятирічка зайняла гідне місце в історії героїчних справ радянського народу. Відзначаючи досягнуті успіхи, з'їзд підкреслив: «Радянський народ під випробуванням керівництвом ленінської партії, втілюючи в життя економічну стратегію, вироблену XXIV і XXV з'їздами КПРС, досяг дальших успіхів у створенні матеріально-технічної бази комунізму і підвищенні добробуту радянських людей.

Зміцніли союз робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції, соціально-політична та ідейна єдність суспільства, ще тіснішою стала дружба народів СРСР»¹. Це є величним завоюванням соціалізму, могутньою рушійною силою, невичерпним джерелом творення трудящих усіх націй і народностей нашої країни в боротьбі за побудову комунізму.

Період між двома останніми з'їздами КПРС ознаменувався важливими політичними подіями всесвітньо-історичного значення. В цей період було прийнято нову Конституцію СРСР, відзначено 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна, 35-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. В Основному Законі нашої країни, відповідних документах партії з нагоди ювілеїв та в працях товариша Л. І. Брежнєва теоретично обгрунтовано новий історичний рубіж у поступальному русі радянського суспільства до комунізму — побудову розвинутого соціалізму. В них розкривається цілісна картина зрілого соціалізму, його економічної та політичної системи, глибоких зрушень у соціальній структурі і духовному розвитку радянського суспільства і вказується на його проблеми і перспективи, дано науковий аналіз міжнародної обстановки. Вся теоретична і практична діяльність партії

---

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 154.

була прийнята ідеями соціалістичного інтернаціоналізму, спрямована на дальше зміцнення єдиної союзної багатонаціональної держави — СРСР.

Важливим етапом у підготовці до XXVI з'їзду КПРС стали з'їзди компартій союзних республік. Вся їх робота і рішення були прийняті патріотичним почуттям високої відповідальності за дальше зміцнення економічної і оборонної могутності Союзу Радянських Соціалістичних Республік, морально-політичної єдності багатонаціонального радянського народу. З'їзди показали, що кожна республіка досягла за попереднє п'ятиріччя значних успіхів у господарському і культурному будівництві, внесла вагомий вклад у розвиток єдиного народногосподарського комплексу країни. Всі досягнення республік, як відзначалося на з'їздах союзних компартій, трудящі досягли завдяки братерській дружбі народів. Яскраво про це сказав на XV з'їзді Компартії Казахстану член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії Казахстану Д. А. Кунаєв. Всіма своїми досягненнями, підкреслив він, республіка зобов'язана лєнінській партії, братерським народам країни і перш за все великому російському народові².

Делегати з'їздів обговорили проект ЦК КПРС до XXVI з'їзду партії «Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року» і визначили конкретні шляхи вирішення завдань дальшого розвитку союзних республік і економічних районів. У рішеннях з'їздів знайшли відображення піднесення промисловості, сільського господарства, широка програма соціальних перетворень, розвитку культури і мистецтва з урахуванням місцевих і національних особливостей. В центрі уваги республіканських партійних з'їздів були завдання по забезпеченню комплексного підходу в ідеологічній роботі, вихованню радянських людей у дусі радянського патріотизму, пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму. З'їзди компартій союзних республік визнали за необхідне активізувати зусилля на цьому магістральному напрямі ідеологічної роботи, вести її більш широким фронтом, активно й переконливо. Зокрема, про це наголошувалось на XVII з'їзді Компартії Естонії³.

Аналізуючи основні тенденції суспільного розвитку, XXVI з'їзд велику увагу приділив питанням національних відносин у нашій країні в умовах розвинутого соціалізму. У Звітній доповіді з'їздові підкреслюється: «Життя переконує, що інтенсивний економічний і соціальний розвиток кожної з наших республік прискорює процес їх всебічного зближення»⁴. З'їзд підкреслив, що саме в галузі економіки закладається фундамент розв'язання соціальних завдань, зміцнення обороноздатності країни, фундамент активної зовнішньої політики.

Єдиний народногосподарський комплекс країни, що склався в процесі побудови соціалізму, виступає міцною матеріальною основою дружби і співробітництва народів як цілісна органічно зв'язана система галузей і економічних районів, він втілює спільні економічні інтереси всієї країни і республік. XXVI з'їзд партії проаналізував нові процеси і явища, пов'язані з його зміцненням, зумовлені завершенням становлення і зрілістю єдиного народногосподарського комплексу.

Сучасний етап розвитку соціалістичного суспільства характеризується дальшим зміцненням економічних взаємозв'язків народів. Створення матеріально-технічної бази комунізму вимагає тісної єдності

² Див.: Правда, 1981, 7 февр.

³ Див.: Правда, 1981, 1 февр.

⁴ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 68.

радянських республік у господарському житті. «Наш курс, — підкреслив товариш Л. І. Брежнев у Звітній доповіді XXVI з'їздові партії, — нарощування матеріального і духовного потенціалу кожної республіки і разом з тим його максимальне використання для гармонійного розвитку всієї країни. На цьому шляху ми досягли справді історичних досягнень»⁵.

Разом з усіма республіками вагомий вклад в розвиток економіки країни внесли трудящі України, яка у минулій п'ятиріччі зробила великий крок у розвитку продуктивних сил, вдосконаленні всіх сторін суспільного життя, підвищенні культури і добробуту народу. Як відзначив у своєму виступі на з'їзді товариш В. В. Щербицький, виробництво промислової продукції республіки зросло на 123 млрд. крб., або майже на третину. Понад план її реалізовано на 4 млрд. 800 млн. карбованців. Сільські трудівники збільшили валову продукцію суспільного сектора порівняно з попередньою п'ятирічкою на 10 млрд. крб., або на 11%. У народне господарство вкладено близько 94 млрд. крб., що дало можливість істотно наростити виробничі потужності. За рахунок збільшення продуктивності праці одержано 90% приросту національного доходу і зекономлено працю майже 3 млн. чоловік.

Усе це, сказав товариш В. В. Щербицький, «...результат самовідданої творчої роботи нашого народу, активної і цілеспрямованої діяльності партійних організацій, постійної допомоги Центрального Комітету партії і Радянського уряду, результат тісного, ділового співробітництва всіх братніх союзних республік»⁶.

XXVI з'їзд партії дав високу оцінку тому вкладові, який вносить у розвиток усіх союзних республік російський робітничий клас, російський народ. Він заслужив любов і повагу всіх націй і народностей країни своєю неоціненною допомогою і постійною підтримкою, широтою душі і добротою серця.

Серед переваг соціалізму над капіталізмом виключне значення має плановий характер ведення господарства, головні принципи якого розробив В. І. Ленін. Партія багато робить для того, щоб планування народного господарства здійснювалося за єдиним державним планом і одночасно розвивалася широка місцева ініціатива. Спираючись на існуючий досвід, партія бере курс на розвиток перспективного планування, поєднання галузевих і територіальних принципів управління. В зв'язку з цим XXVI з'їзд КПРС вказав на необхідність продовження лінії на створення найбільш ефективних організаційних структур, здійснення заходів, спрямованих на подолання відомчої роз'єднаності, більш гнучке поєднання галузевого і територіального управління, використання цільових програм⁷.

Особливу увагу звернув XXVI з'їзд КПРС на повніше використання можливостей комплексно-цільового методу планування, яке охоплює головні проблеми народного господарства, в тому числі і проблему ліквідації важкої ручної праці. Про позитивний досвід розробки таких програм у республіці говорив на з'їзді перший секретар ЦК Компартії Латвії товариш А. Е. Восс.

Успішний розвиток єдиного народногосподарського комплексу країни значною мірою залежить від правильного розміщення продуктивних сил. КПРС у цьому напрямі проводить політику, яка забезпечує насамперед використання тих природних ресурсів, які доступні для

⁵ Там же, с. 66.

⁶ Рад. Україна, 1981, 25 лют.

⁷ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 162.

швидкого їх освоєння і дають максимальний економічний ефект. Розміщення продуктивних сил у країні здійснюється з врахуванням найефективнішого використання виробничого апарату, природних і трудових ресурсів в інтересах дальшого розвитку єдиного народногосподарського комплексу і економіки всіх союзних республік.

В одинадцятій п'ятирічці, як і раніше, з метою вдосконалення розміщення продуктивних сил країни передбачається дальше нарощування економічного потенціалу східних районів і підвищення їх ролі у все-союзному виробництві промислової продукції. Водночас ставиться завдання забезпечити дальше піднесення економіки в усіх союзних і автономних республіках та економічних районах, автономних областях і національних округах. Зупиняючись на відповідних народногосподарських завданнях в одинадцятій п'ятирічці окремих республік, товариш М. О. Тихонов у своїй доповіді на XXVI з'їзді КПРС відзначив, що вони «...виходять з принципу поєднання комплексного і пропорційного розвитку господарства союзних республік з використанням переваг загальносоюзного поділу праці. Виконання намічених завдань прискорить процес всебічного розвитку і зближення економіки союзних республік у рамках єдиного народногосподарського комплексу. Такий підхід повністю відповідає принципам ленінської національної політики партії»⁸.

Основні напрями економічного і соціального розвитку країни на 1981—1985 роки і на період до 1990 року, затверджені XXVI з'їздом КПРС, визначають нові рубежі дальшого прогресу економіки Радянської України в єдиному народногосподарському комплексі країни. За п'ять років виробництво промислової продукції передбачено збільшити на 20—23%. У сільському господарстві виробництво продукції зросте порівняно з десятою п'ятирічкою на 12—14%. Середньорічний валовий збір зерна передбачено довести до 51—52 млн. тонн⁹.

В умовах зрілого соціалізму особливо помітні зрушення відбуваються у відносинах між народами СРСР у напрямі дальшого зміцнення інтернаціональної єдності в процесі розвитку і вдосконалення міжреспубліканських господарських зв'язків. Одним з визначальних економічних факторів цього процесу є зростаючий територіальний поділ праці, спеціалізація республіканських господарств на виробництві окремих видів продукції. В рамках єдиного народногосподарського комплексу між республіками і економічними районами відбувається всезростаючий процес взаємообміну сировиною, матеріалами, готовою продукцією. Важливо підкреслити, що як ввіз, так і вивіз збільшуються насамперед за рахунок тієї продукції, яка виготовляється для загальносоюзних потреб.

Це добре видно на прикладі розвитку економіки Української РСР, яка є складовою і невід'ємною частиною єдиного народногосподарського комплексу країни. Її господарство за багатьма напрямками розвитку зливається з загальною єдиною економікою країни. Ввіз на Україну з інших республік становить близько 1/7 всіх ресурсів її промисловості. Тільки для потреб сільського господарства Української РСР за роки десятої п'ятирічки з братніх республік надійшло 222 тис. вантажних автомобілів, 102,8 тис. тракторів, 63,6 тис. зернових комбайнів, 45,9 тис. зернових сівалок та інші машини і механізми¹⁰. З братніх республік багато ввозиться нафтопродуктів, кольорових металів, продукції хімічної і легкої промисловості. Провідна роль у ввозі в Українську РСР належить продукції легкої промисловості, важливе місце посідає також

⁸ Там же, с. 144.

⁹ Там же, с. 225.

¹⁰ Рад. Україна, 1981, 6 бер.

продукція машинобудування і металообробки, лісової і деревообробної промисловості.

Трудащі Української РСР в свою чергу вносять значний вклад у розвиток провідних галузей народного господарства братніх республік, беруть активну участь у будовах союзного значення. З нашої республіки вивозиться продукція харчової промисловості, а також чорної металургії, машинобудування і металообробки.

Першість у системі міжреспубліканського обміну продукцією Української РСР належить Російській Федерації, друге — Білоруській РСР, третє — Молдавській РСР. Водночас, у міжреспубліканських господарських зв'язках Української РСР в умовах розвинутого соціалізму відбуваються істотні зрушення в бік розширення взаємопоставок окремих видів продукції і з іншими республіками. Особливо це стосується тих видів продукції, які виготовляються в братніх республіках з врахуванням загальносоюзних потреб.

КПРС, втілюючи в життя ленінську національну політику, постійно враховує сучасні величезні масштаби розвитку народного господарства, які вимагають дальшого об'єднання зусиль усіх націй і народностей. Розв'язання таких грандіозних завдань, як створення єдиної енергетичної системи країни, спорудження тисячокілометрових газо- і нафтопроводів, будівництво транспортних магістралей і промислових комплексів, широке освоєння нових територій, зокрема на Сході країни, можливе лише при братерській взаємодопомозі трудящих усіх республік. Тільки в умовах зрілого соціалізму стало можливим будівництво великої кількості міжреспубліканських промислових об'єктів, що перетворюються на всенародні будови. Особливо яскраво проявляється інтернаціоналізм радянських людей в ході будівництва Байкало-Амурської магістралі.

XXVI з'їзд КПРС передбачив дальше об'єднання трудових зусиль усіх націй і народностей країни в процесі розвитку провідних галузей народного господарства Радянського Союзу, що буде сприяти всебічному розвитку промисловості і сільського господарства.

На сучасному етапі дедалі більшого значення набуває проблема розвитку спільними зусиллями союзних республік сільського господарства. «Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року» передбачають вдосконалення форм організації і управління сільськогосподарським виробництвом, здійснення його дальшої спеціалізації і концентрації на базі міжгосподарської кооперації, створення агропромислових об'єднань і підприємств, поліпшення розміщення сільськогосподарського виробництва, зокрема більш раціональне використання природних умов кожного району країни.

У Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові КПРС підкреслюється важливість зосередження спільних зусиль братніх республік у розвитку Нечорнозем'я. «З ряду причин,— сказав товариш Л. І. Брежнев,— цей район опинився у важких умовах порівняно з деякими іншими. ЦК КПРС і Радянський уряд намітили і здійснюють широкі заходи по розвитку Нечорнозем'я. Завдання це таке складне і невідкладне, що розв'язувати його слід спільними зусиллями всіх республік і по можливості в короткі строки. Такий досвід у нас є, і досвід багатий. Згадаємо хоча б будівництво Турксибу, Урало-Кузбасу, освоєння цілини, відбудову Ташкента. Так само дружно і енергійно треба працювати і в Нечорнозем'ї»¹¹.

¹¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 67.

Заклик товариша Л. І. Брежнева знайшов гарячий відгук серед трудящих братніх республік, які вносять свій посильний вклад у розвиток Нечорнозем'я. Належне місце у цій справі займає Радянська Україна.

Величезну роль у комуністичному будівництві відіграє соціалістичне змагання. «Соціалізм народжує нове ставлення до праці,— зазначив у Звітній доповіді XXVI з'їздові партії товариш Л. І. Брежнев.— Одним з яскравих його проявів було і лишається соціалістичне змагання. Немає жодного заводу, колгоспу, будови, яких би не торкнулося його життєдайне дихання. Великим є розмах цього патріотичного руху, який охоплює сьогодні більш як сто мільйонів чоловік. У ньому виконуються зразки розуміння громадського обов'язку, героїзму і самовідданості в праці»¹².

Соціалістичне змагання є могутнім фактором у зміцненні інтернаціоналістської єдності радянських людей, воно активно сприяє згуртованості трудящих різних національностей, зміцненню економічних і культурних взаємозв'язків братніх республік. Мобілізуючою і спрямовуючою силою в організації цього патріотичного руху виступає Центральний Комітет КПРС, республіканські, обласні, крайові, міські, районні та первинні партійні організації. Значний вклад у справу організації його вносять профспілки, комсомол і господарські органи.

Однією з найпоширеніших форм соціалістичного змагання є патріотичні почини, які за своїм змістом, цілями, завданнями і проявами мають інтернаціоналістський характер і роблять великий вплив на зміцнення братерської дружби народів СРСР. Вони є яскравим свідченням зростання політичної і трудової активності мас. Особливо розкрилася інтернаціоналістська сутність патріотичних починів в 70-і роки. Патріотичний трудовий ентузіазм охопив трудящих усіх братніх республік.

Високим політичним піднесенням супроводжуються патріотичні починання, присвячені з'їздам КПРС, славним ювілеям партії і країни. Так, з цінними патріотичними починами виступили трудящі Москви у завершальному році десятої п'ятирічки. Вони вирішили, зокрема, ознаменувати XXVI з'їзд КПРС новими трудовими досягненнями. Їх ініціативу підтримали передові колективи в усіх братніх республіках. Багато виробничих колективів трудящих міст, областей і країв виконали й перевиконали взяті на честь з'їзду соціалістичні зобов'язання.

Нову хвилю трудової активності викликали рішення XXVI з'їзду КПРС. З перших днів одинадцятої п'ятирічки розгорнулося всенародне соціалістичне змагання за підвищення ефективності виробництва і якості роботи. Трудящі братніх республік з почуттям глибокого задоволення і гордості сприйняли рішення партійного форуму. Схвалюючи й підтримуючи мудру внутрішню і зовнішню політику Комуністичної партії, робітничий клас, колгоспне селянство і трудову інтелігенцію країни спрямовують свої зусилля на боротьбу за підвищення ефективності суспільного виробництва і якості роботи. Усвідомлюючи цілі і завдання, поставлені XXVI з'їздом КПРС, радянські люди прагнуть внести гідний вклад у підвищення ефективності і якості роботи, беруть активну участь у соціалістичному змаганні.

Поряд із всесоюзним змаганням і патріотичними починами шириться й поглиблюється міжреспубліканське змагання споріднених і суміжних промислових підприємств, будов, колективів транспорту, колгоспів, радгоспів, районів, міст, областей і країв на договірних засадах, дедалі більшого розмаху набуває змагання між республіками. Міжреспублі-

¹² Там же, с. 69.

канське змагання промислових і сільськогосподарських трудових колективів в умовах зрілого соціалізму перетворилося в могутній фактор зміцнення дружби й інтернаціональної єдності народів. Ця форма соціалістичного змагання дістала високу оцінку на XXVI з'їзді КПРС. Тільки на Україні в це змагання включилися 250 районів, 3492 підприємства й організації, 819 радгоспів і колгоспів. Вони змагаються з 328 районами, 4010 підприємствами й організаціями і 841 колгоспом і радгоспом з усієї Країни Рад. Крім цього, у міжреспубліканському змаганні беруть участь усі області Української РСР і 40 міст¹³.

На дальше зміцнення дружби й співробітництва братніх народів благотворно впливає змагання суміжних підприємств. Одна з характерних особливостей цього змагання полягає в тому, що воно охоплює підприємства різних галузей, зв'язаних між собою технологічними процесами, єдиним ланцюгом виробництва. У договорах, які укладаються, крім зобов'язань про зростання обсягу виробництва, якості та інших економічних показників, передбачаються також заходи, спрямовані на створення найсприятливіших умов для виконання плану, ритмічної роботи. Колективи спільно контролюють виконання договорів.

Колективи підприємств братніх республік, що змагаються, не тільки обмінюються виробничим досвідом, а й звертають увагу на організаційно-партійну, суспільно-політичну та ідейно-виховну роботу. Партійні, комсомольські та інші громадські організації, окремі підприємства, установи постійно підтримують тісні контакти. Вони регулярно обмінюються делегаціями, взаємно вивчають і застосовують досвід партійного, комсомольського і господарського будівництва, цікаві форми і методи роботи по мобілізації трудящих на виконання планових завдань і соціалістичних зобов'язань, обговорюють питання внутріпартійного життя, виробничої діяльності підприємств.

Таким чином, розвиток соціалістичного змагання, підвищення його ефективності, широке розповсюдження всенародних патріотичних починів в умовах зрілого соціалізму ведуть до поглиблення всеохоплюючого процесу інтернаціоналізації, впливають на посилення співробітництва трудящих братніх республік, виховують їх в інтернаціоналістському дусі. Цей процес відбувається на основі дальшого вдосконалення єдиного народногосподарського комплексу під впливом науково-технічної революції і відображає загальну закономірність поступального розвитку радянського суспільства до комунізму. Всебічно впливають на інтернаціоналізацію змагання прогресивні якісні зрушення в соціальній структурі всіх союзних республік, зростання в них питомої ваги і ролі робітничого класу, міцніюча соціально-класова єдність багатонаціонального радянського народу.

Партія і Радянська держава докладають багато зусиль до того, щоб передовий науково-технічний і виробничий досвід, який народжується в тій чи іншій республіці, ставав надбанням трудящих усієї країни. Планомірне вивчення і активне поширення у всесоюзному масштабі передового виробничого досвіду, тісні взаємозв'язки і братерська взаємодопомога трудящих усіх національностей — характерна риса радянського способу життя. Прагнення подати допомогу іншим, поділитися досягнутими успіхами властиві всім радянським людям, незалежно від їх національності. Саме в цьому В. І. Ленін вбачав одне з найважливіших завдань соціалістичного змагання, підкреслюючи, що воно дає «...можливість усім громадам держави ознайомлювати відносно того,

¹³ Рад. Україна, 1981, 7 бер.

як саме пішов економічний розвиток в різних місцевостях,— забезпечити, по-друге, порівнянність результатів руху до соціалізму в одній і в другій комуні держави,— забезпечити, по-третє, можливість практичного повторення досвіду, проробленого в одній громаді, іншими громадами...»¹⁴.

В умовах зрілого соціалізму, відзначалося на XXVI з'їзді КПРС, партія приділяє «...постійну увагу питанням розвитку соціально-класової і національної структури радянського суспільства, вдосконаленню соціалістичного способу життя, нашої державності і демократії»¹⁵, що сприяє поглибленню інтернаціональної єдності народів СРСР. В основі цього об'єктивного процесу лежить зближення всіх класів і соціальних груп радянського суспільства при провідній ролі робітничого класу. Робітничий клас робить вирішальний вплив на співробітництво, взаємодопомогу і братерську дружбу соціалістичних націй і народностей. На інтернаціоналістську функцію робітничого класу вказували ще основоположники наукового комунізму. Так, Ф. Енгельс, писав, що «...тільки робітничий клас доб'ється політичного панування, буде усунутий всякий привід до національних чвар. Бо робітничий клас по самій своїй природі інтернаціональний...»¹⁶.

Особливе місце в цьому закономірному процесі належить російському робітничому класові, який у ході розв'язання національного питання й утвердження братерської дружби між націями і народностями СРСР відіграв величезну роль. Його революційність, патріотизм та інтернаціоналізм, що дістали яскравий вияв в ідеології партії, стали мірилом і зразком для трудящих усіх національностей. Російський робітничий клас допоміг раніше відсталим народам піднятися до рівня розвитку центру країни. «Найважливішу роль тут,— зазначається у Звітній доповіді XXVI з'їздові партії,— відіграли тісне співробітництво всіх націй країни і насамперед безкорислива допомога російського народу»¹⁷. В умовах розвинутого соціалізму російський робітничий клас, особливо Москви і Ленінграда, продовжує відігравати величезну роль у зміцненні інтернаціоналістської єдності радянського суспільства і дружби народів.

Глибинні процеси, які відбуваються в економіці країни в умовах НТР закономірно ведуть до збільшення кількості багатонаціонального робітничого класу країни. Нині в країні близько 80 млн. робітників — дві третини зайнятого населення¹⁸.

Завдяки поступовому перетворенню сільськогосподарської праці в різновид індустріальної в соціальній свідомості і психології колгоспного селянства з'являється багато спільних рис з робітником, підвищується його освіченість, поліпшується побут. Робітники і селяни дедалі більше поповнюють ряди інтелігенції, яка не тільки в науці, освіті, культурі, а й у матеріальному виробництві, у всьому житті суспільства відіграє дедалі значнішу роль. Соціальна політика партії і держави спрямовується на створення суспільства, в якому не буде поділу людей на класи. На цю закономірність вказується в новій Конституції СРСР: «Держава сприяє посиленню соціальної однорідності суспільства — стиранню класових відмінностей, істотних відмінностей між

¹⁴ Ленін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади». — Повне збір. творів, т. 36, с. 144.

¹⁵ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 62.

¹⁶ Енгельс Ф. Чеським товаришам до Першого травня. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 22, с. 398.

¹⁷ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 66.

¹⁸ Там же, с. 62.

містом і селом, розумовою і фізичною працею, всебічному розвитку та зближенню всіх націй і народностей СРСР»¹⁹.

Соціально-класові зрушення, зміцнення інтернаціональної єдності соціалістичних націй і народностей становлять основу дальшого розвитку нової історичної спільності людей — радянського народу. Цей об'єктивний процес спрямовується КПРС.

В умовах зрілого соціалізму в сферу творення комунізму залучаються дедалі ширші народні маси, що ставить перед партією нові завдання по дальшому розвитку і поглибленню соціалістичної демократії. «Найбільш істотні зміни в економічному, соціальному і духовному житті радянського суспільства, глибокий демократизм загальнонародної держави знайшли концентрований вияв у новій Конституції СРСР»²⁰, — відзначив товариш Л. І. Брежнев на XXVI з'їзді партії.

Основний Закон гарантує рівні права і можливості всім громадянам СРСР, виключає будь-які прояви расової чи національної дискримінації. Одним з головних принципів соціалістичної демократії є гарантія реального рівноправ'я громадян СРСР в усіх сферах життя, незалежно від їх національності. Всі вони однаковою мірою користуються такими благами, як право на працю, відпочинок, освіту, медичне обслуговування, соціальне забезпечення, а також політичними свободами.

Могутнім фактором соціального прогресу, дальшої інтернаціоналізації суспільного життя є зростання керівної ролі Комуністичної партії — партії інтернаціоналістів. «На XXV з'їзді було зроблено висновки про те, що в період розвинутого соціалізму, — підкреслив товариш Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії, — роль партії в житті суспільства зростає. Минуле п'ятиріччя показало: висновки цей безумовно правильний. Саме тепер, у світлі вражаючих досягнень радянського народу, ще глибше сприймається відома ленінська формула: партія — розум, честь і совість нашої епохи»²¹.

Зростання керівної ролі КПРС в усіх сферах суспільного життя, а також і в ході розвитку міжнародних відносин є найважливішою закономірністю комуністичного будівництва. Комуністична партія інтернаціональна за своєю природою, ідеологією і політикою, складом і побудовою. Як партія пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму вона є яскравим втіленням непорушної дружби всіх націй і народностей країни, моральної і політичної єдності радянського народу.

Свідченням тісної згуртованості всіх соціалістичних націй і народностей нашої країни, їх непохитної волі будувати спільними зусиллями комуністичне суспільство є багатонаціональний склад КПРС — до її лав входять представники більш як ста національностей. У роботі XXVI з'їзду партії брали участь представники 66 націй і народностей Радянського Союзу²². Прапор радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму високо несуть партійні організації всіх союзних і автономних республік, автономних областей і округів — боїові і певід'ємні частини КПРС.

Випробуванням бойовим загоном ленінської партії є Комуністична партія України. Вона завжди піклувалась і піклується про інтернаціоналістську спрямованість своєї діяльності, єдність своїх рядів. «Ми і

¹⁹ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, с. 11.

²⁰ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 76.

²¹ Там же, с. 81.

²² Там же, с. 113.

далі будемо берегти як зіницю ока непорушну дружбу, священну єдність усіх націй і народностей країни, — заявив від імені комуністів України на XXVI з'їзді КПРС товариш В. В. Щербицький, — бо в цій непохитній згуртованості, у випробуваному керівництві партії, твердій вірі в комуністичні ідеали наша нездоланна сила»²³.

Комуністична партія Радянського Союзу, як один із загонів міжнародного комуністичного і робітничого руху, зв'язана з іншими братніми партіями непорушною вірністю великому вченню марксизму-ленінізму, спільністю цілей у боротьбі за корінні інтереси трудящих мас. Вона веде «...активну роботу, спрямовану на дальше розширення і поглиблення всебічного співробітництва з братніми партіями»²⁴. КПРС сприяє згуртованості соціалістичної співдружності, розширює і зміцнює революційну солідарність радянського народу, комуністів з робітничим класом, з усіма трудящими масами країн капіталу. Виступаючи проти ревізійзму, догматизму і націоналізму, партія проводить лінію на об'єднання дій у боротьбі проти спільного ворога трудящих усіх національностей — імперіалізму.

Дедалі більшу роль у дальшому зміцненні інтернаціоналістської єдності і дружби народів СРСР відіграють Ради народних депутатів, у роботі яких з прийняттям Конституції СРСР, а потім — конституцій союзних і автономних республік, відзначалося на XXVI з'їзді партії, почався новий етап²⁵. Ради за своїм складом, змістом діяльності і покликанням відображають соціально-класову структуру і багатонаціональний склад населення нашої країни. Завдяки їхній близькості і доступності всім верствам трудового населення, Ради об'єднують кращих представників робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції всіх націй і народностей СРСР. Справді демократична, інтернаціоналістська природа Рад забезпечує вільне волевиявлення, творчу активність кожної нації і народності в управлінні країною і водночас незламну міць їх добровільного братерського союзу.

Нині до складу Рад входять представники понад 100 націй і народностей нашої країни. Під час виборів у лютому 1980 р. до місцевих Рад Української РСР обрано, наприклад, депутатів 62 національностей, Грузинської РСР — 36, Азербайджанської РСР — 39, Естонської РСР — 23. До Верховної Ради РРФСР обрані депутати 42 національностей, Узбецької РСР — 19, Казахської РСР — 13, Таджикиської РСР і Туркменської РСР — 12, Грузинської РСР і Киргизької РСР — депутати 11 національностей в кожній²⁶.

У зміцненні інтернаціоналістської єдності радянського народу велику роль відіграють профспілки, які охоплюють тепер практично всіх трудящих. Вони об'єднують понад 129 млн. чол.²⁷ — представників усіх націй і народностей нашої країни. Профспілки залучають робітників і службовців до управління виробництвом і соціалістичного змагання, розвивають у них почуття солідарності, сприяють зміцненню непорушної морально-політичної єдності радянського суспільства, братерської дружби народів СРСР.

Яскравим прикладом втілення принципів пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, уособленням непорушної дружби й співробітництва юнаків і дівчат братніх республік Радянського Союзу, чу-

²³ Рад. Україна, 1981, 25 лют.

²⁴ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 18.

²⁵ Див.: Там же, с. 77.

²⁶ Политическое самообразование, 1981, № 1, с. 24.

²⁷ Шибяев А. Самая массовая организация трудящихся.— Коммунист, 1981, № 4, с. 75.

довою школою інтернаціонального виховання для мільйонів молодих будівників комунізму є більш як сорокамільйонний Ленінський комсомол. Діючи під безпосереднім керівництвом партії, він ідейно й організаційно зв'язує найширші маси молоді всіх національностей країни з Комуністичною партією, спрямовує її зусилля на активну участь в комуністичному будівництві.

Дітищем нашої держави є Збройні Сили. Вони народилися й зміцніли в боях за незалежність соціалістичної Вітчизни як інтернаціоналістська сила, як символ братерства і дружби народів. І сьогодні, говорив на XXVI з'їзді партії товариш Л. І. Брежнев, захисники Батьківщини «...вірні героїчним традиціям нашої армії, нашого народу. І кожного разу, коли того вимагають інтереси безпеки країни, захисту миру, коли треба допомогти жертвам агресії радянський воїн постає перед світом як безкорисливий і мужній патріот, інтернаціоналіст, готовий переборювати будь-які труднощі»²⁸. Збройні Сили СРСР відіграють важливу роль у зміцненні морально-політичної єдності багатонаціонального радянського народу, високо тримають прапор дружби народів, соціалістичного інтернаціоналізму.

Величезний вплив на зміцнення дружби народів СРСР справляють процеси, які виникають у духовній сфері. «Відбуваються розквіт і взаємозбагачення національних культур, формування культури єдиного радянського народу — нової соціальної та інтернаціональної спільності, — відзначив у Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії товариш Л. І. Брежнев. — Цей процес іде у нас так, як він і повинен йти при соціалізмі: на основі рівності, братерського співробітництва і добровільності. За додержанням цих ленінських принципів національної політики партія стежить суворо. Від них ми не відступимо ніколи!»²⁹.

Особливу роль у духовному єднанні народів відіграє наука, яка робить величезний вплив на інтернаціоналізацію суспільного життя, створює передумови для дальшого зближення народів. Розвиваючись в рамках НТР вона впливає на соціальну структуру соціалістичних націй і народностей, їх спосіб життя, спілкування.

Враховуючи інтернаціональну природу науки, партія в умовах розвинутого соціалізму послідовно проводить політику поглибленого розподілу праці між вченими республік. Завдання полягає в тому, щоб кожний республіканський загін учених, обираючи головний напрям своїх досліджень, враховував інтереси всієї країни і кожної республіки зокрема. Основою дальшого розвитку інтернаціоналістської єдності науки в СРСР є науково-дослідна міжреспубліканська спеціалізація і кооперування. Залежно від потреб народного господарства, наявності кадрів і досвіду на основі єдності радянської науки національні загани вчених все більше зосереджують свої зусилля на окремих ділянках, знаючи при цьому, що в разі потреби вони завжди можуть скористатися результатами досліджень учених братніх республік. У кожній з союзних республік є розгалужена мережа науково-дослідних інститутів, які розробляють не тільки проблеми, що мають важливе значення для цього економічного району, а й беруть участь у науковому загальносоюзному розподілі праці.

Розвиваючись у руслі формування культури єдиного радянського народу, великих успіхів в усіх союзних і автономних республіках досягла народна освіта. Завершено перехід до обов'язкової загальної середньої освіти, яка відіграє величезну роль в інтернаціоналістському вихованні підростаючого покоління. Важливу роль у дальшому розвит-

²⁸ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 78—79.

²⁹ Там же, с. 68.

ку народної освіти, як єдиної, стрункої, цілісної системи в нашій країні (від установ дошкільного виховання до вузів), відіграє піклування партії про забезпечення рівності всіх громадян у здобутті освіти незалежно від расової і національної приналежності, вільний вибір навчання рідною мовою або мовою іншого народу СРСР, що законодавчо закріплено в новій Конституції СРСР. Право радянських громадян на освіту Основний Закон забезпечує безплатністю всіх видів освіти, здійсненням загальної обов'язкової середньої освіти молоді.

Дальшому поглибленню дружби народів СРСР сприяє система вищої освіти в країні, яка характеризується своєрідною міжреспубліканською спеціалізацією в підготовці кадрів з вищою освітою, зміцненням творчих зв'язків між вузами братніх республік.

Комуністична партія, проводячи величезну роботу з патріотичного та інтернаціонального виховання трудящих, приділяє велику увагу використанню в цій справі міжнаціональних взаємозв'язків у художній творчості. Партія при цьому виходить з ленінського вчення про закономірності інтернаціоналізації духовного життя в умовах соціалізму, сприяє поглибленню соціалістичного змісту культури народів, їх дальшому взаємозбагаченню і зближенню, зміцненню їх інтернаціональної основи з метою формувати майбутньої єдиної загальнолюдської культури комуністичного суспільства.

На відміну від попередніх періодів історії радянського суспільства, для яких характерним було здебільшого взаємоознайомлення в галузі культури, передача досвіду більш розвинутими націями іншим, в умовах зрілого соціалізму розпочався процес бурхливого взаємозбагачення братніх культур. Величезну роль у дальшому поступовому зближенні народів СРСР, в інтернаціональному вихованні радянських людей відіграють література і мистецтво, об'єднані одним творчим методом — соціалістичним реалізмом.

У могутній фактор формування інтернаціоналістської єдності радянських людей перетворилася російська мова, яку добровільно обрали всі нації і народності СРСР як спільну мову міжнаціонального спілкування і співробітництва. За переписом населення 1979 р. з 262,4 млн. чол. рідною російську мову назвали 153,2 млн. (за переписом 1970 р. — 141,8 млн.), з них 137,2 млн. росіян і 16,3 — інших національностей. Крім цього, 61,3 млн. чол. заявили, що вони вільно володіють російською мовою як другою мовою (у 1970 році — 41,9 млн. чол.)³⁰. Це свідчить про те, що в Радянському Союзі відбувається закономірний процес розвитку двомовності і багатомовності. Поряд з російською мовою вільно розвиваються і функціонують в усіх сферах державно-політичного, виробничо-матеріального, наукового і культурного життя й інші національні мови, зокрема українська.

XXVI з'їзд КПРС підкреслив: «Священний обов'язок партії — виховувати трудящих в дусі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, гордого почуття приналежності до єдиної великої Радянської Батьківщини»³¹. Керуючись настановами з'їзду, партійні організації докладають багато зусиль для формування у радянських людей марксистсько-ленінського світогляду, комуністичної переконаності, для виховання у них класового підходу до явищ і подій суспільного життя, непримиренності до буржуазної ідеології і моралі, для розвитку трудової і громадської активності. Проблеми виховання в дусі дружби народів, радянського патріотизму і соціалістичного інтернаці-

³⁰ Население СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 года. М., 1980, с. 27.

³¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 68.

оналізму перебувають в центрі уваги партії. Партійні організації, проводячи ідейно-політичну роботу, спрямовану на формування у радянських людей комуністичного світогляду, інтернаціоналістської переконаності, спираються на праці основоположників наукового комунізму, рішення і постанови з'їздів КПРС, партійні документи з ідеологічних питань. Вони керуються в цій роботі вказівкою XXVI з'їзду про те, що партія «...боролась і завжди буде рішуче боротися проти таких чужих природі соціалізму проявів, як шовінізм чи націоналізм, проти будь-яких націоналістичних вивихів, хай то буде, скажімо, антисемітизм чи сіонізм»³².

З цією метою широко практикуються лекторії з проблем марксистсько-ленінської теорії національного питання, дружби народів СРСР, пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, проведення теоретичних і науково-практичних конференцій, усних журналів, вечорів інтернаціональної дружби, тематичних вечорів запитань і відповідей. Серед багатого арсеналу форм політико-масової роботи важлива роль належить широкій мережі партійної і комсомольської освіти. Формуванню інтернаціоналістської свідомості, моралі і психології трудящих сприяють засоби масової інформації: преса, радіо, телебачення. Вони несуть у маси інформацію, яка глибоко розкриває ідеологію інтернаціоналізму, зовнішню політику нашої партії і держави, спрямовану на зміцнення інтернаціональної солідарності трудящих усіх країн у боротьбі з імперіалізмом, пропагують справу соціалізму, миру і прогресу.

Серед важливих теоретичних висновків XXVI з'їзду є положення про те, що партія на сучасному етапі розвитку виступає проти тенденцій, спрямованих на штучне стирання національних особливостей. Але такою ж мірою вона вважає недопустимим штучне їх роздування. Вказуючи на досягнуту єдність радянських націй, партія водночас підкреслює, що це не означає, що всі питання в сфері національних відносин вже вирішено. Динаміка розвитку нашої багатонаціональної держави в умовах розвинутого соціалізму породжує немало проблем, що потребують чулої уваги партії. Все це вимагає від партійних організацій ще активніше викатися у справі національних відносин у нашій країні, далі вдосконалювати роботу по патріотичному й інтернаціоналістичному вихованню радянських людей.

В. Ф. Панибудьласка

XXVI СЪЕЗД КПСС И ДАЛЬНЕЙШЕЕ УКРЕПЛЕНИЕ БРАТСКОЙ ДРУЖБЫ НАРОДОВ СССР

Резюме

В статье на основе материалов XXVI съезда КПСС показывается реализация ленинской национальной политики в условиях зрелого социализма, освещается вклад братских республик в дальнейшее развитие единого народнохозяйственного комплекса страны, раскрываются социально-классовые и духовные основы сближения социалистических наций и народностей под руководством Коммунистической партии, их всесторонний расцвет.

³² Там же.

40-річчя початку Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу

І. О. ГЕРАСИМОВ, член Політбюро ЦК Компартії України,
командуючий військами Червонопрапорного
Київського військового округу, генерал армії

ФАШИСТСЬКА АГРЕСІЯ ПРОТИ СРСР І КРАХ «БЛІЦКРИГУ»

Успішно розв'язуючи назрілі завдання створення матеріально-технічної бази комунізму, виховання нової людини, наполегливо борючись проти агресивних підступів імперіалістичних кіл, за збереження і зміцнення розрядки міжнародної напруженості, за торжество справи миру у всьому світі, радянські люди водночас ніколи не забувають про уроки другої світової війни, прагнуть ще глибше, ще повніше зрозуміти й оцінити їх значення для сучасності.

Війну, яку чотири десятиріччя тому, 22 червня 1941 р., віроломно розпочав проти першої на земній кулі соціалістичної держави фашистський агресор, протягом тривалого часу планомірно готувала вся світова реакція, що з часу перемоги Великого Жовтня неодноразово всіляко намагалася задушити Країну Рад. «...Війна, нав'язана Радянському Союзові німецьким фашизмом,— зазначалося в постанові ЦК КПРС «Про 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років»,— була найбільшим збройним виступом ударних сил світового імперіалізму проти соціалізму, одним з найтяжчих випробувань, будь-коли пережитих нашою Батьківщиною. В ній війні вирішувалася доля першої в світі соціалістичної держави, майбутнє світової цивілізації, прогресу і демократії»¹.

У праці «Війна і революція» В. І. Ленін писав, що розкрити суть походження війни, розв'язаної урядами капіталістичних держав, можна лише на основі глибокого аналізу їх політики, яку «...за цілий ряд десятиріч до війни треба вивчити і зрозуміти в її цілому»². Фашистська кліка, створивши гігантську воєнну машину, розраховувала швидко розгромити Радянський Союз. Її загарбницькі плани всіляко підтримували англо-франко-американські імперіалістичні сили, які вважали, що ліквідація соціалістичної держави полегшить їм вихід з кризи, що охопила тоді всю капіталістичну систему, і дасть можливість відновити безроздільне панування в світі. При їх потураниї та економічній підтримці* фашистська Німеччина у березні 1938 р. загарбала Австрію, через рік — Чехословаччину, а до травня

¹ КПСС в резолюціях і рішеннях съездів, конференцій і пленумів ЦК. М., 1978. Т. 11, с. 507.

² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 32, с. 80.

* Лише з 1924 по 1934 р. для розвитку економіки Німеччини, насамперед воєнної промисловості, за рахунок позик, наданих США, Англією, Францією та іншими державами, було виділено близько 63 млрд. марок.

1941 р. окупувала фактично всю Західну і Центральну Європу. Внаслідок цього значно зросли її військово-економічний потенціал та сировинні ресурси, завдяки чому до середини 1941 р. гітлерівська армія була повністю оснащена найновішими на той час типами озброєння. Крім того, вона використовувала бойову техніку, озброєння і боеприпаси збройних сил окупованих країн, воєнна промисловість яких також працювала для потреб «третього рейху».

Загарбавши більшість європейських країн, фашисти почали посилено готуватися до нападу на Радянський Союз. У грудні 1940 р. Гітлер затвердив план майбутньої війни, відомий під назвою план «Барбаросса», в основу якого було покладено ідею «блискавичної війни», тобто розгрому Червоної Армії за 3—4 місяці.

У зв'язку з наростаючою загрозою нападу з боку фашистської Німеччини Комуністична партія і Радянський уряд, виконуючи заповіт В. І. Леніна про те, що «...кроки до миру ми повинні супроводити напруженням всієї нашої військової готовності...»³, у довоєнні роки здійснювали численні заходи, спрямовані на зміцнення безпеки соціалістичної держави та підготовки її до відбиття можливої агресії.

Радянський уряд прагнув укласти договори з Англією, Францією та іншими країнами для створення системи колективної безпеки в Європі та на Далекому Сході з метою організації відсічі німецькому й італійському фашизму та японському мілітаризму. Однак миролюбні пропозиції СРСР не були підтримані правлячими колами США, Англії та Франції. У цій складній обстановці Радянський Союз був змушений підписати з Німеччиною договір про ненапад, який зірвав розрахунки імперіалістів на змову двох їх угруповань і дав змогу виграти час для зміцнення обороноздатності нашої країни.

Важливе значення для зміцнення політичної, економічної та оборонної могутності СРСР і піднесення його міжнародного авторитету мали також здійснення визвольного походу Червоної Армії в Західну Україну і Західну Білорусію, воз'єднання з Радянською Україною Західної України і Північної Буковини, з Радянською Білорусією Західної Білорусії і з Радянською Молдавією Бессарабії, вступ до складу СРСР нових соціалістичних республік — Литовської, Латвійської і Естонської, а також поліпшення становища Ленінграда і Мурманська в результаті підписання мирного договору з Фінляндією. Завдяки цим заходам кордони СРСР були значно відсунуті на захід, у сім'ю братніх радянських народів влилися 23 млн. чол., зросли матеріальні ресурси країни, поліпшилося її стратегічне становище⁴. «Наша партія, — зазначав Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев, — передбачала можливість військової сутички з силами імперіалізму, готувала країну і народ до оборони. Соціально-економічні завоювання передвоєнних п'ятирічок, ідейно-політична єдність радянського суспільства, викувана в ході побудови соціалізму, заклали основи перемоги, здобутої нашим народом у Великій Вітчизняній війні»⁵.

Серед багатьох термінових заходів, спрямованих на підготовку країни до відбиття цемичуного нападу фашистської Німеччини, була реорганізація Збройних Сил і підвищення їх боездатності. З цією метою вводився кадровий принцип комплектування армії та флоту,

³ Ленін В. І. IX з'їзд РКП(б). 29 березня — 5 квітня 1920 р. Довідь Центрального Комітету 29 березня. — Повне збір. творів, т. 40, с. 237.

⁴ 50 лет Вооруженных Сил СССР. М., 1968, с. 233.

⁵ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті. К., 1971. Т. 2, с. 86.

встановлено нові строки дійсної військової служби, зменшено призовний вік. Протягом 1939—1941 рр. чисельність Червоної Армії зроста в 2,8 раза. Вдосконалювалася система підготовки військових кадрів. В армію і на флот приходили високоякісні кваліфіковані командири, політпрацівники, інженерно-технічні працівники, які швидко й успішно опановували основи воєнної науки.

Значна робота проводилася в напрямі зміцнення армійських парт-організацій і посилення партійно-політичного апарату у військах. На початку 1941 р. у Збройних Силах налічувалося близько 560 тис. комуністів. Парторганізації працювали майже в 50% усіх рот і підрозділів⁶. Радянський Союз був змушений збільшити витрати на оборону. В 1940 р. вони досягли 56 млрд. крб. проти 23 млрд. у 1938 р., тобто дорівнювали майже третині державного бюджету. При цьому докладалося багато зусиль для створення на сході країни (в Поволжі, на Уралі, в Сибіру) могутньої воєнно-промислової бази. До літа 1941 р. у східних районах було розміщено майже п'яту частину всіх воєнних заводів. Дальший хід подій підтвердив правильність цього рішення.

Велику увагу в той час Комуністична партія і Радянський уряд приділяли розвитку оборонної промисловості. Прийнятий XVIII з'їздом ВКП(б) третій п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР на 1937—1941 рр. забезпечував розв'язання широкого кола важливих завдань оборонного будівництва. Прискореними темпами розвивалися нові виробничі потужності по випуску бойової техніки і зброї. Обсяг оборонної продукції щороку збільшувався у середньому на 39%, у той час як приріст продукції всіх інших галузей промисловості становив 13%. Підприємствам оборонного значення в першу чергу постачали сировину, устаткування, паливо, електроенергію.

Особливе значення надавалося створенню і оснащенню військ більш удосконаленою стрілецькою та артилерійською зброєю, новітніми танками, літаками, сучасними засобами зв'язку, інженерної та іншої техніки. Технічний рівень армії, авіації та флоту мав за порівняно короткий строк піднятися на новий, більш високий ступінь, щоб протистояти воєнному тиску коаліції імперіалістичних держав.

Багато було зроблено, зокрема, для оснащення армії новими видами танків. Наприкінці 1939 — на початку 1940 р. розпочато серійний випуск танка Т-34. Один з провідних буржуазних спеціалістів Д. Орджілал писав про нього: «Танк Т-34 було створено людьми, які зуміли побачити поле бою середини ХХ ст. краще, ніж зумів це зробити хто-небудь на Заході»⁷. За короткий строк було сконструйовано й важкий танк КВ. Вжиті партією заходи дали можливість до початку війни випустити близько 2 000 танків нових типів. Швидко розвивалася авіаційна промисловість. У 1939—1940 рр. в конструкторських бюро розроблялися нові марки літаків, зокрема винишувачі «Як-1», «МіГ-3», «ЛаГГ-3», штурмовик «Іл-2», пікіруючий бомбардувальник «Пе-2» та ін.⁸

У 1939—1941 рр. проводилася інтенсивна робота в напрямі збільшення промислової бази для артилерії та стрілецької зброї. Артилерійські гармати, стрілецьку зброю і боеприпаси стали випускати й звичайні промислові підприємства. Крім цього, споруджувалися нові воєнні заводи. Напередодні війни було прийнято рішення про серій-

⁶ История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1970. Т. 5, кн. I, с. 134.

⁷ Красная звезда, 1974, 13 авг.

⁸ 50 лет Вооруженных Сил СССР, с. 224.

ний випуск реактивної установки БМ-13, любовно названої народом «Катюшою».

Значного розвитку у передвоєнні роки набув Військово-Морський флот. З жовтня 1940 р. було взято курс на збільшення випуску легких надводних кораблів і підводних лодок замість лінкорів і важких крейсерів. Посилювалися авіація флоту і берегова оборона. На початок війни із закладених у 1927 — першій половині 1941 р. 533 бойових кораблів було спущено на воду 312. Крім того, флот поповнився 477 бойовими катерами і значною кількістю допоміжних суден⁹.

Цілеспрямована діяльність Комуністичної партії і Радянського уряду, самовіддана праця нашого народу в ім'я захисту соціалістичної Вітчизни дали можливість за короткий час значно зміцнити бойову могутність Збройних Сил, які за своїми бойовими якостями не поступалися арміям найбільш розвинутих капіталістичних країн, але набагато перевершували їх у моральному відношенні.

Однак через брак часу не вдалося повністю виконати всі заплановані заходи по реорганізації та зміцненню армії. Напередодні війни радянська економіка продовжувала працювати за планом третьої п'ятирічки, а військова промисловість, незважаючи на інтенсивний розвиток, все ж не могла забезпечити постійно зростаючі потреби армії і флоту в зброї та бойовій техніці, особливо нових зразків. Так, армії прикриття Київського Особливого військового округу були укомплектовані лише на 65—70% особовим складом, на 15—40% — автотранспортом, на 70—90% — бронетанковим озброєнням, на 70% — кіньми.

Отже, Радянський Союз мав нерівні умови з фашистською Німеччиною, яка до початку Великої Вітчизняної війни повністю перебувала економіку на военний лад, мобілізувала і оснастила новітньою технікою свої збройні сили. Узагальнюючу характеристику об'єктивних причин невдалого для СРСР початку війни дано у Тезах ЦК КПРС «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції», де, зокрема, зазначалося: «Гітлерівці використали тимчасові переваги: милітаризацію економіки і всього життя Німеччини; тривалу підготовку до загарбницької війни і досвід воєнних дій на Заході; перевагу в озброєнні і чисельності військ, завчасно зосереджених у прикордонних зонах. В їх розпорядженні були економічні та воєнні ресурси майже всієї Західної Європи... Відіграли свою роль допущені прорахунки в оцінці можливого часу нападу на нас гітлерівської Німеччини і зв'язані з цим упущення в підготовці до відбиття перших ударів»¹⁰.

Для нападу на СРСР було використано добірні збройні сили фашистської Німеччини та її сателітів загальною чисельністю 5,5 млн. чол. (190 дивізій), близько 5 тис. бойових літаків, майже 4 тис. танків, близько 50 тис. гармат і мінометів. Цій наймогутнішій з усіх армій, які будь-коли створював капіталістичний світ, протистояло 170 радянських дивізій і 2 бригади (2,9 млн. чол.), 1800 танків і 1540 літаків нових типів, 34,7 тис. гармат і мінометів, розташованих поблизу західних кордонів СРСР. Гітлерівці мали велику перевагу на напрямках головних ударів.

Покладаючи великі надії на раптовість нападу і сконцентрувавши величезні сили, фашистське командування розраховувало добитися успіху в «поході на схід» у результаті короткочасної літньої кампанії. При цьому гітлерівські верховоди ставили своєю метою знищення ко-

⁹ Там же, с. 225.

¹⁰ КПСС в резолюціях и рішеннях съездов, конференцій и пленумов ЦК. М., 1972. Т. 9, с. 300.

мунізму і Радянської держави, винищення і поневолення народів СРСР, захоплення і використання природних багатств нашої країни для продовження своїх кривавих авантур.

Незважаючи на віроломність нападу, значну перевагу ворога в живій силі та бойовій техніці, на вимушений відступ наших військ, радянський народ не втрачав віру в неминучу перемогу. Його боротьбу проти німецько-фашистських загарбників очолила Комуністична партія, яка об'єднала і спрямувала всі зусилля десятків мільйонів людей для досягнення головної мети — якнайшвидшого розгрому ворога. Виступивши патріотом та бойовим організатором героїчної боротьби трудящих нашої країни проти зухвалого агресора, партія у перші ж дні війни розробила програму мобілізації всіх сил народу перед наростаючою небезпечкою поневолення гітлерівськими катами. Заклик партії «Все для фронту! Все для перемоги!» об'єднав мільйони.

23 червня 1941 р. було створено Ставку Головного Командування, пізніше перетворену на Ставку Верховного Головнокомандування. 29 червня 1941 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР видали директиву, в якій визначалися основні напрями воєнної і економічної політики партії, завдання народу і армії в умовах війни. Партія сказала народові правду про велику небезпечку, що нависла над Радянською державою. 30 червня було створено Державний Комітет Оборони, який зосередив у своїх руках усю повноту влади в країні.

З перших годин війни небачні за жорстокістю бойові дії розгорнулися на величезному радянсько-німецькому фронті — від берегів Баренцевого до Чорного морів. На її першому етапі ворогу внаслідок тимчасових переваг удалося захопити значну частину нашої території. Однак у ході важких кровопролитних боїв Червона Армія вчинила переважачим силам противника такий опір, який до цього їм не чинила жодна армія. До середини липня 1941 р. ворог втрачав у середньому по 4000—4200 чол. у день, у другій половині липня — більше 7 тис., і за три місяці війни загальні втрати фашистів перевищили півмільйона солдатів та офіцерів¹¹. Пихатим гітлерівським генералам та їх добірним дивізіям уже тоді вперше довелося зіткнутися з небаченим для них явищем — масовим героїзмом радянських воїнів. Це був винятково важливий фактор стратегічної оборони наших військ. Влітку та восени 1941 р. жорстокі оборонні бої Червона Армія вела на Крайній Півночі, під Ленінградом, на Смоленщині та житомирсько-кпівському напрямку.

Виняткова мужність була виявлена радянськими воїнами під час оборони міста Леніна, блокованого ворогом. Скувавши значні сили загарбників, Червона Армія не дала їм можливості вивільнити додаткові військові контингенти для удару на Москву з півночі. Позитивно позначилися на розвитку подій на московському напрямі і напружені бої в районі Смоленська, де фашистам було завдано сильних контрударів. У вогні цих боїв народилася радянська гвардія. 100, 127, 153 і 161-ша стрілецькі дивізії за стійкість і героїзм в обороні, мужність та відвагу при наступі були перетворені на 1, 2, 3 і 4-ту гвардійські дивізії.

Швидке захоплення Києва, за розрахунками гітлерівських вояначальників, мало призвести до розгрому радянських військ на підступах до Дніпра, дати можливість ворогу окупувати весь південь країни і створити сприятливі умови для розвитку його наступу на го-

¹¹ Коммунист, 1971, № 8, с. 70.

ловному — московському — напрямку. Захисники столиці України — воїни, народні ополченці — при активній допомозі населення міста мужньо і стійко відбивали численні атаки фашистських військ. 74-денна оборона Києва мала велике воєнно-стратегічне значення. На рубежах Київського укріпленого району ворог втратив понад 100 тис. солдатів та офіцерів, близько 200 літаків і сотні танків¹². Впертий і тривалий опір радянських військ змусив фашистське командування змінити свої плани ведення війни проти СРСР.

Для якнайшвидшого захоплення Києва гітлерівське командування припинило наступ на центральному напрямі і повернуло на південь сильне танкове угруповання. Це створило загрозу оточення військ Південно-Західного фронту, що змусило їх відійти на схід і 19 вересня залишити столицю України.

Героїчна оборона Києва, яка відволікла значні сили ворога, що наступали на західному стратегічному напрямі, мала великий вплив на результат битви під Москвою, а також для краху в цілому плану «бліскавичної війни» проти Радянського Союзу. Гітлерівський генерал Бутлар, згадуючи про київську операцію, писав, що «через неї німці втратили кілька тижнів для підготовки і проведення наступу на Москву, що, очевидно, багато в чому сприяло його провалу»¹³.

Комуністична партія і Радянський уряд гідно оцінили подвиг захисників і населення столиці України. Вручаючи місту-герою Києву медаль «Золота Зірка», Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев говорив: «Як багатирська застава, прийняв на себе Київ удари добірних частин ворожої армії. Запеклі атаки гітлерівських дивізій розбивались одна за одною, зустрічаючи рішучу відсіч захисників міста... Ми віддаємо данину глибокої поваги всім захисникам Києва, які, не шкодуючи життя, свято виконували свій обов'язок перед Батьківщиною»¹⁴.

Не менш жорстока битва розгорнулася на півдні України, біля стін Одеси, захопленню якої німецько-фашистське командування приділяло серйозну увагу. Швидко оволодіння містом, за розрахунками фашистів, дало б їм можливість розгромити війська Південного фронту, захопити Донбас і Крим, а згодом Північний Кавказ і Закавказзя. Для здійснення свого плану гітлерівці сконцентрували там понад 300 тис. німецьких і румунських військ, тобто в шість разів більше, ніж захисників міста, і мали п'ятиразову перевагу в артилерії. Командування Південного фронту і місцеві органи влади створили на підступах до «чорноморської здравниці» могутні оборонні рубежі, які стійко і мужньо захищали радянські війська та народні ополченці. І лише коли загальна обстановка на півдні України значно ускладнилася, 16 жовтня за рішенням Ставки Верховного Головнокомандування Одеса була залишена військами Південного фронту. В боях під Одесою ворог втратив убитими, пораненими і полоненими 160 тис. солдатів і офіцерів, а також 167 літаків і багато іншої бойової техніки та озброєння. Те, що протягом двох з половиною місяців під Одесою були зайняті великі угруповання фашистських армій «Південь», які потім ще 10 місяців «заліковували свої рани» і не брали участі у боях, також допомогло радянському командуванню виграти час,

¹² Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. К., 1975. Т. I, с. 199.

¹³ Там же.

¹⁴ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті. К., 1971. Т. I, с. 226.

передислокувати стратегічні резерви для зміцнення оборони Москви. Це змушене було визнати й фашистське командування, яке в одному з донесень Гітлеру вказувало: «Російські частини в Одесі виконали своє завдання щодо виграшу часу»¹⁵. За здійснений подвиг Одеса в числі перших у Радянському Союзі міст була удостоєна високого звання «Місто-герой», нагороджена орденом Леніна і медаллю «Золота Зірка».

Важливе воєнно-політичне значення мала й героїчна оборона Севастополя і Керчі. Завдяки тому, що протягом 250 днів ворог не міг оволодіти Севастополем, південний фланг радянсько-німецького фронту був надійно захищений під час осінньо-зимової кампанії 1941—1942 рр. Угруповання групи армій «Південь» зазнало там великих втрат, і тому гітлерівське командування не могло використати жодної дивізії з їх складу на московському напрямі. Важкі бої розгорнулися в Криму у жовтневі дні першого року війни. В результаті оборони цих міст було затримано прорив противника до Північного Кавказу, що також сприяло краху планів «блискавичної війни». За видатні заслуги перед Батьківщиною, масовий героїзм, мужність і стійкість, виявлені трудящими Севастополя і Керчі та радянськими воїнами в роки Великої Вітчизняної війни, Указами Президії Верховної Ради СРСР цим містам було присвоєно почесне звання «Місто-герой».

Остаточного провалу зазнала фашистська стратегія «блискавичної війни» в битві під Москвою. У ході її оборони і особливо контр-наступу радянських військ у грудні 1941—січні 1942 р. гітлерівській військовій машині завдано відчутного удару — вбито, поранено і потрапило в полон 400 тис. солдатів і офіцерів, виведено з ладу 1300 танків, 2500 гармат та ін.¹⁶ Перемога радянських військ у Московській битві розвіяла міф про непереможність вермахту, і тим самим Німеччина була поставлена перед необхідністю ведення тривалої війни. Водночас ця перемога справила величезний вплив на дальший розвиток воєнно-політичних подій, сприяла згуртуванню сил антигітлерівської коаліції, викликала хвилю патріотичного піднесення у радянському тилу, стала джерелом нових численних ратних подвигів радянських воїнів. Завдавши ворогу поразки стратегічного масштабу, вирвавши з його рук стратегічну ініціативу, Червона Армія заклала фундамент майбутніх успіхів у боротьбі проти фашистського агресора. Підводячи підсумок ратним подвигам, здійсненим Червоною Армією і радянським народом у початковий період війни, товариш Л. І. Брежнев зазначав: «Як могутні bastiони соціалізму, як втілення героїзму нашого народу стали на шляху ворожих полчищ міста-герої Москва, Ленінград, Київ, Сталінград, Севастополь, Одеса, фортеця Брест. Минуть віки, але ніколи не померкне слава подвигів, здійснених біля стін міст-героїв!»¹⁷.

День 22 червня 1941 р. назавжди залишиться в пам'яті радянських людей, усього миролюбного людства нашої планети як день, коли був вчинений пайбільший злочин імперіалізму — агресія проти Радянського Союзу, як день початку розвалу і краху авангарду мілітаризму — фашистської Німеччини.

Незважаючи на неймовірно важкі випробування, що випали на долю нашого народу, і величезні втрати, завдані йому в перші дні війни, Радянський Союз зміг добитися перелому ходу подій на свою

¹⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 57, оп. 4а, спр. 88, арк. 748.

¹⁶ Коммунист, 1971, № 8, с. 71.

¹⁷ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті, т. І, с. 225.

користь, наочно довівши незаперечну перевагу соціалістичного ладу над капіталістичним. Жодна інша країна, потрапивши в подібне становище, не витримала б удару фашистських полчищ. Тільки народ, який під керівництвом Комуністичної партії здійснив Велику Жовтневу соціалістичну революцію, переміг іноземних інтервентів та внутрішню контрреволюцію в роки громадянської війни, побудував соціалізм в обстановці капіталістичного оточення, зміг стати нездоланною перешкодою на шляху німецько-фашистських загарбників.

Хоч на початку війни внаслідок раптовості нападу фашисти досягли певних оперативно-стратегічних успіхів, однак останні не справили такого впливу, на який розраховувало гітлерівське командування. Основні сили Червоної Армії не були розбиті, тому ворог не міг швидко просуватися вглиб Радянського Союзу. Саме в цьому полягав воєнно-політичний результат початкового періоду Великої Вітчизняної війни.

Вияткова мужність радянських воїнів, їх масовий героїзм, виявлені вже в перші дні війни, впертий опір частин Червоної Армії у ході оборонних боїв зумовили значні втрати, що їх зазнали тоді загарбники в живій силі і техніці. За даними начальника генерального штабу німецьких сухопутних військ генерала Гальдера, до 13 липня 1941 р. втрати вбитими, пораненими і тими, що пропали безвісти, становили близько 100 тис. чол.¹⁸ За три тижні було знищено близько 50% танків, збито приблизно 25% літаків. Ніколи ще за такий короткий проміжок часу фашистські війська не мали подібних втрат. Це, безумовно, значно підірвало їх моральний стан, можливості ведення наступальних дій і змусило командування по-новому оцінити характер воєнних дій проти Радянського Союзу. Згаданий вище генерал Гальдер записав у своєму щоденнику: «Впертий опір росіян змушує нас вести бої за всіма правилами наших бойових статутів. У Польщі і на Заході ми могли дозволити собі певні вольності і відступити від статутних принципів, тепер це вже неприпустимо»¹⁹.

Натхненником і організатором боротьби радянського народу стала Комуністична партія, яка з перших днів війни проводила значну політичну та воєнно-мобілізаційну роботу серед трудящих і в армії. Партія роз'яснювала народові справедливий характер війни, священний обов'язок кожної радянської людини захищати Батьківщину, відстоювати завоювання соціалізму, закликала до мужності і героїзму на фронті, до самовідданої праці в тилу, викривала неспроможність гітлерівської пропаганди, яка намагалася використати тимчасові успіхи фашистських військ для підриву морально-політичного духу радянського народу.

Втілюючи в життя програму воєнного часу, партія розгорнула велетенську організаторську і політичну діяльність по перетворенню країни в єдиний бойовий табір. Вона виходила при цьому з вказівок В. І. Леніна про те, що в умовах війни «всі комуністи перш за все і більш за все, усі співчуваючі їм, усі чесні робітники і селяни, усі радянські працівники повинні *підтягнутись по-воєнному*, перевівши *максимум своєї роботи*, своїх зусиль і турбот *на безпосередні завдання війни...*»²⁰.

¹⁸ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945. М., 1961. Т. 2, с. 47.

¹⁹ Гальдер Ф. Военный дневник. М., 1971. Т. 3, кн. I, с. 60.

²⁰ Ленін В. І. Всі на боротьбу з Денікіним! (Лист ЦК РКП (більшовиків) до організацій партії).— Повне збір. творів, т. 39, с. 42.

Безперечно, Комуністична партія зосередила зусилля насамперед на зміцненні Збройних Сил. З цією метою одразу після віроломного нападу фашистів в армію було призвано понад 5 млн. чол. Загалом за перші шість місяців війни було сформовано 286 стрілецьких дивізій, 159 стрілецьких і 76 танкових бригад²¹. Одним з джерел поповнення діючої армії стало народне ополчення. Партія всіляко сприяла розвитку народної ініціативи, патріотичних рухів на допомогу Червоній Армії. Важливим завданням стало зміцнення партійного прошарку в діючій армії. Всього на початку війни у Збройні Сили направлено 54 члени і кандидати в члени ЦК ВКП(б) з 159, а також 500 секретарів ЦК компартій республік, крайкомів, обкомів, міськкомів і райкомів партії. До початку 1942 р. в діючу армію влилося 100 тис. політбійців. Загалом за перші півроку на фронт пішло 1100 тис. комуністів, тобто третина складу територіальних партійних організацій²².

Важливим напрямом діяльності партії по перетворенню країни в єдиний військовий табір було її керівництво перебудовою народного господарства на військовий лад, перебазування промислових підприємств з районів, охоплених війною, на схід. Всього у другій половині 1941 р. було евакуйовано на схід країни і встановлено там устаткування 1523 великих заводів, фабрик, електростанцій, майно колгоспів, МТС, радгоспів тощо.

З перших днів Великої Вітчизняної війни Комуністична партія виступила організатором боротьби радянських патріотів на тимчасово окупованій фашистами території. Вона постійно дбала про те, щоб партизанська боротьба в тилу ворога тісно координувалася з діями радянських військ. Вже в 1941 р. на захопленій ворогом території діяло 18 підпільних обкомів, понад 260 окружкомів, міськкомів, райкомів, велика кількість первинних парторганізацій, 2 тис. партизанських загонів, в яких налічувалося 90 тис. чол.²³

Вірна всеперемагаючим ідеям марксизму-ленінізму, озброєна найпередовішою теорією, партія навіть у найскладніших обставинах проводила єдино правильну внутрішню і зовнішню політику, забезпечила організацію відсічі німецько-фашистським загарбникам у початковий період війни, зрив «бліцкригу».

Пам'ятаючи про суворі уроки Великої Вітчизняної війни, нині КПРС приділяє постійну увагу зміцненню Радянських Збройних Сил, уважно стежить за підступами імперіалістичних кіл. Необхідність здійснення таких заходів вимагає сучасна складна міжнародна обстановка. Адже США та їх партнери по НАТО докладають багато зусиль і витрачають величезні кошти для підготовки нової світової війни. Тільки в 1981 фінансовому році, порівняно з попереднім, військові витрати США збільшаться на 20 млрд. доларів. За рішенням сесії ради НАТО військові бюджети країн цього блоку щороку мають зростати на 3%. Серйозну занепокоєність нашої партії викликають небажання правлячих кіл США ратифікувати договір ОСВ-2 і рішення атлантичного блоку близько 600 ракет середнього радіусу дії.

У політиці сучасного керівництва США і найбільш агресивних кіл імперіалізму, вказував товариш Л. І. Брежнев на XXVI з'їзді КПРС, яскраво проявляється «авантюризм, готовність ставити на карту життєві інтереси людства в ім'я своїх вузьких корисливих цілей... Вони

²¹ Правда, 1975, 12 марта.

²² Коммунист, 1975, № 2.

²³ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. I, с. 260, 264

справді поставили собі за мету досягти недосяжного — створити бар'єр на шляху прогресивних змін у світі, повернути собі роль вершителей долі народів»²⁴.

Ці та інші кроки імперіалістів свідчать про небезпечні плани ворогів миру, які мріють про відродження у відносинах між державами з різним суспільним ладом збанкрутілої політики «з позиції сили». За таких умов завдання та історичні функції Радянських Збройних Сил стали ще більш відповідальними. Вони покликає охороняти мирну працю радянського народу, разом з братніми арміями країн Варшавського Договору забезпечувати безпеку всієї соціалістичної співдружності, бути могутньою опорою волелюбних народів в їх боротьбі за національну незалежність, нездоланим оплотом миру в усьому світі.

И. А. Герасимов

ФАШИСТСКАЯ АГРЕССИЯ ПРОТИВ СССР
И КРАХ «БЛИЦКРИГА»

Резюме

В статье рассказывается о подготовке фашистской Германии к нападению на СССР, освещаются мероприятия Коммунистической партии и Советского правительства по укреплению обороноспособности нашей Родины в условиях возрастания опасности гитлеровской агрессии, раскрываются причины неудач советских войск в начальный — наиболее тяжелый и жестокий — период Великой Отечественной войны, показано крушение заранее разработанных фашистским командованием планов «бліцкрига».

---

²⁴ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 24.

Д. Д. ПИХА (Київ)

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ —
ОРГАНІЗАТОР ПІДГОТОВКИ ТРУДЯЩИХ УРСР
ДО ЗАХИСТУ КРАЇНИ (1938—1941 рр.)

Враховуючи зростаючу воєнну небезпеку, Комуністична партія в 1938—1941 рр. вжила ряд заходів для зміцнення економічної і військової могутності СРСР. Поряд з цим партія посилила турботу про підготовку до захисту Батьківщини всього радянського народу. У цьому зв'язку товариш Л. І. Брежнев відзначав: «Наша партія передбачала можливість воєнної сутички з силами імперіалізму, готувала країну і народ до оборони»¹.

У цій статті робиться спроба узагальнити досвід партійного керівництва військово-технічною підготовкою трудящих України до захисту СРСР напередодні Великої Вітчизняної війни.

Оборонно-масовій роботі партія завжди приділяла велику увагу. Вона виходила з ленінського положення про те, що для захисту соціалістичної вітчизни необхідне масове військове навчання трудящих². Вже на початок 1938 р. у країні, в тому числі і в Українській РСР, у численних військово-технічних гуртках, на військово-навчальних пунктах, в аероклубах і школах Тсоавіахіму були підготовлені для оборони нашої Батьківщини десятки тисяч ворошиловських стрільців, кулеметників, кавалеристів, льотчиків, авіамотористів, планистів, парашутистів та ін.

У зв'язку з активізацією агресивних дій фашистського блоку на чолі з Німеччиною в той час необхідне було дальше посилення оборонно-масової роботи. На це й націлив партійну організацію України XIV з'їзд КП(б)У³. Виходячи з цієї настанови, трудящі республіки ще більше почали приділяти уваги військовій справі. В липні 1938 р., коли японські мілітаристи напали на священні рубежі Радянського Союзу в районі озера Хасан, робітники, службовці та інженерно-технічні працівники Ворошиловградського паровозобудівного заводу ім. Жовтневої революції закликали трудящих України розгорнути соціалістичне змагання за високі показники у військовому навчанні. Цей заклик першим підтримав колектив Київського машинобудівного заводу ім. Артема. Артемівці зобов'язалися широко розгорнути масову оборонну роботу й викликали на змагання київський завод «Укркабель». Ці зобов'язання успішно виконувалися. Незабаром понад 90% робітників та інженерно-технічних працівників заводу ім. Артема стали членами Тсоавіахіму. На підприємстві було підготовлено 250 ворошиловських стрільців, 80 кулеметників, 90 гранатометників та інших військових спеціалістів^{3а}.

¹ Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті, К., 1971. Т. 2, с. 86.

² Див.: Ленін В. І. Про змішування політики з педагогікою.— Повне збір. творів, т. 10, с. 340.

³ Див.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (далі — Компартія України в резолюціях...). К., 1976. Т. 1, с. 898.

^{3а} На страже, 1939, 27 апр.

У 1939 р. підготовка трудящих до захисту країни набирає ще більших масштабів. XVIII з'їзд ВКП(б) поставив перед Тсоавіахімом завдання — системою своїх організацій охопити всі без винятку підприємства, колгоспи, установи й заклади⁴.

Велику роль в розширенні масштабів оборонно-масової роботи, у тому числі військово-технічного навчання радянських людей, відіграли військові відділи партійних комітетів, створені за рішенням XVIII з'їзду ВКП(б). Вже незабаром після цього з'їзду військові відділи обкомів, міськкомів і райкомів партії України при сприянні партійних активістів провели старанну перевірку стану оборонно-масової роботи на підприємствах, в установах, школах, колгоспах, радгоспах і МТС. Завдання щодо її поліпшення у світлі нових вимог визначили пленуми партійних комітетів і збори партійних активів, які у квітні — червні 1939 р. відбулися в усіх областях, районах і містах Української РСР. Широку програму заходів у цьому плані накреслив липневий (1939 р.) Пленум ЦК КП(б)У, який обговорив питання про оборонно-масову роботу в республіці. В його роботі взяли участь завідуючі військовими відділами обкомів, міськкомів і райкомів партії, голови обласних рад Тсоавіахіму і Товариства Червоного Хреста УРСР, представники командування і політичних управлінь військових округів. На Пленумі виступив секретар ЦК КП(б)У М. О. Бурмистенко⁵.

Основне завдання, що його поставили липневий Пленум ЦК КП(б)У, пленуми партійних комітетів, збори партійних активів перед партійними організаціями, полягало в підвищенні якості керівництва масовою оборонною роботою. Їм доручалося повсякденно займатися питаннями підготовки трудящих до захисту Вітчизни, вжити заходів щодо розширення матеріально-технічної бази для проведення цієї роботи, ширше залучати до неї комуністів і комсомольців, організувати соціалістичне змагання за кращі показники в усіх формах військового навчання. Комуністам пропонувалося оволодіти не менш як однією військовою спеціальністю. Особливу увагу було звернено на підвищення рівня оборонно-масової роботи на селі, необхідність широкого розвитку військово-прикладних видів спорту, перенесення центру цієї роботи на підприємства, в установи, колгоспи, радгоспи, МТС та ін.

Виконання поставлених завдань партійні комітети неослабно контролювали через військові відділи. Останні виступали ініціаторами розгляду невідкладних питань оборонно-масового характеру. Наприклад, Вінницький обком КП(б)У в 1939 р. ставив їх на порядку денному 15, а Харківський — 26 разів⁶. Військові відділи добивалися, щоб вирішення цих питань стало органічною частиною діяльності партійних організацій. На різних курсах, під час нарад, інструктажів, семінарів по обміну досвідом вони націлювали секретарів парторганізацій на необхідність керувати оборонною роботою конкретно й оперативно, відповідно до завдань зміцнення Червоної Армії, рівня розвитку військової науки і техніки. В результаті цього парткоми підприємств, первинні партійні організації почали глибоке вникати в питання оборонної роботи, а найважливіші з них виносити на обговорення зборів робітників, службовців і колгоспників.

Завдяки посиленню партійного керівництва активізував свою діяльність Тсоавіахім України. До його рядів вступили нові сотні тисяч

⁴ XVIII съезд ВКП(б): Стенограф. отчет. М., 1939, с. 199.

⁵ Партробітник України, 1939, № 14, с. 1, 37.

⁶ Партробітник України, 1940, № 14, с. 16.

чоловік. У Київській області, наприклад, їх кількість зросла з 170 тис. в 1938 р. до 290,5 тис.— в 1940 р., Дніпропетровській — з 205 тис. до 280 тис., Харківській — з 185 тис. до 285 тис. чол.⁷

В організаціях Тсоавіахіму помітно збільшилася питома вага комуністів і комсомольців. Якщо в липні 1939 р. у Харківській області членами товариства було тільки 37% комуністів, то вже в листопаді— 45%. Партійні організації настійно добивалися здійснення лозунга: «Кожний комуніст — член оборонної організації!». Вони боролися за підвищення авангардної ролі комуністів в оволодінні військовими знаннями, виховували кожного з них у дусі високої відповідальності за оборонно-масову роботу. Різно зросла і кількість комсомольців у рядах Тсоавіахіму республіки. В 1938 р. у ньому налічувалося 295 тис. членів ЛКСМУ, а в 1940 р. — 711 тис.⁸

Систематично зміцнювалися керівні тсоавіахімівські кадри і підвищувалася їх кваліфікація. У 1939 р. лише комсомол України для роботи в низових організаціях товариства направив 8 тис. своїх представників⁹. У всіх областях УРСР розширювалася мережа курсів, шкіл і семінарів по перепідготовці й підготовці активістів оборонної роботи. В 1939 р. тільки в Київській області навчалися в цій мережі 1505 голів первинних тсоавіахімівських організацій¹⁰.

Керівництво Центральної ради Тсоавіахіму республіки, його обласних, міських і районних рад з допомогою партійних організацій особливу увагу приділяло розширенню навчально-матеріальної бази оборонно-масової роботи. Головними осередками військового навчання трудящих стали будинки оборони в містах і хати оборони — на селах. Республіканський Будинок оборони ім. Фрунзе в Києві функціонував з 1937 р. В ньому було близько 100 навчальних кабінетів (артилерійські, стрілецькі, зв'язку, авіаційний, парашутний, протиповітряної та протихімічної оборони та ін.)¹¹. Він готував інструкторський склад для тсоавіахімівських організацій УРСР, займався військово-технічною пропагандою. Працівники цього Будинку оборони тільки в 1938 р. прочитали 434 лекції, які прослухали понад 110 тис. чол., провели 21 вечір, присвячений оборонній роботі, 16 зборів активістів, організували 118 виставок, підготували понад 1280 інструкторів з різних військових спеціальностей¹². Перед війною такі будинки оборони створювалися в усіх обласних центрах і багатьох містах. Лише в Одеській області їх налічувалося 8. Значно збільшилося й число хат оборони. Загалом на Україні в січні 1940 р. було їх 4 тис., а також 3 тис. військових куточків¹³.

Першочергову увагу військові відділи приділяли максимальному охопленню трудящих, зокрема, стрілецькою підготовкою. Від розв'язання цього завдання залежало нагромадження бойового резерву для стрілецьких військ, які за кількісним складом мали бути найчисленнішими серед інших родів військ.

У Харківській області, наприклад, за перше півріччя 1939 р. зда-

⁷ Нариси історії Київської обласної партійної організації. К., 1967, с. 343; Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 19, оп. 1, спр. 5715, арк. 122; Партробітник України, 1940, № 14, с. 16.

⁸ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 365, арк. 7; ф. 69, оп. 1, спр. 316, арк. 10; Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. К., 1968, с. 332.

⁹ Сталинское племя, 1940, 21 апр.

¹⁰ УІЖ, 1970, № 6, с. 104.

¹¹ Комсомолец України, 1937, 4 січ.

¹² ЦДАЖР СРСР, ф. 8355, оп. 1, спр. 175, арк. 151.

¹³ Комуніст, 1940, 18 січ.; ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 21, спр. 4886, арк. 62.

ли норми на значок «Ворошиловський стрелок» I ступеня близько 18 тис., а II — понад 1 тис. чол. Навчилися стріляти з кулемета 1,5 тис. чол.¹⁴ У Дніпропетровській області за рік після XVIII з'їзду партії було підготовлено до 40 тис. ворошиловських стрільців, 200 снайперів і 2 тис. кулеметників¹⁵.

Підвищенню якості стрілецької підготовки сприяли змагання з різних видів зброї. Тільки на Харківщині в 1939 р. їх було проведено 50. В них взяло участь 6 тис. стрільців і 2200 кулеметників¹⁶. У тому ж році тсоавіахімівці-кулеметники Запоріжжя звернулися до всіх членів цього товариства України з закликом організувати республіканське змагання кулеметних команд. Вони висунули такі його умови: «Забезпечити масове навчання членів Тсоавіахіму кулеметній справі, з кращих стрільців-кулеметників створити кулеметні групи, наблизити навчальну програму кулеметників до умов сучасного бою». Президія ЦР Тсоавіахіму республіки схвалила цю ініціативу і вказала, що основним завданням змагання є підготовка нових кулеметників і тренування вже підготовлених¹⁷. Заклик запоріжців підтримали всі тсоавіахімівські організації УРСР. Лише в Дніпропетровську і Харкові у змаганні взяли участь близько 2 тис. чол.¹⁸ Напередодні XXII річниці Жовтня в Києві 115 кращих кулеметників-тсоавіахімівців продемонстрували клас влучного вогню. Перше місце серед них зайняла команда Запорізької області¹⁹.

Активізація підготовки стрілецьких кадрів дала хороші наслідки. Якщо в першому кварталі 1938 р. спеціальність кулеметника в республіці опанували 285 чол., то в першому кварталі 1939 р. — 4735, а за півроку — 16 тис. чол. Зросла і кількість ворошиловських стрільців. На початок 1940 р. їх налічувалося 460 тис.²⁰

На заклик вихованця комсомолу України, Героя Радянського Союзу І. Чорноп'ятка на заводах, фабриках, у колгоспах, радгоспах, МТС і навчальних закладах створювали гуртки гранатометників. У 1939 р. провели змагання 1000 таких гуртків, які об'єднували 15 тис. чол. Уже в першій половині 1940 р. тільки в одній Харківській області було підготовлено 10 180 гранатометників²¹.

Значно активізувалася робота й сільських організацій Тсоавіахіму. В серпні 1939 р. тсоавіахімівці — трактористи Куликівської МТС Чернігівської області закликали всіх механізаторів України створити в кожних МТС, радгоспі і тракторній бригаді танкові екіпажі запасу. Командування Київського військового округу схвалило цю ініціативу. Підтримав її і ЦК ЛКСМУ, який зобов'язав обкоми, міськкоми та райкоми комсомолу негайно, разом з Тсоавіахімом, почати створення танкових екіпажів запасу.

Глибоко патріотичне починання дістало широкий відгук серед трудящих. За короткий строк тільки на Чернігівщині було сформовано понад 100 танкових екіпажів запасу. В Кіровоградській області першим на заклик куликівців відгукнувся бригадир тракторної бригади Добровелічківського району комуніст орденоносець Силенко, за яким пішли інші механізатори. На кінець листопада вони сформували

¹⁴ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1—13, спр. 597, арк. 29.

¹⁵ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 19, оп. 1, спр. 5715, арк. 122.

¹⁶ Партробітник України, 1940, № 14, с. 16.

¹⁷ Сов. Україна, 1939, 18 апр.

¹⁸ Сов. Україна, 1939, 5, 6 сент.

¹⁹ Сов. Україна, 1939, 11 нояб.

²⁰ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1—13, спр. 597, арк. 177.

²¹ УІЖ, 1970, № 6, с. 104; Партробітник України, 1940, № 14, с. 16.

36 танкових екіпажів запасу. Цю важливу ініціативу підтримали робітники Житомирського мотороремонтного заводу, майстерень Одеського порту, МТС Дніпропетровщини, Николаївщини та інших багатьох трудових колективів України²²⁻²³.

Механізація Червоної Армії потребувала створення значних резервів водіїв автомашин. Виходячи з цього, Тсоавіахім організував нові автомотоклуби в Одесі, Дніпропетровську, Сталіно, Харкові, Миколаєві та Кам'янці-Подільському²⁴. Київський обласний автомотоклуб було перетворено в республіканський. Ті, хто навчався в цих клубах, здобували необхідний мінімум військових знань, у польових умовах відпрацьовували вміння орієнтуватися на місцевості, долати перешкоди, діяти так, як того вимагала бойова обстановка. Всього на початок 1941 р. Тсоавіахім України підготував 20 тис. шоферів і мотоциклістів запасу²⁵.

Червоної Армії потрібні були й резерви зв'язківців. Їх підготовка в системі Тсоавіахіму проводилася по 172-годинній програмі без відриву від виробництва. До керівництва гуртками, де навчалися вони, залучалися працівники вузлів радіомовлення, досвідчені радисти з числа комскладу запасу. Наприклад, Київський радіоклуб у 1939 р. відвідували понад 3000 радіоаматорів²⁶.

Здобуті тсоавіахімівцями у військових кружках знання закріплювалися на тактичних вченнях, які давали можливість їх учасникам, по-перше, уявити характер сучасного бою, роль і призначення в ньому різних видів та родів військ, його динаміку й напругу; по-друге, виробляти такі необхідні воїну якості, як сміливість, мужність, витривалість, спритність, винахідливість, ініціативу й дисциплінованість; по-третє, перевірити вміння частин і підрозділів, сформованих з тсоавіахімівців, здійснювати марші, діяти в бойових порядках під час наступу і в обороні.

Одне з таких військово-тактичних вчень провели харків'яни восени 1939 р. В районах Харкова було сформовано 8 полків, по 3 батальйони в кожному. Полк налічував 2508 чол. На озброєнні кожного з полків було: 438 навчальних гвинтівок, 135 макетів ручних і станкових кулеметів, 6 макетів батальйонних гармат, 22 легкові, вантажні та санітарні автомашини²⁷. В день учення першими виступили полки Дзержинського й Орджонікідзевського районів — сторона, яка оборонялася. На східній околиці міста зосереджувалися для наступу полки інших районів. На визначених рубежах вони готувалися до атаки. Зав'язався навчальний бій, а після його закінчення був проведений аналіз військово-тактичного вчення²⁸. В подібних ученнях на Харківщині в 1939 р. і першій половині 1940 р. брали участь 400 тис. чол.²⁹ Сотні тисяч чоловік навчалися таким чином і в інших областях республіки.

Значно підвищилася роль Тсоавіахіму в підготовці резервів і для Військово-Повітряних Сил СРСР. У зв'язку з розвитком авіаційної техніки в аероклубах був запроваджений дворічний курс навчання пілотів запасу, льотчиків-спостерігачів, авіатехніків, повітряних стріль-

²²⁻²³ На страже, 1939, 3 окт.

²⁴ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 21, спр. 4544, арк. 199.

²⁵ УІЖ, 1970, № 6, с. 105.

²⁶ Сталинское племя, 1939, 21 окт.

²⁷ Партархів Харківського обкому Компартії України. ф. 69, оп. 1, спр. 333, арк. 263.

²⁸ На страже, 1941, 24 мая.

²⁹ Партробітник України, 1940, № 14, с. 17.

ців і авіамотористів. Великий вклад у розв'язання цього завдання вносили аероклуби Тсоавіахіму України, яких у 1939 р. було 36. Маючи у своєму розпорядженні достатню матеріальну базу, аеродроми й інструкторсько-льотні кадри, вони навчали 4195 чол.³⁰

Навчальний рік в аероклубах складався з двох періодів. Узимку курсанти вивчали теоретичні дисципліни, а влітку — оволодівали технікою пілотування. В 1940 р. вони вперше провели навчальні польоти взимку. Льотно-технічний склад з честю витримав цей складний іспит.

Одним з кращих на Україні був Сумський аероклуб. У 1939 р. він на 25% перевищив план підготовки пілотів, достроково і першим у республіці закінчив навчання курсантів. Комісія Народного комісаріату оборони СРСР високо оцінила знання випускників з теоретичної підготовки. А ЦР Тсоавіахіму СРСР преміювала велику групу працівників цього аероклубу³¹.

Численних резервів потребував і Військово-Морський Флот СРСР. З метою залучення широких мас трудящих до його будівництва і зміцнення ЦК ВКП(б) і РНК СРСР в 1939 р. установили День Військово-Морського Флоту СРСР, який був уперше відзначений 24 липня того року. В цей день колектив нині Чорноморського суднобудівного заводу (Миколаїв) звернувся до всіх трудящих України із закликом включитися в масову підготовку спеціалістів для Військово-Морського Флоту. Пропозицію суднобудівників схвалили Миколаївський обком партії, Наркомат Військово-Морського Флоту і Центральна рада Тсоавіахіму СРСР³². Цю ініціативу було також обговорено й підтримано на багатьох зборах у партійних, профспілкових, комсомольських і тсоавіахімівських організаціях, які накреслили заходи для вивчення трудящими військово-морської справи.

Водники Дніпра, машинобудівники Харкова, металурги Дніпропетровська, суднобудівники Києва та представники інших трудових колективів, вступивши до гуртків, настійно оволодівали військово-морськими спеціальностями, здавали норми на значок «Моряк». Добре налагодили військово-морське навчання тсоавіахімівці Одеської області. За короткий час вони створили 60 гуртків, у яких навчалася понад 500 працівників морського транспорту. Гуртки діяли на всіх торгових судах, теплоходах «Арменія», «Абхазія», «Сванетія» та ін. Підготовкою військово-морських спеціалістів в Одесі займалися також військово-морський клуб, водна станція, школа інструкторів і курси Чорноморської басейнової ради Тсоавіахіму. В 1940 р. тільки військово-морський клуб випустив 113 інструкторів військово-морської справи³³.

Активно проводилася робота по підготовці військово-морських спеціалістів у Києві. Важливу роль в її організації відіграли збори оборонного активу, проведені Київським обкомом партії в серпні 1939 р. Збори обговорили звернення миколаївців і взяли зобов'язання: до 5 вересня того року створити на підприємствах і в установах столиці республіки 45 військово-морських гуртків, залучити до них не менш як 1000 чол., а до січня 1940 р. підготувати 500 значкістів «Моряк» і 135 інструкторів військово-морської справи³⁴. Не відставали щодо цього й такі портові міста, як Херсон, Маріуполь (нині —

³⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 8355, оп. 1, спр. 183, арк. 35.

³¹ Там же, спр. 483, арк. 91.

³² На страже, 1939, 24 люля; Сов. Украина, 1939, 25 люля, 9 авг.

³³ Комуніст, 1940, 19 жовт.

³⁴ Красный флот, 1939, 30 авг.

Жданов) та ін. У 1939 р. в Маріуполі військово-морську підготовку пройшло 504 чол.³⁵

Практичний досвід майбутні військові моряки набували під час вчень і походів. У 1940 р. тільки миколаївські суднобудівники здійснили 39 походів на шлюпках, в яких брало участь понад 1000 чол. Один з них за маршрутом Одеса—Київ—Одеса вони провели спільно із студентами інституту водного транспорту. Долаючи цю відстань, учасники походу подавали допомогу тсоавіахімівським організаціям у вивченні військово-морської справи. Через рік суднобудівники і студенти пройшли від Одеси до Бреста й назад³⁶.

Успішному проведенню військово-масової роботи сприяло поширення досвіду кращих тсоавіахімівських колективів. Він висвітлювався в партійній, радянській і комсомольській пресі, пропагувався на зборах оборонних активів, обласних, міських і районних партійних й комсомольських конференціях, нарадах завідуючих військовими відділами партійних комітетів, семінарах і зльотах тсоавіахімівських працівників та активістів. Дійовим фактором було соціалістичне змагання за кращу постановку оборонно-масової роботи. Воно проходило між підприємствами, колгоспами, радгоспами, навчальними закладами, містами, районами, областями і республіками. Ворошиловградська область, наприклад, змагалася із Сталінською, Миколаївська — з Одеською, Київ — з Одесою, київський завод «Більшовик» — з Одеським ім. Жовтневої революції, а Українська РСР — з Грузією.

У Дніпропетровській області кращих результатів добилися колективи заводів ім. К. Лібкнехта та ім. Комінтерну. В першому з них тсоавіахімівська організація влітку 1939 р. налічувала 4872 чол. На підприємстві працювали 85 оборонних гуртків, у тому числі 17 стрілецьких, 7 кулеметних, 13 гранатометних, і школа снайперів. На заводі ім. Комінтерну тсоавіахімівська організація складалася з 3500 чол. Тут діяли 82 оборонні гуртки, серед них 33 стрілецькі, 11 кулеметних, і 2 школи снайперів, школа штикового бою та гранатометання³⁷.

В кожній області Української РСР були правофлангові, на яких рівнялися інші. У Харківській — заводи «Серп і молот», ім. Комінтерну і тракторний. Вартий уваги такий факт. Чисельність тсоавіахімівської організації ХТЗ за рік збільшилася втриє, досягнувши в 1939 р. 10 тис. чол. Колектив ХТЗ, змагаючись з лєнінградським заводом «Електросила», боровся за підготовку 1200 ворошиловських стрільців, 350 кулеметників та інших спеціалістів. За підсумками оборонно-масової роботи в 1939 р. Харківська область зайняла перше місце на Україні. Велика заслуга в цьому комуністів і комсомольців. Лише в Харкові серед тих, хто постійно оволодівав військовою справою, налічувалося 13 429 комуністів і 35 835 комсомольців³⁸.

Широко розгорнулося соціалістичне змагання в 1140 тсоавіахімівських первинних організаціях залізничників України. Спрямовуване політичними відділами залізниць, воно проходило під лозунгом: «Кожному транспортнику — військовою спеціальністю!»³⁹. Лише на Південній залізниці в 1939 р. було підготовлено понад 5550 ворошилов-

³⁵ Сов. Україна, 1940, 12 люля.

³⁶ Сталінское племя, 1941, 16 апр.; Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 11, оп. 2, спр. 596, арк. 22.

³⁷ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 19, оп. 1, спр. 5467, арк. 24; Вісті, 1939, 5 черв.

³⁸ На страже, 1940, 20 янв.; Партробітник України, 1940, № 14, с. 19; Нариси історії Харківської обласної партійної організації. Харків, 1970, с. 525.

³⁹ Красное знамя, 1939, 15 мая.

ських стрільців та 10 297 гранатометників. Протягом того року тут провели 70 стрілецьких змагань і 19 — з гранатометання, які охопили 8822 чол. У всесоюзному оборонному змаганні залізничників улітку 1939 р. Південна залізниця зайняла перше, Південно-Західна — третє й Одеська — четвєрте місце⁴⁰.

Чимало зразкових тсоавіахімівських організацій було і на селі. Зміцніла й розширилася їх матеріальна база, багатоманітними стали форми роботи. Вони не тільки готували ворошиловських стрільців, кулеметників, ворошиловських вершників, а й проводили військово-тактичні заняття з виходом у поле, здійснювали воєнізовані переходи. Діяльність первинних організацій Тсоавіахіму почала чітко плануватися.

Персодовими сільськими тсоавіахімівськими організаціями у 1940 р. були визнані первинні організації колгоспу ім. Чапаєва Золотоніського району Полтавської області й колгоспу ім. Ворошилова Васильківського району Дніпропетровської області. Центрами оборонно-масової роботи і військового навчання трудящих тут стали хати оборони, які користувалися великим авторитетом не тільки у своїх колгоспах, а й у всьому районі.

Хата оборони колгоспу ім. Чапаєва мала добру матеріальну базу (гвинтівки, протигази, протиіпритні костюми, мотоцикл, радіоустановку). Колгоспники збудували два тири — на 100 і 50 метрів. Правління колгоспу в 1940 р. виділило на оборонно-масову роботу 10 тис. крб. У 30 гуртках військовими спеціальностями оволодівали 1360 колгоспників. За досягнення в оборонній роботі ЦР Тсоавіахіму СРСР преміювала первинну організацію колгоспу набором наочних посібників для військових гуртків⁴¹.

Прагнучи зробити досвід чапаєвців надбанням інших, обласна рада Тсоавіахіму у квітні 1940 р. провела в цьому колгоспі нараду начальників хат оборони Полтавщини. Чапаєвські тсоавіахімівці, розповівши учасникам наради про свої справи, провели потім військово-технічні вчєння з участю 640 чол.⁴² Таких передових організацій Тсоавіахіму на селі було багато. Поширення їх досвіду сприяло успішному розвитку оборонно-масової роботи.

XV з'їзд КП(б)У відзначив, що за звітний період (1938—1940 рр.) оборонно-масова робота поліпшилася. Разом з тим з'їзд націлив партійні організації республіки на дальше посилення військово-патріотичного виховання трудящих, поширення тих форм масово-оборонної роботи, які виправдали себе на практиці⁴³.

У 1940 р. в Червоній Армії почалася перебудова бойової підготовки. Відповідно до цього реорганізовував військове навчання трудящих і Тсоавіахім. Суть такої перебудови зводилася до того, щоб наблизити навчання тсоавіахімівців до навчання бійців Червоної Армії. Якщо раніше тсоавіахімовець оволодівав будь-якою однією військовою спеціальністю, то тепер, за новою програмою, йому треба було опанувати комплекс знань з вогневої, тактичної, стройової та фізичної підготовки⁴⁴. Від тсоавіахімівця вимагалася, щоб він умів відмінно стріляти і метати гранати, окопуватися й маскуватися, користуватися штиком і прикладом, тактично грамотно діяти в розвідці,

⁴⁰ Вісті, 1939, 7 лип.

⁴¹ Архів ДТСААФ УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 6, арк. 90.

⁴² Комуніст, 1940, 9 квіт.

⁴³ Див.: Компартія України в резолюціях., т. 1, с. 947.

⁴⁴ На страже, 1940, 17 юнія.

охороні, наступі й атаці. Важливо було навчити його ходінню на лижах, діяти в будь-який час дня і ночі, року, в будь-яку погоду.

Нові завдання викликали до життя й нові форми організації в системі Тсоавіахіму. Такими стали замість гуртків навчально-стройові підрозділи. Низовою ланкою була група, що складалася з 10—15 чол. Групи комплектувалися за спеціальностями (стрільці, кавалеристи, кулеметники, артилеристи, зв'язківці та ін.). Чотири групи склали команду. Три команди і дві спеціальні групи об'єднувалися в загін. Групи і команди створювалися при первинних організаціях Тсоавіахіму, а загони — при районних і міських радах товариства⁴⁵.

Здійснити організаційні заходи для поліпшення військового навчання трудящих партійні комітети прагнули у найкоротші строки. Це диктувалося необхідністю підвищення готовності радянського народу до захисту Батьківщини в тій напруженій обстановці. Виходячи з цього, зокрема, Харківський обком КП(б)У 10 жовтня 1940 р. провів збори оборонного активу міста й області. Учасники зборів звернулися до всіх тсоавіахімівців України з пропозицією розгорнути змагання між районами і містами за якнайшвидший перехід до комплексного навчання членів товариства. У зверненні говорилося: «Нове в роботі Тсоавіахіму вимагає від кожного члена організації пайдіяльнішої участі в усьому житті товариства, постійного вдосконалення нагромаджених знань, високої військової дисципліни й організованості... Ми закликаємо всіх трудящих нашої квітучої республіки, не шкодуючи сил, кувати для нашої Червоної Армії повноцінних бійців. Бо ми знаємо, що військові знання, здобуті в мирний час, принесуть величезну допомогу в бойовій обстановці. Кожний з тсоавіахімівців повинен пам'ятати слова великого російського полководця О. В. Суворова: «Важко в навчанні, легко в бою»⁴⁶.

Хід комплектування навчально-стройових підрозділів був у полі зору ЦК КП(б)У. У жовтні 1940 р. його військовий відділ перевіряв стан цієї роботи у Вінницькій, Дніпропетровській, Запорізькій і Кам'янець-Подільській областях і виявив ряд серйозних недоліків. Зокрема, в одну й ту ж групу залічувалися зняті з військового обліку, звільнені в запас червоноармійці, малописьменні й ті, хто мав середню освіту, юнаки і люди похилого віку. ЦК КП(б)У вказав усім партійним комітетам України, що, комплектуючи групи, необхідно враховувати вік, загальноосвітню і військову підготовку, використовувати в кожній групі відповідну методику навчання. Лише такий підхід до справи, підкреслював ЦК КП(б)У, може гарантувати високу якість навчання в підрозділах Тсоавіахіму⁴⁷.

Перебудовувати військове навчання молоді активно допомагав комсомол. Так, комсомольці Нікопольського південнотрубного заводу при підтримці парткому підприємства це питання обговорили на парадах секретарів цехових організацій і групоргів, а потім на заводських комсомольських зборах. Учасники зборів висловилися за негайний перехід до військового навчання за комплексною програмою. Вже наступного дня на заводі було створено навчально-стройові підрозділи і штаб, призначено командирів і розпочато заняття. Слідом за комсомольцями південнотрубного заводу пішли комсомольці Дніпропетровського металургійного заводу ім. Петровського, молоді шахтарі Горлівки, колгоспники Сумської області, студенти Києва та ін.⁴⁸

⁴⁵ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 11, оп. 8, спр. 114, арк. 20.

⁴⁶ Сов. Україна, 1940, 11 окт.

⁴⁷ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 11, оп. 8, спр. 114, арк. 12.

⁴⁸ Партробітник України, 1941, № 3, с. 35.

До початку 1941 р. на Україні були сформовані тисячі навчально-стройових підрозділів. Тільки у Дніпропетровській області їх налічувалося 2625, а у Ворошиловградській — 1000. Навчанням у них за новою комплексною програмою в січні того року було охоплено 250 тис. трудящих республіки, а в квітні — 600 тис.⁴⁹ Підрозділи очолювали, як правило, командири запасу, які відповідали за їх бойову і політичну підготовку.

Напад фашистської Німеччини на СРСР підтвердив своєчасність вжитих заходів у справі військово-технічного навчання широких мас. Трудящі України, виховані Комуністичною партією в дусі радянського патріотизму, здобувши в мирні роки військові знання, пліч-о-пліч з усіма братніми народами мужньо і стійко захищали свою соціалістичну Батьківщину в роки Великої Вітчизняної війни.

Д. Д. Пиха

КОММУНИСТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ—
ОРГАНИЗАТОР ПОДГОТОВКИ ТРУДЯЩИХСЯ УССР
К ЗАЩИТЕ СТРАНЫ (1938—1941 гг.)

Резюме

В статье освещается деятельность Коммунистической партии по подготовке трудящихся Украины к защите СССР накануне Великой Отечественной войны. В частности, раскрывается роль военных отделов партийных комитетов в расширении масштабов и повышении качества военного обучения, показываются результаты этой работы, ее значение для достижения победы над германским фашизмом.

* * *

⁴⁹ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 19, оп. 1, спр. 5715, арк. 128; Партробітник України, 1941, № 3, с. 31; Сов. Україна, 1941, 9 мая.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УРСР
У ДЕСЯТІЙ П'ЯТИРІЧЦІ

Керуючись рішеннями XXV з'їзду КПРС і XXV з'їзду Компартії України, археологи республіки в десятій п'ятирічці виконали великий обсяг досліджень. В них брали участь Інститут археології АН УРСР, Відділ археології Інституту суспільних наук АН УРСР (Львів), археологічний музей АН УРСР, Одеський археологічний музей АН УРСР, університети, педінститути, а також археологи Москви, Ленінграда, Свердловська та інших наукових центрів країни.

У роки десятої п'ятирічки основними напрямками археологічних досліджень були: вивчення стародавньої історії і культури на території Української РСР, закономірностей розвитку людського суспільства в умовах первіснообщинної, рабовласницької і феодальної соціально-економічних формацій; розробка теоретичних проблем археології; охоронні дослідження в зонах новобудов республіки; критика буржуазно-націоналістичних теорій.

Роки десятої п'ятирічки ознаменувалися цінними археологічними знахідками, важливими відкриттями, теоретичними розробками. Все це дало змогу більш ґрунтовно висвітлити історію і культуру, починаючи з епохи палеоліту, до пізнього середньовіччя на території сучасної України.

У галузі вивчення кам'яного віку головна увага приділялася розробці питань періодизації епохи палеоліту, мезоліту і неоліту, висвітленню матеріальної і духовної культури окремих груп населення. Дослідження унікальної багат шарової палеолітичної стоянки ашель-мустьєрського часу поблизу села Королеве у Закарпатській області (В. М. Гладилін) дають підстави стверджувати, що людина з'явилася на території України значно раніше, ніж вважалося донедавна. В Криму знайдені і частково досліджені (Ю. Г. Колосов) нові стоянки мустьєрського часу. Серед них особливий інтерес становлять багат шарові стоянки поблизу м. Білогірська, які дають можливість простежити розвиток культури палеолітичного населення за 100 тис. років. Тут було знайдено останки декількох неандертальців, а при дослідженні мустьєрської стоянки Кормань на Дністрі (О. П. Черниш) — залишки житла, спорудженого з кісток мамонта та інших великих тварин.

Багато зроблено у справі вивчення пізнього палеоліту. У різних регіонах України — у Наддністрянщині (О. П. Черниш), в Закарпатській (В. М. Гладилін), Одеській (В. Н. Станко) та ін. областях досліджувалися пізньопалеолітичні пам'ятки. Значний інтерес становить запропонована С. М. Бібіковим нова трактовка відомих знахідок у Мезині і Межирічі — кісток мамонта, які прикрашені геометричним узором, виконаним червоною фарбою. В результаті детального аналізу цих кісток із застосуванням спеціальної експертизи доведено, що це були музичні ударні інструменти.

Значних успіхів досягнуто також у дослідженні мезолітичної епохи. Слід, насамперед, відзначити розкопки у Наддністрянщині

(О. П. Черниш), у Наддніпрянщині і на Волині (Д. Я. Телегін, Л. Л. Залізняка), у Північному Причорномор'ї (В. Н. Станко), у Криму (Д. Я. Телегін). Проведено велику роботу по встановленню абсолютного віку мезолітичних культур України та їх періодизації.

Результати досліджень кам'яного віку опубліковані у збірниках («Исследование палеолита в Крыму», ред. Ю. Г. Колосов; «Много-слойная палеолитическая стоянка Кормань IV»), в монографіях (В. І. Неприца «Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине»). Підготовлено до друку монографії С. М. Бібікова «Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта», Д. Я. Телегіна «Мезолитические памятники Украины», В. М. Даниленка «Каменная Могила», В. Н. Станка «Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья», Л. Л. Залізняка «Мезолит Юго-Восточного Полесья».

Вивчення пам'яток ранньоземлеробської трипільської культури епохи сенеоліту в Наддністрянщині (В. Г. Збеневич, Т. Г. Мовша, М. М. Шмаглій) допомагає висвітлити різні етапи розвитку трипільських племен і підійти до вирішення питання про їх походження. Дослідження великих трипільських поселень у межиріччі Південного Бугу і Дніпра (М. М. Шмаглій, О. В. Цвек) дає змогу по-новому оцінити рівень розвитку цих культур. Результати цієї роботи підведено в монографіях В. Г. Збеневича «Раннестрипольское поселение Бернашевка» і В. О. Круца «Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья» та у збірнику «Первобытная археология — поиски и находки» (відповід. ред. І. І. Артеменко).

Нове висвітлення одержали культури бронзового віку лісостепової зони УРСР, що має велике значення для розв'язання проблеми етногенезу східних слов'ян і балтів. Простежено історію племен бронзового віку, охарактеризовано основні форми їх господарства та ідеології. Підготовлено до друку узагальнюючу монографію, присвячену історії племен Середньої і Верхньої Наддніпрянщини наприкінці сенеоліту і в епоху бронзи (І. І. Артеменко), вийшла у світ монографія С. С. Березанської «Северная Украина в эпоху бронзы».

Розкопки курганів з похованнями бронзового віку в степовій зоні України (В. В. Отрощенко, О. Г. Шапошникова, А. І. Кубишев, І. О. Писларій, С. Н. Братченко, Г. Л. Євдокимов та ін.) допомогли уточнити територію поширення, відносну і абсолютну хронологію основних степових культур, визначити рівень розвитку господарства племен бронзового віку, з'ясувати їх відносини з сусідніми племенами, а також їх роль в історії Східної Європи. Опубліковано монографії С. Н. Братченка «Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы», А. Л. Нечитайло «Верхнее Прикубанье в бронзовом веке», збірник «Энеолит и бронзовый век Украины». Підготовлено до друку монографію І. М. Шарафутдиної «Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы», а також 5 монографій, представлених до захисту як кандидатські дисертації.

При вивченні скіфської епохи головна увага була зосереджена на розробці проблеми стногенезу скіфів, їх історії і культури. О. І. Тереножкіним і В. А. Ільїнською запропонована концепція, згідно з якою скіфи у Північному Причорномор'ї є прийдшим з глибин Азії народом, який приніс з собою нову культуру. Автохтонними тут були кіммерійці — нащадки місцевого населення пізнього бронзового віку, носіїв зрубної культури. Характеристичні комплекси пам'яток кіммерійців перехідного часу від бронзового до залізного віку присвячена монографія О. І. Тереножкіна «Киммерийцы». Підготовлена до дру-

ку фундаментальна монографія О. І. Тереножкіна і В. А. Ільїнської «Скифия», в якій дається аналіз пам'яток і матеріальної культури скіфів на території України і суміжних областей, зроблена спроба пов'язати ці пам'ятки з історичними скіфами. Унікальні знахідки у скіфських курганах в Запорізькій (М. М. Чередниченко, В. В. Отрощенко), Херсонській (А. І. Кубишев, Ю. В. Болтрик), Миколаївській (О. Г. Шапошникова) областях розширили наші знання про культуру степових кочівників I тисячоліття до н. е. Вийшла праця В. М. Мозолевського «Товста Могила», яка є першою монографічною публікацією, присвяченою надзвичайно важливій пам'ятці скіфської культури — царському кургану II ст. до н. е. Збірники «Скифы и сарматы», «Скифия и Кавказ» (відпов. ред. О. І. Тереножкін) містять нові джерела з археології найпізнішого кіммерійського і скіфського періодів.

Важливе місце в роботі археологів займають дослідження скіфських пам'яток і питання взаємовідносин пізніх скіфів з античними, особливо пізньоелліністичними, містами. З цієї теми видано монографію Т. М. Висотської «Неаполь — столиця поздних скифов».

Продовжувалося інтенсивне вивчення грецьких колоній у Північному Причорномор'ї. Розкопки Ольвії та її сільської округи, Херсонеса, Тіри, Керкінітиди, сільських територій Боспору, дослідження грецьких імпортів дали змогу вирішувати найважливіші питання господарського життя, торгівлі, внутрішньої структури, культури і мистецтва античних міст — держав Причорномор'я. Велика увага приділялася вивченню впливу грецької колонізації на «варварську» периферію, а також «варваризації» античних держав Причорномор'я.

Розв'язання питань, пов'язаних з цими процесами, є цінним вкладом у розробку методологічної проблеми взаємодії суспільств, які належали до різних соціально-економічних формацій. У роки десятої п'ятирічки вийшли друком монографії А. В. Буракова «Козырское городище рубежа и первых столетий н. е.», В. О. Анохіна «Монетное дело Херсонеса» (перевидана в Англії), М. В. Скржинської «Северное Причерноморье в описании Плиния Старшего», Г. С. Русяєвої «Земледельческие культы в Ольвии догетского времени», а також збірники «Исследования по античной археологии Северного Причерноморья» (відпов. ред. В. О. Анохін), «Скульптура Херсонеса», «Граффити античного Херсонеса» (відпов. ред. Е. І. Соломоник), «Исследования по античной археологии юго-запада Украинской ССР» (відпов. ред. П. О. Каришковський).

Центральне місце в роботі археологів займають проблеми походження слов'ян та їх ранньої історії, зокрема історії і культури Київської Русі. В роки десятої п'ятирічки продовжувалися дослідження слов'янських пам'яток I тисячоліття до н. е. у Наддніпрянщині (В. Д. Баран, О. М. Приходнюк, І. С. Винокур, Л. В. Вакуленко, С. П. Пачкова та ін.), у Наддніпрянщині (Є. В. Максимов, А. Т. Сміленко та ін.), у Південному Побужжі (П. І. Хавлюк, Б. В. Магомедов), на Пруті (І. П. Русанова, Б. О. Тимошук), в Закарпатській області (С. І. Пеняк), у межиріччі Дністра і Дунаю (А. Т. Сміленко) та в інших районах України. У Середній Наддніпрянщині вперше виділено слов'янські пам'ятки V ст. н. е., повністю досліджено великі поселення слов'ян VI—IX ст. (В. Д. Баран). Одержано нові джерела, що допомагають простежити етнокультурні процеси, які відбувалися у Східній Європі, виділити слов'янські старожитності серед археологічних культур I тисячоліття н. е., визначити територію східнослов'янських племен, охарактеризувати їх матеріальну культуру. Особливо велике значення мають дослідження східнослов'янських пам'яток се-

редини і другої половини I тисячоліття н. е., тобто тієї основи, на якій складалася східнослов'янська держава Київська Русь.

В галузі давньоруської археології було одержано нові матеріали для датування та вивчення соціально-економічної структури Львова, Галича, Володимира-Волинського, Новгород-Сіверського, Путивля, Пересопниці, Юр'єва, їх торгівлі, ремесел, культури. Дослідження городищ, селищ і могильників давньоруських часів у Київській, Чернігівській, Черкаській, Ровенській, Волинській, Львівській областях має велике значення для вивчення феодальних володінь і сільських поселень, рівня розвитку сільського господарства, побуту і культури давньоруського населення.

Значна увага приділялася дослідженню економічних передумов виникнення Давньоруської держави, а також розв'язанню питань формування і розвитку давньоруських міст, економіки, соціального складу і культури. Результати цієї роботи опубліковані у монографіях В. Д. Барана «Черняховская культура», Л. В. Вакулєнко «Пам'ятники подгорья Украинских Карпат», С. І. Пеняка «Славяне в Тисо-Дунайском бассейне в VI—XIII вв.», О. М. Приходнюка «Пам'ятники Среднего Поднепровья VI—IX вв.», С. О. Беляєвої «Южнорусские земли во второй половине XIII—XIV вв.», а також у тематичних збірниках: «Исследования по славяно-русской археологии» (відпов. ред. В. Й. Довженок), «Проблемы этногенеза славян» (відпов. ред. В. Д. Баран), «Славяне и Русь» (відпов. ред. В. Д. Баран).

У 1978 р. в Києві було проведено міжнародний симпозіум вчених соціалістичних країн з проблеми «Етногенез слов'ян, який вніс певний вклад у її розробку. Матеріали симпозіуму підготовлено до друку.

Археологічні дослідження у Києві збагатили науку новими знахідками і відкриттями. Вони були підпорядковані розв'язанню важливих питань стародавньої історії Києва. У десятиріччя п'ятиріччі значно розширилися масштаби археологічних розкопок. Вони проводилися в центральних районах стародавнього міста, на території його торговельно-ремісничих посадів, а також навколишніх районів. Київською археологічною експедицією під керівництвом П. П. Толочка досліджено багато об'єктів, що дає змогу охарактеризувати процес формування і розвитку міста, його ремесел, торгівлі, архітектури і т. д.

Важливим здобутком археологів є встановлення часу виникнення Києва. Згідно з даними писемних джерел (Б. О. Рибаків) і археологічних матеріалів виникнення міста датується кінцем V — початком VI ст. На підставі наукової записки «Про час виникнення Києва», підготовленої Інститутами археології АН СРСР і АН УРСР, прийнято рішення про святкування у 1982 р. 1500-річного ювілею Києва.

Велике наукове значення має також розв'язання питання про масову забудову Києва. Тривалий час у науці з цього приводу точилася гостра дискусія. Деякі вчені вважали, що аж до XII—XIII ст. кияни жили в напівземлянках, інші висловлювали припущення, що в наземних зрубних будинках. Думка про несхожість житла давнього Києва й інших міст Русі (Новгорода, Смоленська та ін.) була використана українськими буржуазними націоналістами для «доведення» їх вигадок про принципову різницю у матеріальній культурі росіян, українців і білорусів.

Археологічними розкопками на Подолі, а останнім часом й у Верхньому місті, переконливо доведено, що кияни жили у наземних зрубних будинках, які практично не відрізнялися від новгородських, смоленських, мінських і т. д. Отже, ці дослідження підтверджують єдність історико-архітектурного розвитку давньоруських міст.

Розкопки останніх років внесли суттєві корективи в наші знання про економіку і торговельні зв'язки Києва, а також про монументальне будівництво у місті під час феодальної роздробленості.

Результати нових досліджень в Києві опубліковано у збірниках «Археологические исследования древнего Киева» (відпов. ред. П. П. Толочко), «Археология Киева» (відпов. ред. П. П. Толочко). У зв'язку із святкуванням 1500-річного ювілею міста вийшла друком монографія П. П. Толочка «Киев и киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв.», підготовлено до друку праці Я. Є. Боровського «Проблема происхождения Киева в отечественной историографии», С. Р. Килієвич «Детинец Киева IX—XIII вв.», колективну монографію «Новое в археологии Киева», в якій підбиваються підсумки археологічних досліджень за останні 20 років, а також «Іпатівський літопис» — факсимільне видання з перекладом на українську мову і науковим коментарем Л. Є. Махновця.

Новим важливим напрямом у вивченні давньої історії і культури Києва є дослідження написів і малюнків на стінах давньоруських монументальних споруд, зокрема Софії Київської. За змістом історичної інформації ці написи в ряді випадків доповнюють літопис. Вони аналізуються в монографії С. О. Висоцького «Средневековые надписи Софии Киевской», яка була удостоєна премії АН УРСР ім. Д. З. Мануїльського. В науковий обіг уведено комплекс надзвичайно цінних джерел, які можна порівняти з новгородськими берестяними грамотами. Вивчалися «Змійові» вали Середньої Наддніпрянищини — земляні оборонні споруди (М. П. Кучера).

Значна увага приділялася активізації теоретичних і методологічних досліджень, особливо методології вивчення масових археологічних джерел — поховальних пам'яток. Видано збірник «Теория и методы археологических исследований» (відпов. ред. В. Ф. Генінг). Підготовлено до друку збірник «Методологические и методические вопросы археологии» (відпов. ред. В. Ф. Генінг), монографію В. Ф. Генінга «Очерки по истории советской археологии».

Одним з найважливіших наукових завдань археологів України є охоронні археологічні дослідження в зонах новобудов республіки. Багаторічні експедиції працюють в зонах спорудження меліоративних систем, каналів, водосховищ у Ворошиловградській (І. О. Писларій, С. Н. Братченко), Донецькій (Донецький університет), Дніпропетровській (Дніпропетровський університет), Запорізькій (В. В. Отрошенко), Херсонській (А. І. Кубишев, Г. Л. Євдокимов), Миколаївській (О. Г. Шапошникова), Одеській (О. В. Гудкова, Л. В. Суботин, І. Т. Черняков) і Кримській (О. І. Домбровський, А. О. Шепинський) областях. В результаті досліджень в зонах новобудов одержано масовий археологічний матеріал, який допомагає простежити історичний процес, що відбувався у степовій зоні УРСР від епохи енеоліту до пізнього середньовіччя. Наукові звіти про цю роботу опубліковані у десяти збірниках, шість збірників підготовлено до друку.

На основі матеріалів, одержаних під час археологічних розкопок в зонах новобудов республіки, проведено дослідження з палеонтопології давнього населення України, що дало змогу простежити етнічний розвиток населення цієї території від епохи неоліту до пізнього середньовіччя, тобто протягом майже чотирьох тисячоліть. Проведено дослідження з одонтології, дерматології і гематології східнослов'янських та інших народів СРСР, що має суттєве значення для критики расистських концепцій етнічної історії. Результати цієї роботи опубліковано у збірнику «Палеоантропологические материалы из мо-

гильников України» (відпов. ред. Е. І. Данилова), в монографіях Р. О. Старовойтової «Этническая геногеография Украинской ССР», Е. І. Данилової «Эволюция руки».

Важливе місце в роботі археологів займає застосування методів природничих наук. В Інституті археології проводяться дослідження з давньої історії чорної металургії, палеоботаніки, палеозоології, дендрохронології. Датування археологічних матеріалів здійснюється разом з Інститутами геохімії і геофізики АН УРСР. За допомогою Інституту кібернетики АН УРСР розробляється програма обробки масового археологічного матеріалу на ЕОМ.

В роки десятиї п'ятирічки Інститутом археології АН УРСР було опубліковано 26 монографій і 46 збірників загальним обсягом 895 друкованих аркушів, а також 917 наукових та науково-інформаційних статей. Серед видань Інституту — перша книга I тому восьмитомної «Історії Української РСР», удостоєної в 1980 р. Державної премії Української РСР. Підготовлено до друку I том десяти томної «Історії Української ССР» і разом з Інститутом історії I том тритомної «Історії Києва» (відпов. ред. І. І. Артеменко).

В 1977 р. колективна фундаментальна праця «Археологія Української РСР» була удостоєна Державної премії Української РСР у галузі науки і техніки.

Інститут археології АН УРСР є республіканським координуючим центром з археології. Наукова Рада з проблеми «Археологічні дослідження на території УРСР» узгоджує розробку 48 тем 17 наукових установ і вузів УРСР, підготовку дисертаційних праць, щороку організує курси підвищення кваліфікації, координує і контролює проведення експедиційних досліджень. Радою проаналізовано стан розробки проблеми і визначено перспективи розвитку археологічних досліджень у республіці. Результати аналізу опубліковано в 26-му випуску квартальника «Археологія», в загальносоюзному журналі «Советская археология».

За участю Ради проведено 5 республіканських, 3 всесоюзні і 2 міжнародні конференції. Археологічні дослідження в Українській РСР проводяться у тісному контакті з Інститутом археології АН СРСР. Науковці республіканського інституту беруть участь у підготовці 16-томної «Археології ССРСР», а також «Свода археологічних источников ССРСР».

Нині у складі Інституту 13 структурних підрозділів, у яких працюють 130 наукових співробітників і навчаються 11 аспірантів. Серед вчених — 1 член-кореспондент АН УРСР, 12 докторів і 55 кандидатів наук, 8 лауреатів Державної премії Української РСР у галузі науки і техніки, 2 заслужених діячі науки УРСР. У вузах України археологічними дослідженнями займаються 6 докторів і 27 кандидатів наук.

У роки десятиї п'ятирічки на Вченій Раді Інституту захищено 5 докторських і 19 кандидатських дисертацій, з них 4 докторські і 18 кандидатських — працівниками Інституту. 3 докторські і 3 кандидатські дисертації представлено до захисту.

Інститут археології АН УРСР приділяє значну увагу популяризації археологічної науки. За роки десятиї п'ятирічки опубліковано 18 науково-популярних брошур і 103 статті в газетах, прочитано 2316 лекцій, відбулося 88 виступів по радіо і 51 — по телебаченню.

У роки одинадцятої п'ятирічки головна увага приділятиметься дальшому підвищенню ефективності і якості наукових досліджень. Інститут планує і далі вивчати давню історію і культуру Української РСР, закономірності соціально-економічного розвитку населення в

епоку первіснообщинної, рабовласницької і феодальної формацій, розробляти конкретно-історичні проблеми, а також:

— створити узагальнюючі праці з історії стародавнього населення території України, в тому числі друге доповнене і перероблене видання 3-томної «Археології Української РСР» російською і українською мовами;

— розробляти теоретичні і методологічні питання археології з проблем вивчення соціально-економічних структур давніх суспільств за допомогою археологічних джерел, а також методи дослідження археологічних матеріалів із застосуванням ЕОМ;

— вивчати питання етногенезу східнослов'янських народів, формування давньоруської держави і ролі Києва у розвитку державності і культури у східних слов'ян;

— підготувати «Звід археологічних джерел» по матеріалах степової зони України епохи бронзи і скіфського часу;

— досліджувати соціально-економічну структуру античного міста Ольвія та його периферії;

— вивчати питання формування найдавнішого населення на території України в епоху каменя;

— продовжувати охоронні археологічні дослідження у зонах новобудов республіки.

Виконання цих тем дасть можливість підготувати ряд монографічних досліджень з стародавньої історії України і створити основу для написання багатотомної колективної праці «Стародавня історія Української РСР».

І. І. Артеменко

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В УССР В ДЕСЯТОЙ ПЯТИЛЕТКЕ

Резюме

В статье рассказывается о достижениях археологов Украинской ССР в годы десятой пятилетки и об основных направлениях их исследований в 1981—1985 гг.

Методологія та методика історичних досліджень

Ю. О. КУРНОСОВ (Київ)

КОЛГОСПНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ЯК СОЦІАЛЬНА КАТЕГОРІЯ

Розробляючи важливі проблеми соціально-політичного і духовного розвитку радянського суспільства, XXVI з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу велику увагу приділив питанням його соціально-класової структури. Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев у Звітній доповіді Центрального Комітету партії з'їздові відзначив, що ми поступово, але впевнено просуваємося до великої мети — створення суспільства, в якому не буде поділу людей на класи¹.

У ході комуністичного будівництва для спрямування об'єктивного процесу зближення всіх класів і соціальних груп дедалі більше зростає роль соціальної політики КПРС і Радянської держави, яка ґрунтується на марксистсько-ленінській теоретичній спадщині. Однією з складових частин такої політики є неослабна увага партії до питань розвитку соціально-класової структури радянського суспільства, яка являє собою сукупність дружніх класів, соціальних верств і груп, взаємозв'язки яких, перебуваючи у постійному русі й розвитку, зумовлюються соціалістичною власністю на засоби виробництва, спільністю марксистсько-ленінської ідеології та єдністю їх корисних інтересів у будівництві комунізму.

Марксистсько-ленінське визначення етапів і перспектив розвитку соціалістичного суспільства потребує всебічного і ґрунтовного вивчення його соціальної структури та її динаміки, місця і ролі існуючих класів і верств, соціальних і класових відмінностей між ними, шляхів їх подолання. «Соціальна структура суспільства і влади,— вказував В. І. Ленін,— характеризується змінами, не усвідомивши яких не можна зробити ні кроку в якій завгодно галузі громадської діяльності. Від усвідомлення цих змін залежить питання про перспективи, розуміючи під цим ...основні тенденції економічного і політичного розвитку...»².

Особливо великого значення набули розглядувані проблеми в умовах розвинутого соціалізму, коли класові перегородки в своїй основі зруйновані, а соціальним граням притаманна велика рухомість. Глибоко науковий аналіз змін соціально-класового складу населення на цьому етапі озброює Комуністичну партію, державні органи цінними даними для складання планів соціально-економічного і культурного розвитку радянського суспільства, а також для керівництва й управління соціальними процесами в ньому. В зв'язку з цим важливими і необхідними є Всесоюзні переписи населення, які в післявоєнні роки проводилися тричі (в 1959 р., 1970 р. і 1979 р.). Вони відображають зміни в соціальній структурі радянського суспільства.

¹ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 62.

² Ленін В. І. Про соціальну структуру влади, перспективи і ліквідацію.— Повне збір. творів, т. 20, с. 176.

Щоб дані таких переписів та інші статистичні матеріали могли використовуватися для створення планів соціального розвитку радянського суспільства, кожна складова частина його соціальної структури має бути чітко визначена й окреслена на основі марксистсько-ленінської методології. На жаль, досі ще не всі проблеми, пов'язані з визначенням тих чи інших елементів цієї структури, повністю розв'язані. Зокрема, в радянській науковій літературі відсутня єдина точка зору на соціальне становище спеціалістів сільського господарства, зайнятих у колгоспному виробництві, тобто на те, куди вони відносяться — до класу колгоспного селянства чи до соціальної групи інтелігенції.

Точна відповідь на те чи інше питання соціального розвитку, чітке окреслення місця окремих груп радянського суспільства, в тому числі колгоспної інтелігенції, в його соціальній структурі зумовлюється правильним використанням марксистсько-ленінської методології у пізнанні тих або інших суспільних проблем. Важливими у цьому відношенні є теоретичні положення і узагальнення, що містяться в документах і матеріалах найвищих форумів партії, зокрема, XXVI з'їзду КПРС, який зробив новий крок у розробці теоретичних проблем соціальної політики партії. Так, у Звітній доповіді, з якою виступив на з'їзді товариш Л. І. Брежнев, було сформульовано важливе положення про те, що «...становлення безкласової структури суспільства в головному й основному відбудеться в історичних рамках зрілого соціалізму»³.

Осмислюючи це теоретичне узагальнення, слід виходити, по-перше, з того, що формування безкласового суспільства є процес багатоплановий, багатоетапний і порівняно тривалий. Виходячи з ленінського положення про те, що знищення класів — завдання «...в силу необхідності тривале»⁴, з'їзд, зокрема, підкреслив, що «...потрібно буде ще багато зусиль, часу і коштів для поліпшення культурно-побутових умов життя на селі, для подолання істотних відмінностей між містом і селом»⁵.

По-друге, треба враховувати, що поняття «безкласове суспільство» не є тотожним поняттю «соціально однорідне суспільство». Безкласова соціальна структура виникає в результаті зближення і злиття основних класоутворюючих ознак, а соціально однорідна побудова суспільства є наслідком повного подолання старого поділу праці, що потребує вирішення багатьох соціально-економічних проблем протягом тривалішого, ніж у першому випадку, відрізка часу.

По-третє, зближення всіх класів і соціальних груп радянського суспільства відбувається паралельно із зміцненням їх місця і ролі у житті країни. Саме це й підкреслено у таких висновках Звітної доповіді, як «підвищується роль **робітничого класу** в житті суспільства»⁶, «...у всьому житті суспільства інтелігенція відіграє дедалі значнішу роль»⁷, а також в положеннях про те, що соціальна політика, з одного боку, має дедалі більше зосереджуватися на подоланні відмінностей, які виходять за рамки окремих класів, а з другого — на розв'язанні проблем, що вимагають найважливішого врахування особливостей та інтересів кожної групи нашого суспільства⁸.

Роль кожної складової частини соціальної структури суспільства, вчать класики марксизму-ленінізму, можна визначити, лише усвідомив-

³ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 64.

⁴ Ленін В. І. Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату.— Повне зібр. творів, т. 39, с. 260.

⁵ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 63.

⁶ Там же, с. 62.

⁷ Там же, с. 64.

⁸ Див.: Там же.

ши її місце в системі виробничих відносин. В. І. Ленін, формулюючи відоме визначення класів, яке включає в себе певну суму ознак⁹, виділив з них головну—відношення до засобів виробництва. «Основна ознака відмінності між класами, — вказував Володимир Ілліч, — їх місце в суспільному виробництві, а значить, їх відношення до засобів виробництва»¹⁰.

Ленінське визначення класів є універсальним. Воно застосовується не лише для характеристики антагоністичних класів. Це визначення зберігає своє методологічне значення й для аналізу соціальної структури соціалістичного суспільства. Його можна використовувати не тільки стосовно до класів, а й до інших елементів соціальної структури — різних груп та верств, в тому числі й інтелігенції. При цьому необхідно враховувати, що вона на відміну від класів не має головної класоутворюючої ознаки—свого особливого відношення до засобів виробництва. Тому основними ознаками для визначення її соціального становища є, як цілком слушно відзначається в колективній монографії Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, виданій під загальною редакцією академіка П. М. Федосеева, «її місце в суспільному поділі праці — професійна зайнятість складною розумовою працею, її роль у суспільній організації праці, виконання нею специфічних функцій управління у виробництві та в інших сферах суспільного життя»¹¹.

Згідно з марксистським вченням, на певному етапі історичного розвитку суспільства з'явився й існує нині такий поділ праці: промислова (неземлеробська) і землеробська, що зумовило відокремлення міста від села¹², розумова та фізична, управлінська, організаторська й виконавська¹³. Визначаючи соціальне становище інтелігенції, необхідно враховувати не тільки поділ і розподіл суспільної праці, а й насамперед, як зазначає Маркс у листі до Л. Кугельмана, форму цього розподілу¹⁴. Оскільки за соціалізму (в тому числі й на сучасному етапі його розвитку) ще зберігається неоднаковий рівень різноманітних видів праці й різний ступінь підготовки до неї у маси працюючого населення, то природним є існування певних груп людей, зв'язаних з тими чи іншими видами суспільної діяльності, внаслідок чого вони виступають як окремі соціальні категорії, тобто груп трудівників міста і села, тих, що виконують переважно розумову чи фізичну працю, управлінські або виконавські функції.

На етапі розвинутого соціалізму робітничий клас та колгоспне селянство, як і раніше, відносяться до представників переважно фізичної праці, які безпосередньо або опосередковано впливають на її засоби в процесі створювання матеріальних цінностей. Спеціалізовані функції розумової праці виконує в основному соціальна група інтелігенції. Безперечно, робітники і селяни в процесі своєї виробничої діяльності також витрачають певну, а деякі їх верстви і досить значну кількість інтелектуальної енергії. Більше того, у ряді професійних груп робітничого класу праця поступово стає переважно розумовою. Особливий наголос на цьому зроблено на XXVI з'їзді КПРС. У доповіді товариша Л. І. Брежнєва підкреслювалося, що праця сучасного робітника дедалі більше наповнюється інтелектуальним змістом, що у виробничій діяльності

⁹ Див.: Ленін В. І. Великий почин.— Повне збір. творів, т. 39, с. 14—15.

¹⁰ Ленін В. І. Вульгарний соціалізм і народництво, що їх воскрешають соціалісти-революціонери.— Повне збір. творів, т. 7, с. 42.

¹¹ Научный коммунизм и фальсификация его ренегатами. М., 1974, с. 33.

¹² Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія.— Твори, т. 3, с. 19.

¹³ Див.: Маркс К. Капітал.— Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 478, 317—319; т. 25, ч. 1, с. 392—395.

¹⁴ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Листи.— Твори, т. 32, с. 437.

мільйонів робітників і колгоспників все тісніше переплітається фізична і розумова праця¹⁵.

Такі позитивні зміни в діяльності значної кількості працівників, зайнятих в народному господарстві, мають важливе соціальне значення, бо сприяють не тільки ліквідації соціально-класових відмінностей між робітничим класом, колгоспним селянством і народною інтелігенцією, а й поступовому подоланню жорсткого старого розподілу праці. Однак на сучасному етапі розумова праця робітників і селян не є їх функціональним призначенням. Вона застосовується як функція прямого або опосередкованого (з допомогою машин, автоматів та інших механізмів) діяння на предмет праці. Інтелігенція ж спеціалізується на певних видах розумової діяльності, наприклад, на управлінні¹⁶.

В зв'язку з цим правильно підкреслюється в уже згадуваній колективній монографії науковців ІМЛ при ЦК КПРС, що інтелігенція від робітничого класу і колгоспного селянства відрізняється не кількістю витраченої інтелектуальної енергії в процесі діяльності, а насамперед якісним змістом і функціональним призначенням своєї розумової праці, її соціальною роллю¹⁷.

Виконання інтелігенцією спеціалізованих функцій розумової діяльності вимагає від неї високого культурно-технічного рівня, спеціальної освіти, що в цілому відрізняє її від основної маси працівників фізичної праці. Однак це абсолютно не дає підстав визначати статус інтелігенції як «надкласової» верстви. Так, на XXVI з'їзді КПРС зазначалося, що багато робітників — це в повному розумінні висококультурні, інтелігентні люди¹⁸.

Таким чином, крім згадуваних основних критеріїв, що окреслюють соціальне становище інтелігенції, — місце в системі суспільного виробництва та її роль у суспільній організації праці, а також похідних від них — способу одержання й розміру частки суспільного багатства, існують й інші — неосновні, вторинні її ознаки — освітній рівень і ступінь культурно-технічної підготовки, спосіб та умови життя й побуту, психологія тощо.

В лєнінському визначенні інтелігенції як соціальної верстви присутні як одна з головних класоутворюючих ознак, пов'язана з визначенням її ролі у суспільному поділі праці — виконанням функції розумової діяльності, так і одна з вторинних — освітній фактор. До складу інтелігенції В. І. Ленін відносив «всіх освічених людей, представників вільних професій взагалі, представників розумової праці... на відміну від представників фізичної праці»¹⁹.

Критерії визначення поняття інтелігенції як і будь-якої іншої соціальної групи або верстви, обмежуються певними конкретно-історичними об'єктивними умовами. Вони постійно змінюються і ускладнюються. На даному етапі розвитку СРСР радянську інтелігенцію, на наш погляд, можна визначити як велику соціалістичну й інтернаціональну за природою, багатонаціональну за складом міжкласову соціальну групу людей, однотипну щодо утворюючих її класів органічну частину радянського народу, яка постійно зростає кількісно й якісно, поповнюючись насамперед з робітничого класу та селянства і яка в непоруш-

¹⁵ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 62—63.

¹⁶ Див.: Ленін В. І. Завдання російських соціал-демократів.— Повне збір. творів, т. 2, с. 435.

¹⁷ Научный коммунизм и фальсификация его ренегатами, с. 33.

¹⁸ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 64.

¹⁹ Ленін В. І. Крок вперед, два кроки назад.— Повне збір. творів, т. 8, с. 297.

ному союзи з робітниками і селянами при керівній ролі робітничого класу створює матеріальні блага й духовні цінності в інтересах усього суспільства, виконуючи при цьому складні, спеціалізовані функції розумової праці, що потребує високого професійно-кваліфікаційного рівня і, як правило, вищої або середньої спеціальної освіти. До цього слід додати, що чисельність інтелігенції нині зростає найшвидше у порівнянні з іншими соціальними групами і класами радянського суспільства, на що й вказувалося у Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їзду партії²⁰.

В процесі суспільного розвитку поступово стираються істотні відмінності між працівниками розумової та фізичної праці, між містом та селом. Радянський народ — нова історична, інтернаціональна спільність людей — розвивається у напрямі до досягнення соціальної однорідності. Однак забігати вперед у цих питаннях не слід, тим більше, що за класоутворюючими ознаками процес зближення між робітничим класом та колгоспним селянством відбувається дещо інтенсивніше, ніж стирання відмінностей між ними та інтелігенцією²¹.

Відсутність єдиної точки зору на роль колгоспних спеціалістів у соціальній структурі суспільства зумовлено також і тим, що не існує єдиного підходу до визначення таких понять, як «колгоспник» («член колгоспу») і «колгоспне селянство». Одні дослідники ототожнюють їх²², інші бачать між ними різницю²³. На сучасному етапі суспільного розвитку, на нашу думку, перше поняття охоплює всіх членів колгоспу і тому за змістом ширше другого. Останнє ж відноситься тільки до селянства, яке в процесі соціалістичного будівництва «з класу дрібних власників перетворилося в клас селян-колгоспників...»²⁴

Як бачимо, соціальним попередником колгоспного селянства є колішні дрібні власники, до складу яких інтелігенція ніколи не входила.

Дослідники соціальної структури радянського суспільства, виходячи з лєнінських методологічних положень, також визначають колгоспне селянство як новий соціалістичний клас, який сформувався внаслідок кооперування дрібнотоварного селянського господарства²⁵, на основі здійснення лєнінського плану кооперації, що привело до перетворення дрібноселянського виробництва на велике соціалістичне високо-механізоване виробництво²⁶.

В цих визначеннях чітко вказано на ту соціальну групу, з якої виникло колгоспне селянство і в яку інтелігенція не входила, бо з часу свого виникнення як соціальної верстви вона ніколи не була зв'язана з дрібнотоварним селянським господарством ні за місцем у суспільному поділі праці, ні за своєю роллю в її суспільній організації.

Як же визначається колгоспне селянство на нинішньому етапі розвитку радянського суспільства? Більшість дослідників на основі лєнінських класоутворюючих ознак і насамперед таких, як відношення до засобів виробництва й роль у суспільній організації праці, що в умовах соціалізму закономірно висуваються на перший план, визначають

²⁰ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 63.

²¹ Некоторые теоретические проблемы формирования и развития советской интеллигенции на пути к коммунизму. М., 1979, с. 30.

²² С и м у ш П. И. Социальный портрет советского крестьянства. М., 1976, с. 32.

²³ Социальная структура развитого социалистического общества в СССР. М., 1976, с. 23; Классы, социальные слои и группы в СССР. М., 1967, с. 108.

²⁴ До 100-річчя з дня народження В. І. Лєніна: Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970, с. 28.

²⁵ Сенявский С. Л. Изменения в социальной структуре советского общества. 1938—1970. М., 1973, с. 258.

²⁶ Староверов В. И. Советская деревня на этапе развитого социализма. М., 1975, с. 88.

його як велику об'єднану в колгоспи групу трудівників соціалістичного суспільства, які зайняті насамперед переважно фізичною працею і здійснюють всю суспільну діяльність на основі колективної власності²⁷. Деякі дослідники визначають колгоспне селянство як працівників сільського господарства, що оснують свою працю на кооперативній соціалістичній власності на засоби виробництва і створюють суспільні багатства, безпосередньо впливаючи на предмет праці в процесі створення матеріальних цінностей²⁸.

Отже, у визначенні колгоспного селянства присутній критерій функціонального характеру його праці — як переважно фізичної, що впливає безпосередньо на матеріальні засоби виробництва. За цими ознаками воно і відрізняється від інтелігенції, в тому числі й тих спеціалістів, які працюють в колгоспах. Проте слід мати на увазі, що поступово характер праці колгоспників набуває нових рис: фізична праця у їх повсякденній діяльності все тісніше переплітається з розумовою²⁹.

Згадані вище та інші подібні формулювання за своїм основним змістом не розходяться з визначенням колгоспу, що міститься в його Примірному статуті. В ньому зазначається, що це специфічне добровільне об'єднання селян для спільного ведення великого соціалістичного сільськогосподарського виробництва на основі суспільних засобів виробництва і колективної праці³⁰. Колгоспи організують і згуртовують селян в економічному, соціально-політичному та ідеологічному відношенні. Будучи сталою формою соціалістичної організації селянства в структурі радянського суспільства, колективні господарства виражають корінні інтереси всіх своїх членів, у тому числі спеціалістів і службовців.

Більшість авторів, які займаються дослідженням історичних та соціологічних проблем розвитку радянського суспільства, використовуючи марксистсько-ленінську методологію у вивченні суспільних явищ, вважають спеціалістів сільського господарства, які працюють у колгоспах, частиною соціальної групи інтелігенції.

У більшості праць радянських істориків і соціологів, що досліджують проблеми інтелігенції, спеціалісти, які зайняті в колгоспному виробництві, вважаються частиною інтелігенції, входять в її сільський загін³¹. У колективній праці викладачів кафедри історії партії Академії суспільних наук при ЦК КПРС, присвяченій досвіду роботи партійних організацій країни, спеціалісти сільського господарства (не виключаючи й колгоспних) також віднесені до радянської інтелігенції³².

На Всесоюзній науково-теоретичній конференції з проблеми «Радянська інтелігенція та її роль у будівництві комунізму», яка відбулася в 1979 р. у м. Новосибірську, було відзначено неосбрунтованість спроб розчленувати єдину соціальну верству — інтелігенцію на окремі прошарки — «робітничу», «колгоспну» й одночасно об'єднувати їх

²⁷ Социально-классовая структура развитого социалистического общества. Харьков, 1975, с. 123; Панченко П. П. Развитие сельского хозяйства Украинской ССР. 1959—1980. К., 1980, с. 208.

²⁸ Староверов В. И. Указ. соч., с. 93.

²⁹ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 63.

³⁰ Примерный устав колхоза. М., 1969, с. 5.

³¹ Советская интеллигенция: История формирования и роста. 1917—1965 гг. М., 1968, с. 392; Руткевич М. Н. Интеллигенция в развитии социалистического общества. М., 1977, с. 42; Советская интеллигенция и ее роль в коммунистическом строительстве в СССР. М., 1979. Ч. II, с. 76.

³² Партия и интеллигенция в условиях развитого социализма. М., 1977, с. 76.

з двома класами радянського суспільства. Це робиться, зазначалося на конференції, щоб штучно прискорити процес подолання існуючих соціально-класових відмінностей за соціалізму³³.

В наукових працях, присвячених робітничому класу, в яких досліджуються його взаємовідносини із селянством, колгоспні спеціалісти також розглядаються як частина інтелігенції. Так, у колективній монографії з названої проблеми, підготовленій Інститутом філософії АН СРСР, відзначається, що в соціальній структурі колгоспного села важливе місце займають адміністративний та інженерно-технічний персонал, а також агрозоветпрацівники. Із селянством їх об'єднує соціальне становище співвласників кооперативно-колгоспної форми власності. В цьому полягає їх істотна відмінність від інженерно-технічного персоналу, зайнятого в промисловості, який є співвласником всенародної власності. Саме відношення до власності її визначає специфіку цих професійних груп, які за своїм місцем у суспільному поділі праці, за роллю у виробництві, за виконуваними соціальними функціями є частиною інтелігенції як єдиної соціальної верстви суспільства³⁴.

Цієї ж точки зору дотримуються й інші автори, які висвітлюють проблеми соціальної структури радянського суспільства в цілому. Так, С. Л. Сенявський стверджує, що колгоспна інтелігенція хоч і є найбільш кваліфікованою верствою колгоспників, але за своїм соціальним становищем становить невід'ємну частину всієї інтелігенції як особливої міжкласової соціальної верстви³⁵. Також чітко визначає свою наукову позицію в цьому питанні й А. О. Амвросов, який вважає помилковим розчленовувати інтелігенцію по класах і не розглядати її як особливу соціальну групу³⁶.

Щоправда, така однозначність не зустрічається у тих працях, автори яких чомусь не беруть до уваги різницю між поняттями «колгоспне селянство» і «колгоспники». Так, на сторінках однієї з монографій, присвяченій соціальній структурі радянського суспільства, особи, зайняті висококваліфікованою розумовою працею в колективних господарствах, включаються до складу колгоспного селянства³⁷. Однак поряд з цим в інших місцях книги їх називають просто колгоспниками, працівниками розумової праці колективних господарств³⁸, що не означає приналежності до класу колгоспного селянства. Отже, позицію авторів монографії щодо соціального місця колгоспної інтелігенції визначити важко.

Яку ж відповідь на це питання дають дослідники, які займаються проблемами власне селянства як соціалістичного класу?

В. І. Староверов, наприклад, обґрунтовано доводить, що далеко не всіх колгоспників можна віднести до селянства. Адміністративно-управлінський, обслуговуючий персонал, а також інженерно-технічні працівники та інші особи розумової праці, відзначає він, здійснюючи свою працю на базі кооперативної форми соціалістичної власності, за характером і змістом діяльності становлять, однак, окремий, колгоспний загін інтелігенції й службовців³⁹.

³³ Некоторые теоретические проблемы формирования и развития советской интеллигенции по пути к коммунизму, с. 8.

³⁴ Рабочий класс СССР и его ведущая роль в строительстве коммунизма. М., 1975, с. 209.

³⁵ Сенявский С. Л. Указ. соч., с. 123.

³⁶ Амвросов А. А. Социальная структура советского общества. М., 1975, с. 38.

³⁷ Социальная структура развитого социалистического общества. К., 1978, с. 121.

³⁸ Там же, с. 121, 125.

³⁹ Староверов В. И. Указ. соч., с. 93.

Інший дослідник В. М. Холкіна, виходячи з того, що поняття «колгоспник» і «колгоспне селянство» не тотожні, що перше — ширше, ніж друге, також не включає до складу останнього агрономів, зооветеринарних та інженерно-технічних працівників, які є членами колгоспів, але не входять до складу колгоспного селянства, а відносяться до сільської виробничої інтелігенції⁴⁰.

Автор багатьох праць з проблем соціальної структури сільського населення Ю. В. Арутюнян твердо дотримується тієї точки зору, що колгоспна інтелігенція за відношенням до форми власності входить до складу колгоспників (але не класу колгоспного селянства), а за характером праці є складовою частиною інтелігенції в цілому⁴¹.

У працях історика колгоспного селянства В. С. Петренка адміністративно-управлінський і агрономічно-технічний персонал колгоспів також відноситься до інтелігенції. «Всі вони, — зазначав автор, перелічивши професіональні групи працівників розумової праці, — члени колгоспів, але в соціальному відношенні — інтелігенти»⁴². Виходячи з цього визначення, прив'язування їх у даному контексті до колгоспного селянства можна вважати редакційним огріхом.

Один з дослідників проблем радянського селянства П. І. Симуш констатує, що деякі науковці беззастережно вважають організаторів і спеціалістів виробництва у колгоспах складовою частиною класу колгоспного селянства, інші відносять їх до інтелігенції. Він, виходячи з цих точок зору, висловлює і свою думку: виходить, що колгоспники — це виключно працівники фізичної праці⁴³. Однак, очевидно, що все-таки не виходить. По-перше, про це ніхто й не говорить, а по-друге, в даній авторській ремарці підміняється поняття «колгоспне селянство» — поняттям «колгоспники».

Викладаючи свою позицію далі, П. І. Симуш пише, що однобічним є як відрив спеціалістів колгоспів від колгоспного селянства, так і виключення їх з рядів усієї інтелігенції. Для обґрунтування цього положення він вказує на зростання в діяльності селянства частки розумової праці. Однак цього ніхто й не заперечує. І сам автор у визначенні селянства як класу заявляє, що це працівники, які виконують в основному фізичну, а також розумову працю. Можна додати, що те ж стосується і робітників, хоч нині вже ніхто до складу робітничого класу не включає інженерно-технічну інтелігенцію промислових галузей народного господарства.

Проте, якщо не слід виключати спеціалістів колгоспів із складу селянства і відривати їх від приналежності до всієї інтелігенції, то яке ж місце в соціальній структурі відводить їм автор? Виявляється те, яке відводиться й багатьма іншими дослідниками — «що колгоспна інтелігенція — частина всієї радянської інтелігенції, незаперечний факт»⁴⁴. І це незважаючи на те, що такому чіткому формулюванню передувала заява про включення колгоспної інтелігенції до складу колгоспного селянства⁴⁵.

Як бачимо, переважна більшість згадуваних тут дослідників соціальної структури радянського суспільства й її окремих складових частин дотримується тієї точки зору, що спеціалістів, які працюють у

⁴⁰ Классы, социальные слои и группы в СССР. М., 1968, с. 108.

⁴¹ Арутюнян Ю. В. Социальная структура сельского населения в СССР. М., 1971, с. 11.

⁴² Петренко В. С. Село на шляхах піднесення. К., 1970, с. 25—26.

⁴³ Симуш П. И. Указ. соч., с. 29.

⁴⁴ Там же, с. 32.

⁴⁵ Там же, с. 31.

колгоспах, слід вважати за соціальним становищем частиною всієї інтелігенції, а за відношенням до кооперативної власності й за місцем роботи — колгоспниками. Деякі автори, поділяючи дану позицію, висловлюють й інші міркування, про що згадувалося вище.

Таким чином, особи переважно розумової праці, зайняті в колгоспному виробництві, — адміністративно-управлінський персонал, спеціалісти сільського господарства, інженерно-технічні працівники, — будучи за відношенням до засобів виробництва, своїм юридичним статусом рівноправними членами колгоспів як виробничих підприємств, а також здійснюючи свої спеціалізовані функції розумової праці на базі кооперативної форми соціалістичної власності, становлять складову частину всієї радянської інтелігенції. Адже в соціально-класовому відношенні не можна одночасно бути і частиною класу — в даному випадку колгоспного селянства — і входити до складу іншої великої соціальної групи — інтелігенції, яка, за визначенням В. І. Леніна, не є самостійним економічним класом⁴⁶, ні в цілому, ні, безумовно, в своїх частинах. Вважати інакше, значить знову повертатися до включення інженерно-технічної інтелігенції індустріальних галузей народного господарства до складу робітничого класу, що давно відкинуто в науці. До подібних положень наближається намагання деяких авторів з плюралістичних позицій розглядати проблеми соціальної структури суспільства. Так, зустрічаються міркування про те, що на «стиках класів і соціальних груп нашого суспільства виникли змішані перехідні соціальні підгрупи, які вже не можна строго віднести до будь-якого класу чи соціальної групи», що інтелігенція може об'єднувати представників різних класів⁴⁷. Такі погляди на розглядуване питання ускладнюють аналіз процесу просування радянського суспільства до соціальної однорідності.

Тому, на нашу думку, в уже цитованій колективній монографії ІМЛ при ЦК КПРС, де велику увагу приділено проблемам соціальної структури, автори цілком обґрунтовано розглядають народну, соціалістичну інтелігенцію, як «тісно пов'язану з робітничим класом і кооперованим селянством, яка зближується з ними, але не входить до них, зберігаючи свою соціальну специфіку»⁴⁸.

Вагому підставу для правильної відповіді на питання, що розглядається нами, дають партійні документи. Так, у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії серед професійних груп, які входять до складу інтелігенції, названо і агрономів без вказівки на те, в якому виробництві вони зайняті. А при визначенні питомої ваги в партійних лавах робітників, колгоспників і службовців агрономів віднесено без будь-якого застереження до категорії службовців⁴⁹. У матеріалах XXV з'їзду КПРС агрономів і зоотехніків також включено до соціальної групи виробничої інтелігенції⁵⁰.

Звітна доповідь ЦК КПРС XXVI з'їздові партії — важливий науково-теоретичний документ сучасності дає, як уже відзначалося, основні положення щодо розуміння проблем розвитку соціально-класової структури радянського суспільства, зокрема, підкреслює зростання ро-

⁴⁶ Ленін В. І. З приводу однієї статті в органі Бунду. — Повне збір. творів, т. 14, с. 177.

⁴⁷ Советская интеллигенция и ее роль в коммунистическом строительстве в СССР, М., 1979, Ч. I, с. 7, 8.

⁴⁸ Научный коммунизм и фальсификация его ренегатами, с. 33.

⁴⁹ Див.: Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 85, 105.

⁵⁰ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 71.

лі інтелігенції « не тільки в науці, освіті, культурі, а й у матеріальному виробництві, у всьому житті суспільства...»⁵¹

Таким чином, лише послідовно й у повній мірі дотримуючись марксистсько-ленінських методологічних положень, можна справді глибоко і науково досліджувати проблеми суспільного розвитку, зокрема ті, що стосуються соціальної структури радянського суспільства. Це відноситься і до поставленого в даній статті питання, відповідь на яке може бути, на наш погляд, такою: спеціалісти, які працюють у колгоспах, у соціальному відношенні є складовою частиною радянської соціалістичної інтелігенції.

Ю. А. Курносів

КОЛХОЗНАЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ КАК СОЦИАЛЬНАЯ КАТЕГОРИЯ

Резюме

В статье на основе марксистско-ленинской методологии обосновывается место и роль колхозной интеллигенции как социальной категории советского общества, о чем в исторической и социологической литературе пока нет единой точки зрения. Выводы автора базируются на положениях XXVI съезда КПСС о происходящем ныне процессе сближения всех классов и социальных групп советского общества и одновременно возрастании их роли в коммунистическом строительстве.

---

⁵¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 63—64.

Проти буржуазної фальсифікації історії

Г. О. КУМАНЬОВ (Москва), В. В. КУРБАНОВ (Ярославль)

КРИТИКА КОНЦЕПЦІЇ «ПРЕВЕНТИВНОЇ ВІЙНИ» ФАШИСТСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ ПРОТИ СРСР

Одним з міфів, що вперто нав'язується буржуазними ідеологами світовій громадськості з метою очорнити миролюбну зовнішню політику Радянського Союзу і подати у вигідному для них світлі імперіалістичну політику агресії і розбою, є версія про «превентивний характер» війни фашистської Німеччини проти СРСР, яку гітлерівська пропаганда сфабрикувала ще до нападу на Радянський Союз. Міф про зростаючу «загрозу зі Сходу» і про необхідність «самозахисту» Німеччини верховодні «третього рейху» активно використовували для виправдання посиленого озброєння країни та відповідної пропагандистської обробки її населення. Легенда про наступну «превентивну війну» органічно вліталася в план «Барбаросса».

Звинувачення Радянського Союзу в агресивності, в намірі підірвати Німеччину зсередини містилися в ноті німецького уряду урядові СРСР, яку Ріббентроп вручив радянському послу в Берліні 22 червня 1941 р., а також у декларації Гітлера (зверненні до німецького народу), зачитаної вранці того ж дня Геббельсом по берлінському радіо. В останній, зокрема, брехливо твердилося про постійне порушення Радянським Союзом пакту про ненапад, про якесь зосередження безпосередньо на східних кордонах Німеччини «160 російських дивізій», що нібито приготувалися до наступу, і т. д.¹

У заяві Радянського уряду в зв'язку з віроломним нападом фашистської Німеччини на СРСР усі ці «обгрунтування» гітлерівської агресії кваліфікувалися як спроба «заднім числом сфабрикувати звинувачувальний матеріал відносно недотримання Радянським Союзом радянсько-німецького пакту»².

Незважаючи на те, що фашистська пропаганда відразу ж підхопила версію про «превентивний характер» війни гітлерівської Німеччини проти СРСР, у світі мало хто сприйняв її всерйоз. Занадто вже незграбними були спроби німецьких імперіалістів говорити про «миролюбний характер» «третього рейху», виправдати розв'язану ним агресію.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни цілковита неспроможність цієї фабрикації була розкрита в ході Нюрнберзького процесу над головними фашистськими воєнними злочинцями. Колишній керівник німецької преси і радіо Фріче у своїх показаннях визнав, що він «організував широку кампанію антирадянської пропаганди, намагаю-

¹ История второй мировой войны 1939—1945. М., 1975. Т. 4, с. 31; Институт історії СРСР АН СРСР. Документи і матеріали. Інв. № 145, арк. 23—24, 26.

² Правда, 1941, 23 лютого.

чись переконати громадськість у тому, що в цій війні винна не Німеччина, а Радянський Союз», хоч «ніяких підстав для того, щоб звинувачувати СРСР у підготовці воєнного нападу на Німеччину, у нас не було». За його словами, завдання німецької пропаганди полягало в тому, щоб «весь час підкреслювати, що не Німеччина, а Радянський Союз відповідальний за цю війну» і що німецькі війська «лише попередили напад Радянського Союзу»³.

Щоправда, дехто і в дні процесу намагався знайти виправдання гітлерівській агресії проти СРСР. «Я стверджую,— заявляв, наприклад, генерал-фельдмаршал вермахту Кейтель, який знаходився у Нюрнберзькій тюрмі, — що всі підготовчі заходи, які проводилися нами до весни 1941 р., мали характер оборонних приготувань на випадок можливого нападу Червоної Армії. Таким чином, усю війну на Сході певною мірою можна назвати превентивною»⁴.

Однак у розпорядженні міжнародного трибуналу були неспростовні факти, що свідчили про явну необґрунтованість і брехливість подібних тверджень. Адже головна мета німецького імперіалізму полягала у завоюванні світового панування. Вирішальним етапом на шляху до її здійснення були, за розрахунками гітлерівської верхівки, успішна експансія на Схід, розгром і знищення першої в світі соціалістичної держави. Вже в 20-х роках у людиноненависницькій книжці Гітлера «Майн кампф», що стала свого роду програмою фашизму, були відкрито сформульовані ідеї про завоювання «життєвого простору» на Сході, про війну проти СРСР. Після приходу нацистів до влади в Німеччині вони приступили до практичного здійснення цих загарбницьких планів. «Можливо, мені доведеться укласти пакт з Росією,— заявив фашистський фюрер в середині 30-х років у розмові з президентом Данцігського сенату Г. Раушнінгом.— Я тримаю це як останній козир у грі... Але це не втримає мене від того, щоб зробити вирішальний поворот і напасти на Росію після досягнення моїх цілей на Заході... Ми насамперед повинні дотримуватися концепції, що наш смертельний ворог — більшовизм»⁵.

Всі наступні роки аж до віроломного нападу на СРСР Гітлер неухильно дотримувався своєї агресивної стратегії. «22 червня 1941 року,— відзначалося у вироку Нюрнберзького трибуналу,— без оголошення війни Німеччина вторглась на радянську територію відповідно до заздалегідь підготовлених планів. Докази, пред'явлені Трибуналові, підтверджують, що Німеччина мала ретельно розроблені плани розтрощити СРСР, як політичну і воєнну силу для того, щоб розчистити шлях для експансії Німеччини на Схід згідно з її устремліннями... Плани економічної експлуатації СРСР, масового вигнання населення, вбивства комісарів і політичних керівників є частиною ретельно розробленого плану, здійснення якого почалося 22 червня без будь-якого попередження і без тіні законного виправдання. Це була явна агресія»⁶.

Незабаром після розгрому фашизму брехливе твердження про «превентивну війну» було знову витягнуте на світ на цей раз уже реакційною буржуазною історіографією. Наприкінці 40-х та в 50-х роках у розпалі «холодної війни» ця геббельсівська версія дістала найбільш

³ Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сб. материалов в семи томах. М., 1960. Т. V, с. 569.

⁴ Салов В. И. Современная западногерманская буржуазная историография: Некоторые проблемы новейшей истории. М., 1968, с. 313.

⁵ Rauschning H. Gespräche mit Hitler. Zürich, 1940, S. 116.

⁶ Нюрнбергский процесс... М., 1961. Т. VII, с. 358—359.

повне відтворення у працях крайньо правих істориків ФРН Г. Серафима, А. Россі, Г. Дамса, Г. Холльдака, В. Хофера⁷.

У книжці «Німецько-радянські відносини в 1939—1941 рр.» геттінгенський історик Г. Серафим намагався переконати читача в тому, що в 1941 р. для «третього рейху», мовляв, існувала реальна «загроза зі Сходу»⁸. Свою версію він «обгрунтовує» тим, що нібито у вересні 1940 р. радянські командири і комісари говорили «про наступний виступ проти Німеччини»⁹. Ця ж ідея пронизує й праці Г. Дамса (м. Тюбінген) «Друга світова війна» та «Коротка історія Європи». Їх автор на підкріплення своїх вигадок посилався на спорохнявілу націоналістичну теорію «державного розуму», якою, мовляв, і керувалася гітлерівська верхівка, «змушена» обрати шлях «превентивної війни»¹⁰.

Неабияку запопадливність у пропаганді міфу про «превентивний характер» фашистського нападу на СРСР виявили в той час колишні генерали і офіцери вермахту, високопоставлені чиновники «третього рейху» — Ф. Гальдер, К. Тіппельскірх, К. Мейер, К. Ассман, Г. Греффрат та ін.¹¹ Повторюючи версію про загрозу з боку Радянського Союзу, у зв'язку з чим «рейх» був «змушений» озброюватися, вони безсоромно твердили, що, коли б СРСР і не напав на Німеччину в 1941 р., він все рівно вчинив би це пізніше і що сама «доля зробила Німеччину своєрідним охоронцем Європи і всього західного світу... проти поширення комуністичного панславізму»¹². Посиланнями на радянську «небезпеку» рясніє, наприклад, книжка колишнього генерала військ СС К. Мейера «Гренадери», в якій автор силкується довести, що, здійснюючи агресію проти Радянської держави, Німеччина, мовляв, намагалася «усунути загрозу світові з боку більшовизму»¹³.

На початку 60-х років фальшивка про «превентивну війну» була підхоплена в країнах Заходу новими проповідниками, насамперед представниками буржуазної історіографії ФРН і США. У 1961 р. Тюбінгенський інститут післявоєнної історії Німеччини одержав рукопис книжки майже невідомого серед істориків американця Д. Хоггана «Вимушена війна. Причини і винуватці другої світової війни». Незабаром цей опус, що мав яскраво виражену профашистську і антирадянську спрямованість, був опублікований у ФРН¹⁴. Захоплено зустрінутий у неонацистських колах Західної Німеччини, він уже протягом перших двох років витримав п'ять видань. Всіляко маніпулюючи документами, а нерідко вдаючись і до прямих фальшивок, Хогган відверто вихваляє політику Гітлера, головною метою якої нібито було ні більше ні менше,

⁷ Seraphim H. G. Die deutsch-russischen Beziehungen 1939—1941. Hamburg, 1949; Rossi A. Zwei Jahre deutsch-sowjetisches Bündnis: Verlag für Politik und Wirtschaft. Köln—Berlin, 1954; Holldak H. Was wirklich geschah: Die diplomatischen Hintergründe der deutschen Kriegspolitik, Nymphenburger Verlag. München, 1949; Hofer W. Die Entfesselung des zweiten Weltkrieges: Deutsche Verlagsanstalt. Stuttgart, 1955; Dahms H. Kleine Geschichte Europas im 20 Jahrhundert. Frankfurt am Main, 1958.

⁸ Seraphim H. G. Op. cit., S. 42 f.

⁹ Ibid., S. 41 f.

¹⁰ Dahms H. Op. cit., S. 162.

¹¹ Halder F. Hitler als Fiedherr. München, 1949; Tippelskirch K. Geschichte des Zweiten Weltkrieges. Bonn, 1956; Meyer K. Grenadiere. München, 1956; Assman K. Deutsche Schicksalsjahre, Weisbaden, 1959 та ін.

¹² Мировая война. 1939—1945 годы: Сб. статей. Пер. с немецкого. М., 1957, с. 494.

¹³ Meyer K. Op. cit., S. 77.

¹⁴ Hoggan D. Der Erzwungene Krieg. Die Ursachen und Urheber des 2. Weltkrieges: Veröffentlichungen des Institutes für deutsche Nachkriegsgeschichte. Tübingen, 1961.

як «збереження миру». В усіх агресивних діях німецького фашизму автор бачить лише «вимушені кроки». «Вимушеною» виявилася й війна, яка, за його твердженням, була, мовляв, просто нав'язана Німеччині¹⁵.

Слідом за книжкою Хоггана вийшов цілий ряд подібних неонацистських видань з досить промовистими назвами: «Чи була Німеччина одна винна у другій світовій війні», «Правда на боці Німеччини. Питання про винуватців другої світової війни», «Вина Німеччини за мир» та ін.¹⁶ Намагання будь-що виправдати агресивну політику «третього рейху» виразно проявилось у статтях неонацистського журналу «Націон Ойропа», зібраних у збірнику «Європа у вогні»¹⁷.

До початку 70-х років вигадка гітлерівської пропаганди про «превентивний характер» фашистської агресії проти СРСР дістала досить значне поширення і в буржуазній історіографії США. Занеклими її прибічниками виступили американські військові та громадянські історики Г. Райт, Л. Фішер, С. Глісон, С. Поссоні, Р. Зухенвірт, Т. Дюпуї, У. Лангер, М. Макклоскі та ін.¹⁸ С. Поссоні, наприклад, у своїй книжці «До питання про винуватців війни», виданій у 1968 р. німецькою мовою у ФРН, твердить, нібито Гітлер не хотів загальної війни, а СРСР, навпаки, намагався «зштовхнути європейські держави у великій війні»¹⁹. У праці Р. Зухенвірта «Історичні поворотні пункти у воєнних зусиллях німецьких військово-повітряних сил» містяться злісні наклепи про якусь «загрозу з боку Росії» Німеччині та іншим західним країнам, яка, мовляв, і послужила Гітлеру «виправданням для прийняття важливого рішення розпочати війну проти Радянської Росії»²⁰. Про «агресивність більшовизму» говориться в книжці американського генерала М. Макклоскі «Планування перемоги». Гітлер, запевняє автор своїх читачів, «змушений був порушити радянсько-німецький пакт про ненапад» тільки через те, що не міг примиритися «з російською експансією»²¹.

Протягом останнього десятиріччя у зв'язку з розрядкою в міжнародних відносинах, під впливом досліджень радянських учених і досягнень марксистської історичної науки в цілому, а також публікацій численних документів, що розкривають таємну підготовку фашистською верхівкою агресії проти СРСР, значна частина західних буржуаз-

¹⁵ Hoggan D. Op. cit., S. 150, 791.

¹⁶ Mau H., Krausnik H. Deutsche Geschichte der jungsten Vergangenheit 1933—1945. Stuttgart, 1961; Glasebock W. War Deutschland am 2. Weltkrieg allein schuld? Vom Versailles bis Danzig: Eine Betrachtung zur Kriegsschuldfrage. Sieburg Verlag (Cramer), 1964; Müller G. Angeklagt—das deutsche Volk: Tatsachen und Urteile über die Kriegsschuld an den Massenverbrechen und die Frage der Kollektivschuld Verlegt by Franz von Rebenburg in Pöhl (Obb), 1964; Reitenhart W. Kriegsschuldforschung entlastet Deutschland. Tübingen, 1964; Walendy U. Wahrheit für Deutschland: Die Schuldfrage des zweiten weltkrieges. Vlotho Wesen, 1965; Barnick J. F. Deutschlands Schuld am Frieden. Stuttgart, 1965 та ін.

¹⁷ Europa in Flammen. Bd. 1—2. Vlotho, 1966—1967.

¹⁸ Wright G. Ordeal of Total War. 1939—1945. New York, 1968; Suchenwirth R. Historical Turning Points in the German Air Force War Effort USAF Historical Studies No. 189. New York, 1968; Possony S. Zur Bewältigung der Kriegsschuldfrage: Völkerrecht und Strategie bei der Auslösung zweier Weltkriege. Köln und Opladen, 1968; Fisher L. Russia's Road from Peace to War. New York, 1969; Langer W., Gleason S. The Undeclared War 1940—1941. New York, 1969; Dupuy T. The Military Life of Adolf Hitler. New York, 1970; Macclouskey M. Planning for Victory—World War II. New York, 1970.

¹⁹ Possony S. Op. cit., p. 272, 287—288.

²⁰ Suchenwirth R. Op. cit., p. 72.

²¹ Macclouskey M. Op. cit., p. 18.

них істориків відмовилася від найбільш одіозного трактування війни 1941—1945 рр. як «превентивної» з боку Німеччини.

У буржуазній історіографії 70-х років, на відміну від попереднього періоду, чітко намітився перехід до більш завуальованої інтерпретації розглядуваного питання за рахунок подачі і використання фактичного матеріалу нібито з позицій неупередженої «наукової об'єктивності». Буржуазні автори намагаються пристосувати історіографію другої світової війни до особливостей ідеологічної боротьби на сучасному етапі, дезавувавши фашистський варіант міфу про «превентивний» характер гітлерівської агресії проти СРСР і зберігши її основу — концепцію про якусь «войовничість» та «агресивність» комунізму в особі Радянського Союзу. Характерними щодо цього є такі видання, як 30-томна «Енциклопедія Американа» та 25-томна «Ілюстрована енциклопедія другої світової війни», що вийшли у Сполучених Штатах, праці Л. Фішера, В. Грейга, Дж. Тейлора (США), Б. Ліддел Гарга, Г. Моля, С. Естера, Д. Ірвінга, Д. Еріксона (Англія), Ф. Фабрі, Х.-Дж. Лорбера, А. Фішера, Г. Шульца, Г. Дівальда (ФРН) та ін.²²

В «Енциклопедії Американа» проблеми історії Великої Вітчизняної війни висвітлюються у статтях, вміщених у 12, 27, 29 та інших томах. В окремих з них міститься ряд позитивних оцінок ролі СРСР у розгромі фашизму, зовнішньої політики Радянської держави в передвоєнний період. Так, в одній із статей 27-го тому прямо зазначається, що «СРСР старався уникнути втягнення в другу світову війну»²³. Однак загальне трактування подій передодня і періоду війни у цьому виданні є відверто тенденційним. У 29-у тому, наприклад, у викривленому вигляді показано зовнішньополітичну діяльність Комуністичної партії і Радянського уряду в довоєнні роки, яка нібито постійно настроювала Гітлера на агресію проти СРСР. Намагаючись дискредитувати боротьбу Країни Рад за відвернення світової війни, автори енциклопедії повторюють реакційні домисли щодо радянсько-німецького пакту про ненапад, спотворюють справжні цілі віроломного нападу гітлерівської Німеччини на СРСР²⁴.

Дещо об'єктивніші оцінки передісторії фашистської агресії проти нашої країни містяться у 25-томній «Ілюстрованій енциклопедії другої світової війни». В ній, безумовно, знайшли відображення і процес потепління, який відбувався в радянсько-американських відносинах у першій половині 70-х років, і боротьба поглядів, що розгорнулася у США навколо нього. Автори статей, вміщених в «Ілюстрованій енциклопедії...», визнають, що рішення напасти на СРСР визріло у Гітлера ще 29 червня 1940 р., а через місяць генерал Йодль одержав наказ приступити до розробки плану «Барбаросса»²⁵. «...Війни Москва в той час

²² Encyclopedia Americana. New York, 1970. Vol. 1—30; Illustrated Encyclopedia of World War II. New York, 1972—1974, Vol. 1—25; Fisher L. The Road to Jalta: Soviet Foreign Relations 1941—1945. New York, 1972; Liddel Hart B. History of the Second World War. London, 1970; Maulc H. The Great Battles of World War II. London, 1972; Aster S. 1939. The Making of the Second World War. London, 1973; Irving D. Hiller und seine Feldherren. Berlin (West), 1975; Erickson J. The Road to Stalingrad. Stalin's War with Germany. London, 1975. Vol. 1; Fabry Ph. Die Sowjetunion und das Dritte Reich: Eine dokumentierte Geschichte der deutsch-sowjetischen Beziehungen von 1933 bis 1941. Stuttgart, 1971; Lorbeer H.-J. Westmächte gegen die Sowjetunion 1939—1941. Freiburg, 1975; Fischer A. Sowjetische Deutschlandpolitik im Zweiten Weltkrieg 1941—1945. Stuttgart, 1975; Schulz G. Deutschland seit dem Ersten Weltkrieg 1918—1945. Göttingen, 1976; Diwald H. Geschichte der Deutschen. Frankfurt am Main, 1979; Taylor J. How Wars Begin. New York, 1979; Military Review, 1980, June та ін.

²³ Encyclopedia Americana. Vol. 27, p. 421.

²⁴ Encyclopedia Americana. Vol. 29, p. 420, 508.

²⁵ Illustrated Encyclopedia of World War II. p. 335, 491.

не хотіла, виходячи з обстановки, що склалася, і стану своїх збройних сил»,— зазначається у виданні²⁶. Здавалося б, після таких слів не може бути місця будь-яким міркуванням про «превентивний характер» фашистського нападу на Радянський Союз. Однак далі, всупереч власним твердженням, автори роблять прозорі натяки на якісь начебто «агресивні плани» СРСР, що, мовляв, «значною мірою вплинуло» на рішення нацистського фюрера. Отже, й тут гору взяли трактування, витримані у дусі «холодної війни», продиктовані класовою позицією авторів енциклопедії.

Такі ж суперечливі твердження містяться і в книжці західнонімецького історика Ф. Фабрі «Радянський Союз і третій рейх». З одного боку, автор підкреслює, що «після нападу на СРСР Гітлер збрехав, заявивши, що він лише попередив підготовлюваний напад з боку Радянського Союзу», а з другого,— безапеляційно твердить, що пізніше СРСР напав би на Німеччину і що, мовляв, така позиція Радянського Союзу позбавляла «третій рейх» «свободи вибору»²⁷.

Більш рішучий відхід від фабрикацій, так чи інакше пов'язаних з міфом про «превентивну війну», спостерігається в деяких новітніх дослідженнях англійських авторів, зокрема в книжці Б. Ліддел Гарта «Друга світова війна»²⁸ та в 1-у томі («Дорога на Сталінград») двотомної праці Дж. Еріксона «Війна Сталіна проти Німеччини»²⁹. «Своїх генералів,— пише Б. Ліддел Гарт,— він (Гітлер.— Авт.) починав повідомленнями, нібито росіяни готуються до нападу, який необхідно негайно попередити. Після переходу кордону німецькі генерали переконалися, якими далекими були росіяни від агресивних намірів, і зрозуміли, що фюрер їх обманув»³⁰.

У 1-у томі своєї праці Еріксон також підкреслив, що СРСР не мав будь-яких агресивних намірів щодо Німеччини, свідченням чого, на його думку, була, зокрема, спеціальна доповідь розвідувальних органів вермахту про стан і розташування радянських військ на 20 травня 1941 р. «Ця доповідь,— пише Еріксон,— відмітає геть вигаданий міф про радянські агресивні наміри, який використав Гітлер, щоб приголомшити своїх недовірливих генералів і залякати своїх союзників, що опиралися. Ніякого «зосередження радянських військ для нападу» в дійсності не існувало»³¹.

Разом з тим книги Б. Ліддел Гарта і Еріксона, як і ряд інших, містять немало переключень історичних фактів, упереджених оцінок ходу воєнних дій на радянсько-німецькому фронті, що свідчить про неспроможність цих авторів дати справді глибокий і до кінця об'єктивний аналіз подій і явищ періоду другої світової війни.

Відверто фальсифікуються причини нападу гітлерівської Німеччини на СРСР у працях тих англійських авторів, що дотримуються правих поглядів, зокрема в статті підполковника Х. Туїллера, надрукованої у № 2 журналу «Арм кварталі» за 1970 р., та книжці полковника А. Сітона «Російсько-німецька війна 1941—1945 рр.». Останній, наприклад, приписує Радянському Союзові якісь постійні «експансіоністські цілі» в інтересах поширення комунізму, по-наклепницькому твер-

²⁶ Ibid., p. 501—502.

²⁷ Fabry Ph. Op. cit., S. 362—370.

²⁸ Liddel Hart B. History of the Second World War. London, 1970; Ліддел Гарт Б. Вторая мировая война. Пер. с англ. М., 1976.

²⁹ Erickson J. The Road to Stalingrad. Stalin's War with Germany London, 1975. Vol. 1.

³⁰ Ліддел Гарт Б. Указ. соч., с. 151.

³¹ Erickson J. Op. cit., p. 85.

дить, що напередодні війни оцінка Гітлером «радянських намірів виявилася правильною»³².

У ФРН слідом за буржуазними істориками поміркованого напрямку Г.-А. Якобсеном, А. Хіллгрубером, Л. Грухманном, Г. Россом та іншими відмежувалися від версії про «превентивну війну» такі автори, як К. Рейнгардт, Г. Шульц, Г. Дівальд та ін. Так, у книжці К. Рейнгардта «Поворот під Москвою»³³ досить детально розкрито «задум Гітлера, розрахований на агресію та війну». «Війна на Сході,— зауважує автор,—була для Гітлера тією вирішальною кампанією, до якої він прагнув з ранніх років своєї політичної діяльності і яку він хотів вести в рамках расово-ідеологічної війни на знищення. Оскільки, на його погляд, навесні 1941 р. великонімецький рейх досяг найвищого рівня в організації управління військами, у військовій справі та озброєнні, а Росія, цілком очевидно, перебувала на низькому рівні військової справи, вважалося за необхідне використати цей шанс і своєчасно завдати удару»³⁴.

Однак і в цій праці не уникнуто спроб неправильного трактування справжніх воєнно-політичних цілей країн фашистського блоку щодо СРСР, намагання обілити німецький генералітет, видати його за жертву тиранії фюрера. Рейнгардт, зокрема, твердить, пізно напад на СРСР було здійснено для того, щоб зламати волю Англії до опору.

Як і раніше, різко антирадянська, антикомуністична спрямованість характерна для реакційної буржуазної історіографії, насамперед для неонацистської публіцистики, представлені головним чином західнонімецькими авторами. В 70-і роки в капіталістичних країнах Заходу вийшли книжки Ф. Круммахера, Х. Ланге, Г. Россі-Ланді, Л. Лефора, Р. Картье, Б. Ріхтофена, Г. Хертле, М. Фройнда, Ж. Фогельзауга, І. Феста, Д. Страусона та інших, в яких у різних варіаціях переспінуються старі вигадки про «превентивну війну»³⁵. Характерною щодо цього є наскрізь фальсифікаторська книжка західнонімецьких політичних оглядачів Ф. Круммахера та Х. Ланге «Війна і мир. Історія радянсько-німецьких відносин від Брест-Литовська до операції «Барбаросса». Грубо перекируючи історичні факти, автори на свій лад тлумачать події, що передували нападу фашистської Німеччини на СРСР, намагаються переконати читачів у якихось «експансіоністських планах» Радянського Союзу, що, мовляв, і змушувало Гітлера постійно приковувати свою увагу до грізного східного сусіда³⁶.

Типовими зразками сучасного неонацистського трактування легенди про «превентивну війну» гітлерівської Німеччини проти СРСР є писання західнонімецьких авторів Г. Бреннеке, Г. Гейрріха, Н. Шаль-Рікура, В. Штрік-Штрікфельда, Е. Хельмдаха та ін. З позицій відвертого реваншизму написана книжка Г. Бреннеке «Спотворення історії

³² Seaton A. The Russo-German War 1941—1945. London, 1971. p. 2. 35.

³³ Reinhardt K. Die Wende vor Moskau: Das Scheitern der Strategie Hitlers im Winter 1941/42. Stuttgart, 1972; Рейнгардт К. Поворот под Москвой: Крах гитлеровской стратегии зимой 1941/42 года. Пер. с немецкого. М., 1980.

³⁴ Рейнгардт К. Указ. соч., с. 29—30.

³⁵ Krummacker F. A., Lange H. Krieg und Frieden. Geschichte der deutsch-sowjetischen Beziehungen: Von Brest-Litowsk zum Unternehmen Barbarossa. München-Esslingen, 1970; Rossi-Landi G. La drôle de guerre: La Vie Politique en France 2 septembre 1939—10 mai 1940. Paris, 1970; Lafort L. The End of Glory: An Interpretation of the Origins of World War II. New York, 1970; Deutsche Geschichte von Michael Freund, fortgeführt von Thilo Vogelsang. Gütersloh, 1973; Fest J. C. Hitler: Eine Biographie. Frankfurt a/M, 1973; Carter R. Le monde entre deux guerres 1919—1939. Paris, 1974; Steinert M. G. Les origins de la deuxième guerre mondiale. Paris, 1974.

³⁶ Krummacker F. A., Lange H. Op. cit., S. 444.

у Нюрнберзі. До передісторії та історії другої світової війни». Як видно з назви, автор поставив за мету взяти під сумнів матеріали Нюрнберзького процесу над головними німецькими воєнними злочинцями і «переглянути» його рішення. Тенденційність трактувань Бреннеке подій передвоєнних та воєнних років особливо очевидна при його оцінці зовнішньої політики німецького імперіалізму, спрямованої на захоплення чужих територій та розв'язання світової війни. Нічого сумняшеся автор просторікує про те, що нацистська Німеччина нібито не була «войовничою державою», а, навпаки, дотримувалася «миролюбного курсу», виступала «за роззброєння і обмеження озброєнь». При висвітленні подій, пов'язаних з нападом фашистської Німеччини на СРСР, Бреннеке показав себе запеклим прихильником тези про «превентивну війну» з боку «третього рейху». На підтвердження цієї версії він наводить давно відому ноту німецького МЗС Радянському уряду від 22 червня 1941 р., де, як зазначалося вище, голосливо твердилося, що «всі збройні сили (СРСР.— *Лвт.*) у цілковитій готовності зосереджені на німецькому кордоні»³⁷. Для неонациста Бреннеке ця гітлерівська фальшивка здається цілком переконливим «доказом».

Заяложені положення нацистської пропаганди про «превентивну війну» містяться і в книжці «Винуватець війни — переможець», автор якої—Г. Гейнріх — виправдовує рішення Гітлера напасти на СРСР загрозою «оточення» Німеччини. Всупереч загальновідомим історичним фактам він твердить, начебто поліпшення дипломатичних відносин між Радянським Союзом, США і Великобританією створювало якусь загрозу для Німеччини. «Таким чином,— підсумовує Гейнріх,— навколо рейху знову зімкнулося кільце оточення, посилене завдяки США... Гітлер був змушений розпочати превентивну війну проти Червоної Армії, що розгорталася»³⁸.

У 1976 та 1979 роках колишній начальник розвідки 1-ї фашистської армії Е. Хельмдах опублікував з цих питань дві книжки: «Напад? Зосередження радянських і німецьких військ на кордоні у 1941 р.» та «Помилки і прорахунки. Виникнення війни 1939/1941»³⁹. Обидві вони створені з однією метою — виправдати фашистську політику, зняти з гітлерівської Німеччини всю відповідальність за розв'язання агресії і вчинені проти людства злочини. Щоб надати бодай видимість правдоподібності наскрізь брехливій тезі про «вимушений характер війни» проти СРСР, Хельмдах наполегливо силкується довести, що Радянський Союз, мовляв, планував напасти на Німеччину в серпні 1941 р., а Гітлер нібито цей напад попередив у червні того ж року. У книжці «Помилки і пробіли» він твердить, начебто велика військова гра, що проводилася Червоною Армією у січні 1941 р., являла собою не що інше, як підготовку до нападу на Німеччину. В дійсності ж під час цієї гри відпрацьовувалися оборонні дії радянських військ на випадок фашистської агресії: «сині» (фашистська армія) нападали, а «червоні» (Червона Армія) оборонялися⁴⁰.

Автори фальшивок про «превентивну війну» вперто твердять про концентрацію на літо 1941 р. уздовж західного кордону СРСР вели-

³⁷ Brennecke G. Die Nürnberger Geschichtsentstellung: Quellen zur Vorgeschichte und Geschichte des 2. Weltkriegs aus der Akten der deutschen Verteidigung. 2. Auf 1. Tübingen. Verl der Deutsch Hochschullehrer-Zeitung, 1970, S. 305.

³⁸ Heinrich H. Die Kriegsschuld der Sieger. Olendorf, 1971, S. 323.

³⁹ Helmdach E. Überfall? Der sowjetisch-deutsche Aufmarsch, 1941. Neckargemünde, 1976; Täuschungen und Versäumnisse. Kriegausbruch 1939/1941. Bergamtel, 1979.

⁴⁰ Жиллин П. А. Как фашистская Германия готовила нападение на Советский Союз: (Расчеты и просчеты). М., 1966, с. 222—223.

ких ударних сил радянських військ, які нібито переважали сили вермахту і були готові от-от напасти на «рейх». Насправді, на цей час саме фашистська Німеччина та її союзники зосередили безпосередньо в прикордонних з Радянським Союзом районах величезне угруповання військ для того, щоб завдати несподіваного удару по частинах Червоної Армії. До цього угруповання входило 16 армійських об'єднань, або 70% усіх дивізій, в яких було зосереджено 75% мінометів, 90% усіх танків і бойових літаків⁴¹.

Такими ж незграбними й безпідставними є й інші «докази», за допомогою яких фальсифікатори історії намагаються виправдати рішення Гітлера ринути у похід на Схід.

В умовах назрівання воєнної загрози Радянський Союз, не послаблюючи боротьби за її відвернення, змушений був здійснити цілий ряд додаткових заходів, спрямованих на підвищення мобілізаційної готовності своїх Збройних Сил до відбиття ворожого нападу. Однак на момент вторгнення фашистів на територію СРСР агресор майже в два рази переважав чисельність військ радянських західних прикордонних округів, мав значну перевагу в техніці. Німецько-фашистське командування у першому ешелоні своїх військ розгорнуло 103 дивізії, в тому числі 12 танкових, тимчасом як у першому ешелоні радянських армій прикриття налічувалося тільки 54 стрілецькі і 2 кавалерійські дивізії, тобто удвічі менше. При цьому слід враховувати й те, що ворожі дивізії були повністю укомплектовані особовим складом, озброєнням, бойовою технікою, транспортними засобами⁴².

Всі домисли, до яких вдаються сучасні буржуазні історики та пропагандисти, намагаючись оживити і модернізувати стару гітлерівську фабрикацію, навряд чи заслуговують того, щоб бути предметом розгорнутої наукової полеміки. Абсурдність подібних вигадок очевидна. Ще В. І. Ленін підкреслював, що буржуазія, як тільки її вплив починає падати, підриватися, слабшати, «...скрізь і завжди вдавалася і буде вдаватися до найодчайдушнішої брехні і наклепу»⁴³. Буржуазні «міфи» спростовуються всією передвоєнною миролюбною політикою Радянського Союзу, який послідовно і невтомно боровся за безпеку народів, за організацію колективної відсічі паліям війни. Самій природі нашого соціалістичного ладу чужі будь-які загарбницькі наміри і агресивні плани.

Вірні ленінському курсу мирного співіснування країн з різними суспільними системами, Комуністична партія і Радянський уряд доклали у ті роки величезних зусиль для відвернення нової світової війни. І якщо вона все ж спалахнула, то лише з вини тих держав, які не підтримали мирних ініціатив Країни Рад. Про це неспростовно свідчать правда історії, численні документи і факти. Важливу роль у викритті фальсифікаторських вигадок буржуазної пропаганди відіграють праці радянських учених, які досліджують проблеми, пов'язані з передвоєнним періодом, другою світовою та Великою Вітчизняною війнами. В сучасній радянській історичній літературі глибоко і всебічно розкрито справжні причини та показано справжніх винуватців фашистської агресії проти Радянського Союзу.

Живучість гітлерівської фальшивки про «превентивну війну», взятої нині на озброєння буржуазною історіографією, пояснюється насамперед посиленням агресивності імперіалізму, дальшим зростанням мі-

⁴¹ История второй мировой войны 1939—1945. М., 1975. Т. 4, с. 21—22.

⁴² Там же, с. 27.

⁴³ Ленін В. І. Прийоми боротьби буржуазної інтелігенції проти робітників.— Повне збір. творів, т. 25, с. 335.

літаризації економіки і всього суспільного життя провідних капіталістичних держав, намаганням реакційних сил Заходу повернути людство до часів «холодної» війни.

XXVI з'їзд КПРС вказав на значне загострення ідеологічної боротьби на сучасному етапі. «Події останнього часу,— наголошував у Звітній доповіді ЦК КПРС Генеральний секретар Центрального Комітету нашої партії товариш Л. І. Брежнев,— ще і ще раз підтверджують: наші класові противники вчать на своїх поразках. Вони діють проти країн соціалізму все більш витончено і підступно»⁴⁴.

Виконуючи соціальне замовлення 'правлячої верхівки капіталістичних країн, буржуазні ідеологи знову й знову під різною приправою підносять необізаному читачеві, пасамперед молоді, міфи про «червоний імперіалізм», «комуністичну загрозу», «агресивність Радянського Союзу», «превентивну війну». Ці брехливі, наклепницькі, антиісторичні концепції служать не тільки для того, щоб зняти з імперіалізму відповідальність за розв'язання другої світової війни, а й для підготовки нових «превентивних» і «попереджувальних» воєн.

Проповідь виправдання злочину, вчиненого німецьким фашизмом проти СРСР 22 червня 1941 р., посилення на якусь «постійну загрозу зі Сходу» підпорядковані далекосяжній меті — підведенню «історичної бази» для обґрунтування будь-якої імперіалістичної агресії.

Отже, висунутий чотири десятиріччя тому гітлерівською пропагандою і піднятий на щит реакційною буржуазною історіографією міф про «превентивну війну» є складовою частиною антикомунізму, ідейною зброєю імперіалізму. Та як би не намагалися буржуазні проповідники всіх мастей зняти відповідальність з імперіалізму, мілітаризму і фашизму — єдиних винуватців війни — за багатомільйонні людські жертви і руйнування, успіх в ідеологічній боротьбі — за силами миру і соціалізму, бо, як писав В. І. Ленін «... за наші погляди вступається сама історія, вступається на кожному кроці дійсність»⁴⁵.

Г. А. Куманев, В. В. Курбанов

КРИТИКА КОНЦЕПЦИИ «ПРЕВЕНТИВНОЙ ВОЙНЫ» ФАШИСТСКОЙ ГЕРМАНИИ ПРОТИВ СССР

Резюме

В статье раскрыта тщетность попыток реакционных историков Запада оживить и использовать в интересах империалистических кругов гитлеровскую пропагандистскую фальшивку о якобы «превентивном», «упреждающем» характере войны фашистской Германии против СССР. Авторы подчеркивают, что эти бесплодные попытки подчинены далеко идущей цели — подведению «исторической базы» для обоснования любой империалистической агрессии.

⁴⁴ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 10.

⁴⁵ Ленін В. І. Наші завдання і Рада робітничих депутатів: (Лист до редакції).— Повне збір. творів, т. 12, с. 59.

М. І. ІВАНЕСКО (Чернівці)

НЕСПРОМОЖНІСТЬ БУРЖУАЗНИХ ФАЛЬСИФІКАЦІЙ ІСТОРІЇ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ

У Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев наголошував, що в сучасних умовах «...зросла активність пропагандистських засобів класового противника, посилились його намагання справляти розкладаючий вплив на свідомість радянських людей»¹. Як зазначається у постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» (1979 р.), щоб створити радянську дійсність, очорнити реальний соціалізм, прикрасити імперіалізм та його грабіжницьку політику і практику, імперіалістична пропаганда в хід пускає все: дезінформацію, тенденційне висвітлення подій і фактів, безпардонну брехню². При цьому апологети імперіалізму активно використовують найреакційніші сили сучасності, зокрема націоналістів різних мастей і відтінків. «Саме на націоналістичні тенденції,— зазначав товариш Л. І. Брежнев,— і особливо ті з них, які пабирають форм антирадянщини, буржуазні ідеологи, буржуазна пропаганда найохочіше роблять тепер ставку в боротьбі проти соціалізму і комуністичного руху»³. З цією метою імперіалістичні товстосуми щедро фінансують усілякі «наукові» інститути, емігрантські центри та націоналістичні організації.

Буржуазна та буржуазно-націоналістична історіографія виявляє значний інтерес до окремих регіонів нашої країни, у тому числі й до Радянської Буковини. Минулим і сучасним цього краю цікавляться «вчені» з багатьох закордонних «інститутів «інститутознавства» та спеціально для цього створених «центрів», як, наприклад, «Український Золотий Хрест» у США (Манчестер), товариство «Буковина» в Канаді (Торонто), кожен з яких видає свій друкований орган під однаковою назвою — «Буковина». Не мають власних органів, але активно виступають на сторінках інших закордонних «буковинознавчих» видань автори з центрального об'єднання буковинських українців та українсько-буковинських громад у Нью-Йорку і Торонто, українського культурно-освітнього товариства «Буковина» у Відні тощо. Історію Північної Буковини кожен на свій лад спотворюють і ті з українських буржуазних націоналістів, що натягують на себе тогу фахівців з національної політики КПРС і Радянської держави.

«Буковинознавча» тематика посідає значне місце і в «дослідженнях» румунських емігрантських центрів, розташованих на території Франції, Англії, ФРН, США, Італії та деяких країн Латинської Америки. Одним з найбільших серед них є так званий національний центр

¹ Брежнев Л. І. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. К., 1981, с. 93.

² Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи: Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року. К., 1979, с. 6.

³ Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1972. Т. 3, с. 206.

наукових досліджень у Парижі, який періодично видає французькою мовою «Румунський науковий бюлетень» та «Журнал румунських досліджень», збірники і монографії, пройняті отрутою шовінізму і націоналізму, патологічною ненавистю до СРСР, часто влаштовує різноманітні антирадянські зборища. Подібну діяльність розгортають також мюнхенський інститут вивчення Південно-Східної Європи, румунський національний комітет у Нью-Йорку, «Вільне румунське пресагентство» у Лондоні та інші «центри».

Великий галас навколо минулого і сучасного Північної Буковини здійснюють західнонімецькі буржуазні історики. Рясними посиленнями на різного роду «документи» та «джерела» вони намагаються надати своїм фальсифікаторським публікаціям зовні солідного наукоподібного вигляду. У Мюнхені, наприклад, видано окремою книгою спеціальну бібліографію з історії Буковини, де зареєстровано 7371 назву праць, переважна більшість яких спотворює справжню суть подій, що стосуються північної частини цього краю⁴.

Привертає увагу той факт, що як українські, так і румунські буржуазні націоналісти, як західнонімецькі, так і американські «радянологи» у своїх «букувинознавчих дослідженнях» докладають усіх зусиль до того, щоб очорнити лешинську інтернаціоналістську політику КПРС і Радянського уряду, приписати миролюбному зовнішньополітичному курсу СРСР агресивний характер, посіяти розбрат і ворожнечу між народами нашої країни, а також між СРСР та іншими європейськими соціалістичними державами.

З вражаючою одностайністю вони намагаються довести, начебто возз'єднання Північної Буковини з Українською РСР у 1940 р. було не закономірним завершенням тривалої боротьби населення краю за соціальне й національне визволення, а звичайною її «анексією» чи «окупацією» Радянським Союзом. Так, у 1956 р. в Мюнхені вийшла збірка «Більшовизм», один з авторів якої — Г. Кох — історичний акт визволення Північної Буковини видає за наслідок «розподілу сфер інтересів між Радянським Союзом та його новим союзником — німецьким рейхом», що, мовляв, дало СРСР можливість «захопити чужі території»⁵. Тоді ж в українському націоналістичному видавництві «Зелена Буковина» під редакцією Д. Квітковського, Г. Бриндзана та А. Жуковського з'явилася книжка «Буковина. Її минуле і сучасне», автори якої повторюють ці ж самі вигадки про «анексію» північної частини Буковини разом з Бессарабією⁶. Аналогічні твердження висувують представники західнонімецької буржуазної історіографії Г. Берг⁷, Б. Мейснер⁸, Г. Рейміллер⁹, американський історик Л. Шуман у книзі «Управління в Радянському Союзі» (Нью-Йорк, 1961) та ін.

Не становить винятку й румунська емігрантська історіографія. Так, її представники надзвичайно вороже зустріли видану в 1951 р. «Історію Румунії» під редакцією відомого румунського історика, академіка М. Роллера, в якій об'єктивно висвітлювалися події, пов'язані із входженням Північної Буковини до складу Радянського Союзу. З наклепницькою рецензією на цю книгу виступив паризький емігрант А. Зу-

⁴ Beck E. Bibliographie zur Landeskunde der Bukowina. München, 1966.

⁵ Koch H. Die Sowjetunion und das Nationalitäten problem.—Bolschewismus. München, 1956, S. 159.

⁶ Буковина. Її минуле і сучасне. Париж — Філадельфія — Детройт, 1956, с. 392.

⁷ Berg H. Die rotte Springgelut. Sowjetruslands weg ins Herz Europas. München, 1958.

⁸ Meisner B. Von Stalins Imperium zum hegemonischen Bundins.—Am Politik und Zeitgeschichte, 1967, 5 April.

⁹ Frankfurter allgemeine Zeitung, 1979, 17 Februar.

га¹⁰. Пізніше він створив «працю», сама назва якої розкриває її зміст — «Радянський ультиматум Бессарабії 26 червня 1940 року і права Радянського Союзу» (Париж, 1968). Описані в ній події кваліфікуються ні більше, ні менше, як «першокласний факт агресії», внаслідок чого СРСР, мовляв, «окупував румунські провінції — Бессарабію та Північну Буковину». Подібна оцінка настирливо повторюється і в колективній праці «Аспекти радянсько-румунських відносин», опублікованій у Парижі в 1971 р. групою румунських емігрантів (Г. Чоранеску, М. Корне, А. Міссіріліу, Н. Некулче, Г. Філіті, А. Зуга).

Наскільки безпідставною є вигадка про «агресію» і «окупацію» свідчить уже той факт, що навіть буржуазні вчені, яких важко запідозрити в симпатіях до Радянського Союзу, визнають правомірність возз'єднання Північної Буковини з Українською РСР. Так, західнонімецький фахівець з міжнародного і зарубіжного права Г. Вебер у книзі «Буковина у другій світовій війні» констатував, що воно «не порушувало» (курсив наш. — М. І.) загально визнаних принципів тодішнього міжнародного права»¹¹.

Як відомо, входження Буковини до СРСР було підтверджено й на Паризькій мирній конференції, учасники якої 10 лютого 1947 р. підписали договір, що встановлював кордони Румунії за станом на 1 січня 1941 р. і визнавав Бессарабію та Північну Буковину радянськими територіями. Крім Румунії та СРСР, цей договір підписали також Англія, США, Канада, Індія, Австралія та інші країни.

Проте визначення правових підстав возз'єднання Північної Буковини з СРСР — це тільки частина справи. Адже воно було результатом не тільки і не стільки зовнішніх факторів — міждержавних стосунків, скільки закономірним завершенням внутрішніх процесів, що відбувалися на Північній Буковині протягом усієї її історії.

Складова частина Давньоруської держави — Північна Буковина — з XIV ст. перебувала під чужоземним гнітом. Проте вона ніколи не втрачала зв'язків з Росією та Україною. Як відзначав Ф. Енгельс у статті «Німеччина і панславізм», слов'янському населенню Австро-Угорської імперії завжди було притаманне тяжіння до своїх природних центрів. Зокрема, українці, вказував він, тяжіли «...до інших малоросійських областей, що об'єдналися з Росією»¹². Це повністю стосувалося й населення Північної Буковини, яке чинило активний опір денационалізаторським діям окупаційних властей та їх прислужників, які намагалися ізолювати цей край від решти українських земель.

З розвитком історичного процесу природне прагнення буковинців прилучитися «до своєї національності» посилювалося. «Першим кроком в тій цілі», як писав український письменник, композитор і педагог з Буковини С. Воробкевич, було видання у 1877 р. в Чернівцях альманаху «Руська хата». Альманах, який складався з творів буковинських, галицьких і наддніпрянських письменників, символізував нерозривну єдність з усім українським народом «тих русинів буковинських, котрі не цуралися заповіту віщого Тараса»¹³⁻¹⁴.

Послідовним поборником єдності буковинського населення з усім українським народом був письменник і громадський діяч Ю. Федькович. У редактованій ним з 1885 р. газеті «Буковина» систематично вміщувалися матеріали «про духовне життя галицьких, угорських і на

¹⁰ La nation roumaine, 1962, № 4, p. 5.

¹¹ Weber H. Die Bukowina in zweiten Weltkrieg. Hamburg, 1972, S. 27.

¹² Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. II, с. 202.

¹³⁻¹⁴ Руська хата. Буковинський альманах на рік 1877. Львів — Чернівці, 1877, с. 11.

Україні живучих братів наших, належачих до однієї і тої ж самої великої родини — вірних синів одної рідної неньки нашої, Матері-Русі»¹⁵.

Вирішальне значення для дальшого розвитку революційно-визвольного руху на західноукраїнських землях, у тому числі і в Північній Буковині, мала революція 1905—1907 рр. За прикладом своїх братів у Росії трудящі Буковини рішуче виступали проти соціального та національного гноблення. Вони захищали свою мову і культуру, даючи водночас належну відсіч реакційним діям українських буржуазних націоналістів.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції мрія буковинців жити вільною сім'єю з усім українським народом почала здійснюватися. Клаптева Австро-Угорська імперія розпалася. Трудящі Північної Буковини вирішили взяти долю краю у свої руки. Близько 10 тис. представників з усіх його кінців зібралися 3 листопада 1918 р. у Чернівці на Буковинське віче, яке висловилося за «прилучення австрійської частини української землі до України»¹⁶. Того ж дня була організаційно оформлена Комуністична партія Буковини. Після захоплення краю королівською Румунією комуністи очолили боротьбу трудящих за своє соціальне й національне визволення, за возз'єднання з Українською РСР у складі Радянського Союзу. Визначними діячами комуністичного руху на Північній Буковині були С. Канюк, І. Клевчук, В. Гаврилюк, С. Галицький, І. Стасюк, С. Лопуляк, В. Штерн, Б. Кац, К. Терлецький та інші. З 1926 р. Компартія Буковини діяла як крайова організація Компартії Румунії, що послідовно захищала інтереси трудящих краю. Так, IV з'їзд партії (1928 р.), відстоюючи ленінський принцип самовизначення націй аж до їх відокремлення, закликав усі партійні організації підтримувати «прагнення трудящих мас Буковини приєднатися до Радянської України»¹⁷, а V з'їзд (1931 р.) ще раз підтвердив цю вимогу¹⁸. У лютому 1929 р. на Буковині була створена масова легальна революційна організація — партія «Визволення». Одним з головних своїх завдань вона вважала боротьбу за соціальне й національне визволення Північної Буковини та її возз'єднання з Радянською Україною¹⁹. Справжнім глашатаєм ідеї возз'єднання був друкований орган цієї організації — газета «Борець». Комуністична партія Румунії вітала акт історичної справедливості — входження загарбаних королівською Румунією земель до складу СРСР. У Маніфесті ЦК партії від 23 липня 1940 р. зазначалося: «Тепер, коли гігантська сила країни соціалізму звільнила Бессарабію і Північну Буковину з-під важкого гніту румунського імперіалізму, з'явилася реальна можливість для дружби з великою соціалістичною державою»²⁰.

Боротьба трудящих Північної Буковини за возз'єднання з Українською РСР дістала ґрунтовне висвітлення в дослідженнях радянських істориків. Досить назвати монографію І. І. Компанійця²¹, а також

¹⁵ Буковина, 1885, 1 січ.

¹⁶ Боротьба трудящих Північної Буковини проти соціального й національного гноблення у другій половині XIX — на початку XX ст.: 36. документів і матеріалів. Ужгород, 1979, с. 197, док. 138; с. 206—207, док. 147; с. 218—219, док. 159 та ін.

¹⁷ Documente din istoria Partidului Comunist din Romania. 1923—1928. Bucaresti. Vol. 2, 1953, p. 594.

¹⁸ V съезд Коммунистической партии Румынии. М., 1932, с. 126.

¹⁹ Партархів Чернівецького обкому Компартії України, ф. 3535, оп. 2, спр. 75, арк. 130.

²⁰ Лебедев Н. И. Крах фашизма в Румынии. М., 1976, с. 267; История Румынии. 1918—1970. М., 1971, с. 262—263.

²¹ Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900—1919). К., 1960.

колективні праці «Торжество історичної справедливості» (Львів, 1968), «Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька область» (К., 1969). Тим часом буржуазна історіографія вдається до замовчування або свідомого спотворення цієї важливої сторінки в історії краю. Так, у згадуваній вже паризько-філадельфійсько-детройтській «Буковині» взагалі заперечується факт боротьби за возз'єднання в цьому краї і голосливо твердиться, начебто в XIX ст. тут ізольовано «проявилось національне відродження в усвідомленні відрубності» і що в 20—30-і роки XX ст. комуністична партія, мовляв, «не мала значного впливу на українство», бо, бачте, «українське населення... відкинуло цілковито комунізм і як доктрину, і як методу боротьби проти румунської окупації»²². Якщо вірити авторам цієї книги, виразниками інтересів українців Буковини були всілякі залозецькі, когути, кракалії, збачинські та самі її «редактори» — Д. Квітковський і Т. Бриндзан. Політичне кредо українських буржуазних націоналістів, що діяли тут, сформулював В. Залозецький. На одному із засідань королівського парламенту Румунії він помпезно заявив, що його прибічники «не стануть творити з бідної Північної Буковини Ельзас і Лотарінгію, патомість залишать її навіки під Румунією (!?)»^{23–24}.

Закордонні «буковинознавці», насамперед з числа румунської реакційної еміграції, на всі лади твердять про так зване «історичне право» Румунії на північну частину Буковини, хоч добре всім відомо, що до складу Румунської держави цей край потрапив тільки в результаті його окупації в 1918 р. У цьому свого часу їх «підтримав» Мао Цзедун, який у розмові з японськими парламентаріями в 1964 р. просторікував про «історичне право» різних держав на деякі частини території СРСР, у тому числі й про «право» Румунії на північну частину Буковини. Цей провокаційний хід китайських гегемоністів був розрахований на те, щоб вбити клин у відносинах між СРСР і Румунією, посіяти недовір'я між радянським та румунським народами.

Всіляко обстоюється так зване «історичне право» Румунії на Бессарабію та Північну Буковину у згадуваній уже книжці групи емігрантів «Аспекти радянсько-румунських відносин». Зрештою, майже всі автори, які писали про «анексію» або «окупацію» Радянським Союзом Північної Буковини, водночас твердили й про «історичне право» Румунії на володіння нею. При цьому вони далеко не оригінальні, бо, як правило, переказують писання шовіністичних румунських істориків, насамперед І. Ністора, який не лише теоретично «обґрунтував» географічну, економічну, політичну і культурну «невід'ємність» Буковини від Румунії, а й безпосередньо сприяв незаконному включенню Бессарабії і Буковини до її складу. Він займав у королівському уряді пост міністра-делегата Буковини, аж до червня 1940 р. був професором історії Південно-Західної Європи та Румунії і ректором румунізованого Чернівецького університету.

Загальновідомо, що з розширенням володінь заснованого в середині XIV ст. Молдавського князівства до нього ввійшли й землі та населення Буковини, які в X—XII ст. були складовою частиною Галицького, а з 1199 р. — Галицько-Волинського князівства. Тому питома вага тут русинів була досить значною, а в північній її частині — переважуючою²⁵. Навіть румунські буржуазні історики змушені були визнати, що на час окупації Буковини Австрією в 1775 р. три чверті насе-

²² Буковина. Її минуле і сучасне, с. 343, 519.

^{23–24} «Час» (Чернівці), 1929, 3 січ.

²⁵ Див.: Зеленчук В. С. Розселення та чисельність українського населення в Молдавії (XV—XIX ст.) — Народна творчість та етнографія, 1978, № 4.

лення краю становили українці і одну чверть — молдавани²⁶. В середині XIX ст. румунізатори, намагаючись обґрунтувати «історичне право» на створення з Буковини «румунського дуката» під зверхністю австрійського цісаря, вперше висунули ідею поділу населення краю на «автохтонів» (корінне населення, до якого, мовляв, належали румуни) і «зайд» (українців). Проти цього людиноненависницького поділу населення Буковини і розпалювання на цій основі міжнаціональної ворожечі пристрасно виступали Ю. Федькович, С. Воробкевич та інші українські письменники.

Під час першої світової війни значно активізувалася діяльність шовіністичних елементів, які, мріючи про створення «великої Румунії», знову заговорили про її «історичне право» на всю територію Буковини. Це особливо виразно проявилось у працях І. Ністора. Він твердив, що українці з'явилися на Буковині лише наприкінці XVIII ст. Це, мовляв, було наслідком того, що «Австрія з усіх сил намагалася знищити сліди старої молдавської цивілізації на Буковині і змінити її етнічний характер», а тому дедалі більше підтримувала алогенні (чужинські) елементи на Буковині. Особливою перевагою користувався «український елемент, який імігрував на Буковину після австрійської окупації (курсив наш. — М. І.), масою поваливши із сусідньої Галичини, де умови життя були набагато важчими, ніж у румунській(!?) Буковині»²⁷.

У безпосередньому зв'язку з твердженням про час появи українців на Буковині перебуває й інша «теорія» І. Ністора — про національний склад населення цього краю. Згідно з нею тут взагалі немає українців, а є лише «українізовані (рутенизовані) румуни», або «румуні, що втратили свою рідну мову»²⁸. Що ж до гуцулів, то вони, мовляв, становлять окремий народ — результат румунсько-польської суміші, субстрат якої румунській²⁹.

Хоч сам Ністор нерідко плутався у «датуванні» появи українців на Північній Буковині і під тиском фактів змушений був визнати, що вони жили за кілька століть до окупації краю Австрією, його послідовники продовжують трубитися про «історичне право».

Як один з доказів «історичного права» буржуазні автори³⁰ висували рішення скликаного 28 листопада 1918 р. румунською Національною радою у Чернівцях Генерального конгресу Буковини про «беззастережне і вічне приєднання» цього краю до «матері-Румунії». Але всі вони обходять питання про законність як цього рішення, так і самого конгресу. Тут доречно провести таку аналогію. В одному з листів колишнього міністра закордонних справ Румунії Н. Титулеску до короля Кароля II говорилося про юридичну хиткість приєднання Бессарабії до Румунії, оскільки ухвала про це була прийнята «в той час, коли румунські війська окупували Бессарабію»³¹. Постанова Генерального конгресу Буковини не тільки приймалася за таких же умов (румунські війська повністю зайняли край ще 11 листо-

²⁶ Onciul Aurel. Chestia romaneasca in Bucovina.—Viata Romaneasca, 1913. v. XXXI, p. 6—7.

²⁷ Nistor Ion I. Bucovina sub dominatiunea romaneasca. Cernauti, 1938. p. 17—18.

²⁸ Nistor Ion I. Istoria Basarabiei. Cernauti, 1923, p. 206.

²⁹ Nistor Ion I. Die reveinigung der Bukowina mit Rumanien. Bucuresti. 1940, S. 12: Problema ucraineana in lumina istoriei. Cernauti, 1934, p. 66.

³⁰ Ionescu G. The Reluctant Ally: A Study of Communist Neo-Colonialism. London, 1965, p. 8.

³¹ Див.: Против буржуазных фальсификаторов истории и культуры молдавского народа. Кишинев, 1972, с. 26.

пада). а й в обстановці шаленого шовіністичного розгулу, демонстративного нехтування прав українського населення краю на самовизначення.

Насправді вирішальну роль у незаконному приєднанні краю до Румунії відіграли сили, які перебували за межами Буковини. Ще 6 жовтня 1918 р. король Фердинанд I одержав телеграму з вимогою ввести війська на Буковину³². Надійшла вона з Кишинєва від очолюваної І. Ністором групи буковинських реакційних емігрантів, яка й стала зняряддям у форсуванні акту загарбання Північної Буковини королівським урядом Румунії. Коли ж, незважаючи на прибуття королівських військ, організатори так званого «беззастережного об'єднання» наштотхнулися на певні труднощі, голова ради міністрів Румунії генерал Г. Коанде і міністр внутрішніх справ А. Вейтояну відрядили з Ясс до Чернівців Д. Мармелюка, якого 15 листопада було призначено членом Національної ради і державним секретарем національної оборони Буковини³³. 22 листопада до Чернівців спеціальним поїздом виїхав І. Ністор із сотнею інших осіб, 12 з яких 25 листопада терміново кооптовано до складу Національної ради³⁴. Тільки після цього конгрес прийняв постанову про «беззастережне і вічне об'єднання Буковини» з Румунією. До речі, основну доповідь на цьому зробив і всі документи конгресу написав усе той же І. Ністор³⁵.

Так румунізаторська верхівка краю спільно з королівським урядом позбавила трудящих Північної Буковини права на національне самовизначення. Це викликало обурення і протест світової громадськості. Навіть Паризька мирна конференція не змогла відразу санкціонувати включення загарбаної території до складу Румунії.

Рішучою відсічкою спробам імперіалістичної пропаганди та буржуазної історіографії зіграти на так званому «історичному праві», посварити радянський і румунський народи, створити конфліктну ситуацію між двома соціалістичними країнами є заява Президента СРР, Генерального секретаря Румунської компартії Н. Чаушеску, зроблена ним на з'їзді працівників політичного виховання і соціалістичної культури в 1976 р. «У Соціалістичній Республіці Румунії, — говорив він, — немає територіальних або іншого роду проблем з Радянським Союзом та іншими сусідніми соціалістичними державами». Н. Чаушеску наголосив при цьому: «Ми хочемо, щоб кордони між Румунією та всіма сусідніми країнами були кордонами дружби і співробітництва»³⁶.

Намагаючись будь-що применшити досягнення трудящих краю за роки Радянської влади, зарубіжні фальсифікатори історії Північної Буковини всіляко вихваляють період її перебування під владою Австро-Угорської імперії. Саме такий підхід характеризує, зокрема, згадувану вже бібліографічну «працю» Е. Бека. Упорядник іншої книжки — збірника статей і документів, присвяченого 100-річчю Чернівецького університету, — Р. Вагнер називає Буковину «австрійською» (!?) землею різних народностей, які, мовляв, тільки за Габсбургів і знали гармонійний розвиток³⁷. Невдячну місію «обгрунтувати» цю тезу на прикладі українського населення краю взяли на себе автори збірника — І. Новосівський та В. Колотило. «Потрібна була сотня років кропіт-

³² Nistor Ion I. Amintiri razlete din timpul Unirii. Cernauti, 1938, p. 134.

³³ Ibid., p. 209, 213.

³⁴ Ibid., p. 214—215.

³⁵ Ibid., 283—284.

³⁶ Scinteia, 1976, 3 iunie.

³⁷ Alma mater Francisco Josephina. München, 1975, S. 10.

кої праці, — високопарно пишуть вони, — щоб невтішну спадщину Буковини перетворити у квітучу провінцію монархії»³⁸. З особливою запопадливістю рекламує «винятковий внесок» Австрії у «національну розбудову української культури», у «процвітання» Буковини колишній викладач Чернівецького університету Є. Прокопович.

Багатослівно розписують «піднесення культурного і цивілізаційного рівня краю» й заокеанські автори книги «Буковина. Її минуле і сучасне». При цьому робиться досить дивний висновок, що «хоч культурна політика Австрії велася під кутом германізації краю, вона, однак, послужила важливій меті — національному відродженню». Завдяки Австрії, твердять фальсифікатори, українці піднялися «від етнографічної маси, через усвідомлення себе як культурної одиниці, до політичного та державного свідомого чинника», а на культурно-освітній ниві, особливо після 1848 р., стався «великий розвиток»³⁹.

Проте добре відомо, що ні про яке благоденство для українського народу на Буковині правлячі кола Австро-Угорської монархії навіть не помишляли. Вони перетворили цей край у внутрішню колонію, в ринок збуту промислової продукції метрополії і по-хижацькому використовували його природні багатства, нещадно визискуючи трудящих, сіючи розбрат і ворожнечу між народами, які населяли Буковину. Що ж до «великого розвитку» освітньої справи після 1848 р., то він фігурував лише в урядових документах, а справжній стан речей був зовсім іншим. Так, у звіті «Про стан навчання у Вижицькому повіті за 1871 рік» Ю. Федькович зазначав, що із 186 дітей шкільного віку в с. Іспасі до школи було записано 48, а фактично її відвідували тільки 15 дітей⁴⁰.

Нестримно ідеалізуючи часи, коли Буковина перебувала у складі Австро-Угорської монархії, західна буржуазна та українська буржуазно-націоналістична історіографія на всі лади вихваляє вірних прислужників імперії Габсбургів, націоналістичних діячів різних гатунків — усіх тих, хто, «протиставляючи національний момент класовому, ...сприяли національному і соціальному прогресу всього населення країни»⁴¹. Політичне гедлярство подібних діячів свого часу було перекопливо викрито в сатиричних творах О. Маковея та Д. Макогона, зокрема в циклі памфлетів останнього «З зеленої та студеної Буковини» (1912 р).

Особливо розписують націоналістичні автори «буковинознавчих» видань «заслуги» оунівських душоубів В. Войновського, М. Мичковського, В. Залозецького та інших, чиї руки обгарнені кров'ю тисяч закатованих радянських людей. Оунівські писакки безсоромно пишуться тим, що вже наприкінці червня 1941 р. бандити вчиняли масові «розправи над червоноармійцями і прокомуністичною адміністрацією» й вітали прихід на Буковину румунських фашистів «як союзників», а з весни до осені 1944 р. розбишаки з «буковинсько-української самооборонної армії» В. Лугового разом з фашистськими частинами вели в Буковинських Карпатах бої з «большевицькими партизанами і регулярними частинами советської армії»⁴². Вони на всі лади вихваляють криваві злочини оунівців у перші повоєнні роки, коли, намагаючись перешкодити розвиткові нового життя, ці бандити жорстоко тероризували населення.

³⁸ Ibid., S. 193.

³⁹ Буковина. Її минуле і сучасне, с. 290.

⁴⁰ Маковей О. Життєпис Осипа Юрія Гординського. Львів, 1911, с. 409.

⁴¹ Буковина. Її минуле і сучасне, с. 290.

⁴² Там же, с. 403, 405, 413.

Закордонні «буковинознавці» всіх мастей силкуються будь-що сповторити справжній зміст тих значних соціальних процесів, що відбуваються нині на коліс уярмленій Буковині. Не оперуючи жодним конкретним матеріалом (бо такого у природі немає), вони на всі лади галасують про «економічний взиск» на Радянській Буковині, про якусь «депортацію» її корінного населення. «Під політичним, культурним, соціальним і економічним оглядами Буковина, — категорично заявляють вони, — перебуває в ще гіршому стані, ніж за румунського періоду»⁴³.

Однак реальна дійсність начисто спростовує ці нісенітниці. Орденосна Радянська Буковина сьогодні — це квітучий край з розвинутою промисловістю, передовим сільським господарством і високим рівнем культури. Загальний обсяг промислової продукції Чернівецької області збільшився порівняно з 1940 р. в 19,4 раза. В її колгоспах і радгоспах налічується 10 тис. тракторів і вантажних автомобілів, близько тисячі зернозбиральних комбайнів⁴⁴. За успіхи, досягнуті в розвитку сільського господарства, Чернівецька область у 1958 р. була нагороджена орденом Леніна. Понад 50 тис. працівників промисловості, сільського господарства, науки і культури області нагороджено орденами і медалями, на грудях 44 буковинців сяє Золота Зірка Героя Соціалістичної Праці⁴⁵.

Докорінні зміни відбулися в краї у галузі освіти, науки, культури, охорони здоров'я. Значно зросли добробут і життєвий рівень трудящих. Нині в області діє 461 загальноосвітня школа (в тому числі 87 з молдавською мовою викладання), в яких навчається 150 тис. учнів, працює 11 тис. педагогів.

У Чернівцях функціонують 3 вищі навчальні заклади — університет, медичний інститут і філіал Київського торгово-економічного інституту.

Трудящі області, як і всієї республіки, добре розуміють, що своїм щасливим сьогоднішнім, мирним життям, світлим майбутнім вони зобов'язані Радянській Вітчизні, ленінській національній політиці КПРС. Свій найвищий патріотичний та інтернаціональний обов'язок вони вбачають у тому, щоб, як наголошував на XXVI з'їзді Комуністичної партії України член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький, «...і далі всемірно зміцнювати могутність і братерську дружбу народів нашої великої Батьківщини — Союзу Радянських Соціалістичних Республік»⁴⁶.

М. И. Иванеско

НЕСОСТОЯТЕЛЬНОСТЬ БУРЖУАЗНЫХ ФАЛЬСИФИКАЦИЙ ИСТОРИИ СЕВЕРНОЙ БУКОВИНЫ

Резюме

В статье раскрывается несостоятельность предпринимаемых буржуазными историками Запада, а также эмигрантскими украинскими и румынскими буржуазно-националистическими авторами фальсификаций истории Северной Буковины, показано, что ее вхождение в состав СССР явилось закономерным завершением развития внутренних социально-экономических процессов в этом крае, продолжительной борьбы местного населения за свое социальное и национальное освобождение.

⁴³ Там же, с. 416.

⁴⁴ Рад. Буковина, 1980, 5 лют.

⁴⁵ Дикусаров В. На принципах інтернаціоналізму. К., 1977, с. 13.

⁴⁶ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981, с. 7.

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії Української РСР у період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу

ПРО ДОПОМОГУ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ЧЕРВОНИЙ АРМІЇ У ХОДІ ВИЗВОЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ І ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ РЕСПУБЛІКИ

В. Я. ГАЛАГАН (Київ)

Діяльність Комуністичної партії по організації допомоги трудящих України Червоній Армії в роки Великої Вітчизняної війни досить широко висвітлена в історичній літературі. У фундаментальних узагальнюючих колективних дослідженнях, а також монографіях і статтях, спеціально присвячених цій темі, всебічно розкриваються основні напрями, форми допомоги, наголошується на її всеародному характері та високій ефективності¹. Однак ще не вивчено ряд важливих аспектів цієї надзвичайно масштабної теми, зокрема процес налагодження і зміцнення зв'язків армії й місцевого населення у ході воєнних дій на Правобережжі та в західних областях України, а також одразу після визволення цих територій від німецько-фашистських загарбників. Недостатня увага приділялася також допомозі трудящих армії в збиранні розвідувальних даних, будівництві оборонних споруд, підвезенні боєприпасів і продовольства, евакуації поранених, швидкій відбудові й підтриманні в задовільному стані стратегічних мостів і доріг, спорудженні аеродромів тощо.

Актуальність таких досліджень зумовлюється необхідністю дальшого узагальнення досвіду революційно-перетворюючої діяльності партії, на чому ще раз наголошено на XXVI з'їзді КПРС, а також для успішного розв'язання важливого завдання, поставленого XXVI з'їздом Компартії України,— зміцнення зв'язків з армійськими комуністами і комсомольцями².

¹ Історія КПСС. В 6 томах. М., 1970. Т. 5; Історія Великої Отчественной войны Советского Союза. В 6 томах. М., 1961. Т. 3; Історія Української РСР. У 8 томах, десяти книгах. К., 1977. Т. 7; Украинская ССР в Великой Отчественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. В 3 томах. К., 1975. Т. 3; Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР. К., 1973. Т. I; Советская Украина в годы Великой Отчественной войны. Документы и материалы. В 3 томах. К., 1980; Анапійчук В. Б. Визволення західних областей України від німецько-фашистських окупантів. К., 1969; Троп'яко П. Подвиг твоїх батьків. К., 1970; Вербіло А. Н. Деятельность Коммунистической партии Украины по воспитанию трудящихся в духе советского патриотизма, дружбы народов и пролетарского интернационализма в период Великой Отчественной войны. К., 1971; Новик М. К. Коммунистическая партия — организатор патриотических движений украинского народа по оказанию всесторонней помощи фронту в годы Великой Отчественной войны (1943—1945). К., 1971; Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отчественной войны. К., 1977; Григорович Д. Ф., Замлинский В. А., Немятый В. Н. Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отчественной войны. К., 1980; Партия и армия. М., 1980 та ін.

² Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981, с. 62.

У 1941—1945 рр. в єдиному строю боролися проти німецько-фашистських загарбників війни і трудівники тилу. Адже, як відзначав В. І. Ленін, «...всякий крок допомоги, яка подається Червоній Армії в тилу, ...негайно перетворюється в посилення Червоної Армії, ...в збільшення наступальної здатності»³. Ленінські положення про зміцнення єдності армії і народу наполегливо втілювалися партією в життя в ході війни. У той час комуністи бачили своє завдання в тому, щоб «згуртувати весь народ навколо Комуністичної партії, навколо Радянського уряду для самовідданої підтримки Червоної Армії, для перемоги»⁴. У зв'язку з цим Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев підкреслював, що «народний характер війни з особливою силою виявився в нероздільній, монолітній єдності фронту і тилу, яка забезпечила нам перемогу»⁵.

З нетерпінням чекали всі радянські люди виходу Червоної Армії на Правобережжя. 9 жовтня 1943 р. орган ЦК КП(б)У, Раднаркому УРСР і Президії Верховної Ради Української РСР газета «Радянська Україна» опублікувала заклик: «Прискорте крок, воїни! Правобережжя — це більша частина України, отже, більша частина українського народу ще в німецькій неволі. Трудівники тилу! Допоможемо Червоній Армії..., хай кожний працівник тилу пам'ятає: наші воїни будуть йти по Правобережній Україні тим швидше, чим продуктивніше працюватиме наш тил».

Визволення Правобережної України було здійснено наприкінці 1943 — на початку 1944 рр. в результаті успішного проведення ряду воєнних операцій, першою і основною з яких стала Корсунь-Шевченківська. «Новий Сталінград», правда у менших розмірах, — так оцінювали поразку в цій битві гітлерівські генерали. У ході цієї операції населення с. Квітки, щоб не дати фашистам вирватися з «котла», організувало загін, до якого добровільно вступили більше 500 чол. Протягом кількох діб при допомозі всіх мешканців села вони відбивали атаки гітлерівців⁶.

Рання весна 1944 р. значно ускладнила дії та маневри наших військ, оскільки шляхи їх пересування, підвезення боєприпасів, пального, продовольства були в дуже незадовільному стані. У цей час на допомогу їм прийшло місцеве населення, яке, ризикуючи життям, встановлювало контакти з штабами військових частин і повідомляло радянському командуванню про дислокацію, чисельність та озброєність фашистських військ. Такі дані, зокрема, були одержані від Ф. Г. Котенка — мешканця с. Патоки Немирівського району на Вінниччині, комсомолок К. Гуцуляк, М. Мельничук і М. Лашок з м. Городенка Городенківського району Івано-Франківської області та інших⁷. Учень Ваня Наумчак з с. Люгомирка Ольгопільського району Вінницької області вивів з оточення 60 радянських воїнів, а 76-річний Р. О. Корда з с. Головин Костопільського району Ровенської області провів по

³ Ленін В. І. Промова на з'їзді робітників і службовців шкіряного виробництва 2 жовтня 1920 р.— Повне збір. творів, т. 41, с. 317.

⁴ КПСС в резолюціях і рішеннях съездів, конференцій і пленумів ЦК. М., 1971. Т. 6. с. 19.

⁵ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті. К., 1976. Т. 5, с. 279.

⁶ Смирнов С. Сталинград на Днепре. М., 1958, с. 124—130.

⁷ Центральний архів Міністерства оборони СРСР (далі — ЦАМО), ф. 393, оп. 9023, спр. 13, арк. 313; Прикарпатская правда, 1944, 19 сент.; Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны, с. 81.

ворожих тилах велику групу кавалеристів і сам брав участь у бойових діях, за що був нагороджений медаллю «За бойові заслуги»⁸.

Всенародного характеру набула участь населення у військово-інженерних роботах. Надаючи великого значення їх проведенню, партійні організації постійно тримали в полі зору питання про мобілізацію трудящих на спорудження оборонних об'єктів. Наприклад, 13 і 28 грудня 1943 р. воно розглядалося на засіданнях бюро Київського обкому КП(б)У, неодноразово обговорювалося на бюро Дніпропетровського, Волинського та інших обкомів партії⁹.

Про масову участь населення в таких роботах свідчили численні факти. Зокрема, з 1 грудня 1943 р. до 1 січня 1944 р. 5500 мешканців Васильківського і Фастівського районів Київської області допомагали воїнам 40-ї армії споруджувати оборонні укріплення¹⁰. Пліч-о-пліч з бійцями 149-ї стрілецької дивізії 13-ї армії 16 січня 1944 р. працювали 450 жителів Ровенщини, 22 січня — 480, а 23 січня — 650. 12 лютого 500 мешканців цієї ж області разом з воїнами 267-ї стрілецької дивізії 13-ї армії зводили оборонні споруди¹¹.

Воїнам Червоної Армії на Правобережжі та в західних областях України довелося долати численні водні перешкоди. Тому якнайшвидша відбудова зруйнованих гітлерівцями переправ, висаджених у повітря мостів постійно перебувала в полі зору ЦК КП(б) У, територіальних парторганізацій, політорганів і армійських парторганізацій. Територіальні партійні органи регулярно надсилали в ЦК докладні довідки про допомогу населення військовим частинам при ремонті та будівництві шляхів і мостів. Це питання часто обговорювалося на засіданнях бюро обкомів і райкомів партії. Так, члени бюро Дрогобицького обкому розглядали його 17 серпня, 25 вересня і 3 жовтня 1944 р., Тернопільського — 20 липня 1944 р., Київського — 15, 26 і 28 грудня 1943 р., Волинського — 19 травня, 18 і 24 червня 1944 р., Кам'янець-Подільського — 16 липня і 16 серпня 1944 р. Уже на першому після виходу з підпілля засіданні бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У було порушено питання про відбудову шляхів, якими користувалися військові частини, а також про будівництво моста через Дніпро. Згодом обком неодноразово перевіряв хід виконання намічених завдань у цій справі¹².

Бажання українського народу якнайшвидше відновити діяльність органів Радянської влади, налагодити мирне життя знаходило вияв у допомозі трудящих своїм визволителям. Так, у листопаді 1943 р. на заклик Київської міської партійної організації 6 тис. жителів столиці УРСР брали участь у спорудженні моста через Дніпро, який став до ладу діючих через 12 днів. За героїчну працю на цій будові 100 чол. були удостоєні урядових нагород¹³. Під час стрімкого наступу радянських танків на підступах до Кам'янця-Подільського гітлерівці висадили в повітря два мости. Однак населення швидко від-

⁸ ЦАМО, ф. 236, оп. 2755, спр. 6, арк. 154; Ананійчук В. Б. Назв. праця, с. 109.

⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 43, спр. 2295, арк. 9, 63; спр. 2290, арк. 17, 18, 79; оп. 44, спр. 1658, арк. 63, 66.

¹⁰ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. Документы и материалы, т. 2, с. 194.

¹¹ ЦАМО, ф. 361, оп. 6092, спр. 110, арк. 94, 110, 179.

¹² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 43, спр. 2295, арк. 14, 24, 62; оп. 44, спр. 1658, арк. 72, 75, 76, 149, 150; спр. 1726, арк. 24; спр. 1727, арк. 144.

¹³ Очерки истории киевских городской и областной партийных организаций. К., 1981, с. 406.

ремонтувало їх, що полегшило червоноармійцям визволення міста¹⁴. У ході визволення Житомирщини місцеві жителі відновили 31 міст, капітально відремонтували 12, зробили поточний ремонт 23 і збудували 12 тимчасових переправ¹⁵. Населення Кам'янець-Подільської області відпрацювало на будівництві мостів близько 210 тис. людиноднів, у результаті чого споруджено і відремонтовано 78 мостів загальною довжиною 1246 м¹⁶.

До 1 листопада 1944 р. населення Волині відновило 536 км залізничних колій, 53 км станційних ліній, 55 залізничних мостів¹⁷. Уже через 15 днів після визволення Тернополя військові ешелони рушили на фронт завдяки тому, що жителі, незважаючи на постійні бомбардування ворожої авіації, відремонтували важливу ділянку залізниці¹⁸.

Згідно з клопотаннями військових рад 1—4-го Українських фронтів обкоми партії включали до планів першочергових заходів спеціальний пункт про забезпечення безперебійного функціонування всіх шляхів, якими користуються частини Червоної Армії. Поблизу кожного населеного пункту встановлювалася табличка з назвою колгоспу, що обслуговував певну ділянку шляху, прізвищем його голови, складом шляхової бригади¹⁹.

На ремонті шосейних шляхів патріоти працювали за будь-яких погодних умов. На параді в штабі 40-ї армії, що відбулася в червні 1944 р., зазначалося, що «шлях Біла Церква — Ставище — Жашків був відновлений місцевим населенням в особливо складних умовах, оскільки в цей час були пурга, відлига і дощі»²⁰. Лише в районі бойових дій 8-ї гвардійської армії до кінця 1944 р. на відбудові шосейних шляхів Правобережжя України сільські трудівники відпрацювали 29843 людинодні²¹. Протягом зимово-весняного періоду 1944 р. населення Правобережжя розчистило від снігових заметів більше 10 тис. км шляхів, якими користувалися військові частини²².

Як відомо, у боях за Правобережжя і західні області УРСР перевагу у повітрі мала Червона Армія. Але вона не змогла б цього досягти без своєчасного будівництва аеродромів. І в цій справі воїнам прийшло на допомогу місцеве населення. Вже на перших засіданнях бюро Дніпропетровського, Київського, Волинського та інших обкомів партії вирішувалося питання про спорудження аеродромів для 2-ї повітряної армії з активною участю жителів навколишніх населених пунктів. За порівняно короткий час лише при допомозі населення Волинської, Ровенської, Тернопільської і Хмельницької областей було споруджено 33 аеродроми²³.

Населення визволених областей виявляло зразки трудового ентузіазму. При визволенні Вінниччини тільки для частин 101-го стрілецького корпусу 38-ї армії місцеві жителі за кілька днів перенесли вручну понад 1,5 тис. гранат, близько 100 тис. гвинтівочних і автоматних

¹⁴ Поділля у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. Зб. документів і матеріалів. Львів, 1969, с. 302, 303.

¹⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 342, арк. 17.

¹⁶ ЦАМО, ф. 38а, оп. 9035, спр. 32, арк. 89.

¹⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 339, арк. 1.

¹⁸ Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область. К., 1973, с. 88.

¹⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 362, арк. 15; Тыл и снабжение Красной Армии, 1943, № 11—12, с. 45—46.

²⁰ ЦАМО, ф. 395, оп. 9168, спр. 40, арк. 7.

²¹ Там же, ф. 345, оп. 5502, спр. 71, арк. 519.

²² Седьмая сессия Верховного Совета УССР 28—30 июня 1945 г. К., 1946, с. 133.

²³ Военно-исторический журнал, 1964, № 7, с. 32.

патронів, 500 мін і 125 снарядів²⁴. На власних підводах підвозили боеприпаси для воїнів 28-го стрілецького корпусу 60-ї армії 300 мешканців різних населених пунктів Тернопільської області²⁵. Як повідомлялося в політдонесенні 287-ї стрілецької дивізії 13-ї армії від 12 лютого 1944 р., «на перевезенні боеприпасів і продовольства працюють щоденно від 50 до 80 цивільних підвод»²⁶. Командири всіх підрозділів 13-ї армії, враховуючи настрій населення, планували широко використовувати гужовий транспорт колгоспників для потреб фронту. Нелегку роботу на допомогу діючій армії радянські люди виконували з великою радістю. «Хоч і важко носити боеприпаси, але я не втомлююсь. Моя праця допоможе бійцям на передовій і перенесені мною снаряди будуть падати на голови ворога»,—заявила жителька селища Мілове Міловського району Ворошиловградської області М. А. Фокіна²⁷.

Яскравим виявом єдності фронту і тилу, поширеною формою зв'язків населення з Червоною Армією були обмін делегаціями, встановлення шефства окремих міст і сіл над військовими частинами, дивізіями та арміями, які визволяли їх. Зокрема, Ровенський обком КП(б)У і жителі м. Ровно підтримували шефські зв'язки з дивізіями 13-ї армії²⁸. Делегації трудящих, які прибували на фронт, вручали особовому складу військових частин танки, літаки, іншу бойову техніку, збудовані на кошти мирного населення, а також трудові рапорти про свої успіхи; радянські воїни привозили рапорти про бойові справи і накази ударно працювати для наближення перемоги над ненависним ворогом.

Все це сприяло підтриманню високого наступального пориву воїнів і підвищенню трудового ентузіазму трудящих. На нараді в ЦК КП(б)У в березні 1944 р. підкреслювалося, що в обміні делегаціями проявляється «переклик фронту і тилу, який викликав могутній народний рух..., спрямований... на подання дедалі більшої допомоги фронту»²⁹.

Для бригад заводу «Серп і молот», які найбільше відзначилися, представники харківських дивізій запровадили свої гвардійські вимпели³⁰. Така форма зв'язків населення і Червоної Армії повністю себе виправдала. На цьому наголошувалося, зокрема, ще 4 жовтня 1943 р. у статті, опублікованій в газеті 1-го Українського фронту «За честь Родины» і присвяченій боротьбі комсомольських організацій сумських дивізій за завоювання перехідного Червоного прапора, встановленого трудящими Сум.

Повертаючись на фронт, делегації воїнів везли, крім трудових рапортів, численні подарунки, підготовлені для них жінками, дітьми, старими людьми. Зокрема, 4 листопада 1943 р. газета 40-ї армії «За победу!» повідомляла про одержання з тилу посилок з написом «Найхоробрішому воїну», а 26 листопада 1944 р. в ній було вміщено окрему статтю під назвою «Новорічні подарунки фронту».

²⁴ В сражениях за Победу. Боевой путь 38 армии в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. М., 1974, с. 412.

²⁵ ЦАМО, ф. 417, оп. 10597, спр. 92, арк. 200.

²⁶ Там же, ф. 361, оп. 6092, спр. 110, арк. 179.

²⁷ Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны, с. 88.

²⁸ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. Документы и материалы, т. 3, с. 146.

²⁹ ПЛ ЦК при ЦК Компартии Украины, ф. 1, оп. 16, спр. 197, арк. 16.

³⁰ Там же, спр. 80, арк. 43.

Нове піднесення цього патріотичного руху, що був яскравим свідченням посилення зв'язків трудящих з їх рідною армією, викликала підготовка до відзначення Дня Червоної Армії і Військово-Морського Флоту, 1 Травня, роковин Великого Жовтня та інших свят. До 1 жовтня 1944 р. лише в шойно визволеній Дрогобицькій області зібрано для бійців і командирів близько 20 т продуктів і більше 3 тис. індивідуальних посилок³¹. Всенародний характер цього руху знову підтвердив ленінське положення про те, що соціалістична армія «...не відірвана від народу..., а якнайтісніше з ним зв'язана...»³².

Обкоми, міськкоми та райкоми партії широко використовували у роботі по мобілізації трудящих на подання допомоги фронту листи бійців, що надходили з діючої армії. До 1 лютого 1944 р. лише трудящі Дніпропетровщини одержали близько 400 таких колективних листів і, в свою чергу, написали фронтовикам 1000³³. В одному з листів, надісланому населенням Тернопільської області воїнам Червоної Армії, зокрема, зазначалося: «Ми урочисто обіцяємо вам допомогти всім, що буде в наших силах. У праці для фронту ми не будемо знати перепочинку до тих пір, поки не зустрінемо вас з остаточною перемогою над ворогом»³⁴. 26 січня 1944 р. в статті «Твоя сім'я знає, як ти воюєш», опублікованій у газеті 40-ї армії «За перемогу!», вказувалося: «Листування між патріотами фронту і тилу міцно увійшло в наш побут. Воно є не тільки засобом зв'язку фронтовиків з рідними місцями, але й служить чудовим виховним засобом. Колективи заводів і колгоспів, одержуючи листи з передових позицій про успіхи близьких їм людей, з новим піднесенням добиваються виробничих успіхів, а звістки про перемоги в тилу надихають наших бійців і командирів новою енергією і волею до перемоги над ворогом».

Високий наступальний порив радянських воїнів, їх бажання якнайшвидше розгромити ворога зростали від усвідомлення того, що трудівники тилу не шкодують сил, здоров'я, особистих коштів для допомоги фронту. Враховуючи це, політоргани та армійські комуністи багато уваги приділяли ознайомленню особового складу частин і підрозділів з роботою тилу, на лекціях і в доповідях, на інструктажах-семінарах та полізаняттях роз'яснювали червоноармійцям важливе значення для перемоги на полі бою трудових подвигів. Воїни Червоної Армії на кожному кроці відчували підтримку і піклування всього радянського народу. Населення нічого не шкодувало для армії-визволительки. Яскравим підтвердженням цього була й участь трудящих України у донорському русі. 8 січня 1944 р. газета 4-го Українського фронту «Сталинское знамя» писала: «На польовій станції переливання крові можна побачити поруч яскраву дівочу хустинку і сіру шинель бійця. Дівчина з тільки-но визволеного села просить узяти в неї кров і пише в листі бійцю, якому її увіллють: «Я хочу, щоб моя кров дала Вам нові сили і відновила Ваше здоров'я». 182 тис. чол. з міст і сіл України, визволених Червоною Армією, стали в 1944 р. донорами³⁵. «Рідна кров» — так називали медпрацівники і поранені воїни кров, здану донорами, — відіграла велику роль у лікуванні поранених і хворих.

³¹ Там же, оп. 18, спр. 399, арк. 40.

³² Ленін В. І. Чи вдержать більшовики державну владу? — Повне збір. творів, т. 34, с. 289.

³³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 209, арк. 66.

³⁴ Вільне життя, 1944, 4 лип.

³⁵ Коваль М. В. Все — для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. К., 1970, с. 51.

Тісна взаємодія цивільних і військових органів, зміцнення зв'язків населення України з Червоною Армією в різних галузях стали важливими факторами всенародної і всебічної допомоги фронту, досягнення перемоги у Великій Вітчизняній війні.

ДІЯЛЬНІСТЬ КОМСОМОЛЬСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ПРИФРОНТОВИХ РАЙОНІВ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ 1941 р. — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1942 р.

О. Г. ПЕРЕХРЕСТ (Одеса)

Керуючись ленінськими ідеями про захист соціалістичної Вітчизни, Комуністична партія розробила і втілила в життя програму мобілізації всіх сил і засобів країни на відсіч фашистської агресії. В основу цієї програми було покладено директиву ЦК ВКП(б) і РНК СРСР партійним і радянським організаціям прифронтових областей від 29 червня 1941 р.¹ Активним помічником Комуністичної партії в справі її реалізації виступив Ленінський комсомол і, зокрема, його бойовий загін — ЛКСМ України.

Діяльність комсомолу в роки Великої Вітчизняної війни вже дістала відображення в історико-партійній літературі. Проте ще не всі сторінки славного подвигу молодого покоління сорокових років, що, як справедливо відзначив Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев, на своїх плечах винесло основний тягар війни², достатньо глибоко вивчено дослідниками. Це, зокрема, стосується й питання діяльності комсомольських організацій прифронтових районів Української РСР по мобілізації молоді на боротьбу з німецько-фашистськими загарбниками наприкінці 1941 р. — в першій половині 1942 р. *

Комсомольським організаціям у той період доводилося діяти в складних умовах, часто безпосередньо в районах бойових дій. Молодь брала активну участь у здійсненні завдань промислового й сільсько-господарського виробництва у визволених від загарбників районах, подавала допомогу частинам Червоної Армії, які відбивали атаки гітлерівців. Велика увага приділялася ідейно-виховній роботі серед юнаків і дівчат, організації військової підготовки молоді, боротьбі

¹ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. М., 1971. Т. 6, с. 17—19.

² Див.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом.: Промови і статті. К., 1976. Т. 5, с. 282.

* На кінець 1941 р. неокупованими були: Ворошиловградська область (без частини Попаснянського району), Куп'янський, Дворічанський, Вільховатський, Великобурлуцький, Боровський і частково Ізюмський, Савинський, Шевченківський, Вовчанський, Печенізький і Балаклівський райони Харківської області, а також Лиманський та окремі населені пункти Слов'янського, Орджонікідзевського і Мангуського районів Сталінської області. Взимку було повністю визволено від окупантів Ізюмський, Савинський, Шевченківський, Печенізький, Олексіївський, Петрівський, Барвінківський і частково — Старосалтівський, Близнюківський, Лозівський та Сахновщанський райони Харківської області, а також ряд населених пунктів Олександрівського, Добропільського, Слов'янського і Ямського районів Сталінської області (Див.: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр. К., 1967. Т. 1, с. 408).

проти ворожих диверсантів і парашутних десантів тощо. Вся робота комсомолу здійснювалася під безпосереднім керівництвом партійних організацій, Центрального Комітету ЛКСМУ, який перебував у той час у Ворошиловграді. Своєрідними штабами по організації молоді на боротьбу з ворогом були обласні, міські й районні комітети комсомолу.

Одним з головних напрямів діяльності партійних і комсомольських організацій прифронтових районів Української РСР було посилення ідейно-політичної й виховної роботи серед молоді, пристосування її форм і методів до умов обстановки, формування у кожного юнака й дівчини високих морально-політичних якостей, виховання їх у дусі радянського патріотизму, стійкості, готовності до подвигу як у бою, так і на трудовому фронті.

Однією з поширених масових форм ідейного впливу на молодь, яку ефективно використовували партійні й комсомольські організації, було проведення зборів і мітингів. Вони відбувалися в усіх прифронтових районах УРСР, на підприємствах і в установах, у колгоспах, радгоспах та МТС, у навчальних закладах і відігравали величезну мобілізуючу роль, сприяли підвищенню суспільно-політичної активності молоді. Патріотичне піднесення серед юнаків і дівчат Радянської України викликав, зокрема, антифашистський мітинг, проведений ЦК ЛКСМУ в березні 1942 р. у Ворошиловграді. В ньому взяли участь представники молоді Донбасу, Харківщини, а також партизанів й фронтовики. Мітинг транслювався всіма радіостанціями Радянського Союзу. Матеріали його широко висвітлювалися в пресі³.

Дійовим засобом ідейно-політичної і виховної роботи комсомольських організацій серед молоді була лекційна пропаганда. За рекомендацією Управління пропаганди й агітації ЦК ВКП(б) тематикою для юнаків та дівчат читалися лекції й доповіді, проводилися бесіди, присвячені роз'ясненню справедливого, визвольного характеру війни з боку Радянського Союзу і викриттю ганебних намірів фашизму, подвигам радянських воїнів на фронтах, самовідданий праці трудящих у тилу, єдності народів Країни Рад у боротьбі з гітлерівськими загарбниками. Спеціальний цикл лекцій було присвячено обов'язкам громадян СРСР під час Великої Вітчизняної війни⁴. Організовувалися також цикли лекцій, у яких висвітлювалася історія Ленінського комсомолу, героїчного минулого Країни Рад, подвиги молоді в боротьбі з ворогами Батьківщини. Так, ЦК ЛКСМУ рекомендував проводити лекції і бесіди на теми: «Ленінський комсомол у роки громадянської війни», «Героїзм радянської молоді у Вітчизняній війні з німецькими окупантами», «Комсомол України в боях за визволення Батьківщини», «Радянські дівчата на фронтах Вітчизняної війни», «Дівчата-партизанки» та ін.⁵ До читання лекцій і доповідей комітети ЛКСМУ залучали партійний і комсомольський актив, викладачів вузів, учителів середніх шкіл.

Важливого значення надавали комітети комсомолу в своїй політико-виховній діяльності роботі з молоддю на виробництві, на мобілізаційних пунктах, а також за місцем її проживання. Разом з агітаторами, яких виділяли партійні комітети, комсомольські активісти широко розповсюджували серед юнаків і дівчат повідомлення Радінформбю-

³ Комуніст, 1942. 31 берез.; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 2, спр. 13, арк. 5-6.

⁴ Комков Г. Д. Идейно-политическая работа КПСС в 1941—1945 гг. М., 1965, с. 113—114.

⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 2, спр. 3, арк. 51—60.

ро, роз'яснювали їх зміст, проводили читки газет, бесіди й інформації про героїчну боротьбу радянських воїнів на фронтах та про події в тилу.

Поряд з використовуваними раніше формами і засобами політичної роботи комсомольські організації в дні війни запровадили ряд нових, зокрема, проведення зустрічей з фронтовиками і свідками фашистських звірств, зачитування листів з фронту, агітрейди тощо. Використовувалися різні форми наочної агітації — яскраво оформлені кольорові плакати, «Вікна ТАРС», фотовиставки та стенди на теми: «Фашизм — найлютіший ворог молоді», «Герої Вітчизняної війни» та ін. Так, комітет комсомолу Боково-Антрацитівської шахти № 22—53 організував фотовиставку, присвячену героїзму комсомольців у дні Великої Вітчизняної війни. Виставка користувалася великим успіхом у юнаків і дівчат⁶.

Велику роль у вихованні молоді в душі радянського патріотизму, мобілізації її на боротьбу з фашистськими загарбниками відіграла партійна, радянська і комсомольська преса. На сторінках центральних, республіканських і місцевих газет друкувалися матеріали про героїчні традиції радянського народу, дружбу і взаємодопомогу народів СРСР, про подвиги радянських людей на фронті і в тилу. Широко використовувалися можливості стінної преси: випускалися стінні газети, «блискавки», бойові і сатиричні листки тощо.

Відділ агітації і пропаганди Центрального комітету ЛКСМУ організував щоденні радіопередачі, в яких розповідалося про досягнення юнаків і дівчат на бойовому і трудовому фронтах, передавалися виступи молодих героїв, партизанів, стахановців, письменників. Так, до плану передач для молоді республіки, розробленого відділом пропаганди і агітації ЦК ЛКСМУ та редакцією республіканського радіомовлення на травень — червень 1942 р., було включено зачитування статей секретарів ЦК ЛКСМУ Я. Хоменка, М. Кузнецова, М. Підтиченко та Є. Корнієнка, виступи секретарів ряду обкомів і райкомів ЛКСМУ з розповідями про бойові і трудові будні комсомольців і молоді, а також спеціальні тематичні передачі⁷. Систематично проводилися радіопередачі для юнаків і дівчат, що залишилися на тимчасово окупованій ворогом території України. Ця робота ще більше активізувалася після створення в травні 1942 р. спеціальної редакції молодіжного радіомовлення при ЦК ЛКСМУ⁸.

Було також організовано масове видання листівок, які розповсюджувалися серед молоді прифронтових районів і в тилу ворога. Протягом 1941—1942 рр., зокрема, було надруковано 52 листівки й закинуто у тимчасово окуповані райони десятки тисяч їх примірників⁹.

Важливе значення в той період мала діяльність комсомольських організацій прифронтових районів республіки у справі залучення молоді на відбудову підприємств. Після того, як у результаті успішних дій на Південно-Західному фронті в другій половині листопада 1941 р. радянські війська зупинили наступ фашистських військ, а в період зимових боїв визволили від окупантів ряд районів Української РСР, там було припинено евакуацію населення і народногосподарських об'єктів і за рішенням ЦК ВКП(б) та РНК СРСР розгорнуто відбудову промислових підприємств. Насамперед відновлювалося ви-

⁶ Ворошиловградская правда, 1942, 10 апр.

⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 5, арк. 37, 38.

⁸ Там же, ф. 7, оп. 2, спр. 13, арк. 13; спр. 3, арк. 26, 27.

⁹ Там же, ф. 1, оп. 9-а, спр. 123, арк. 252.

робництво на підприємствах важкої промисловості та на вугільних шахтах, налагоджувався випуск зброї, боеприпасів, військового спорядження, ремонт бойової техніки тощо.

Під керівництвом партійних організацій активно включився у здійснення цієї відповідальної справи й комсомол. Завдання молоді було конкретизовано в постанові ЦК ЛКСМУ від 15 лютого 1942 р. «Про участь комсомольських організацій міст і сіл, визволених від німецьких окупантів, у відбудові господарства», а також у рішеннях пленуму Ворошиловградського обкому ЛКСМУ від 21 березня 1942 р. «Про завдання комсомольських організацій по виконанню постанови РНК СРСР про відбудову шахт і видобуток вугілля по комбінату «Ворошиловградвугілля» та обласного активу комсомольців Харківщини, що відбувся 13 березня 1942 р.¹⁰.

Керуючись рішеннями партії й уряду, постановами ЦК ЛКСМУ, комсомольські організації по-діловому організували молодь на дострокове виконання поставлених завдань. Особливо відзначилися юнаки й дівчата під час відбудови ворошиловградських заводів — ім. Жовтневої революції та ім. Якубовського, а також вугільних шахт у Лисичанську, Красподоні, Красному Лучі, Ворошиловську. Працюючи на найвідповідальніших ділянках, молоді робітники і шахтарі у 2—3 рази перевиконували виробничі норми, майже щодня залишалися працювати після закінчення зміни, часто проводили недільники¹¹. Багато підприємств і шахт із значним випередженням намічених строків ставали до числа діючих.

Комсомольські організації прифронтових районів республіки багато зробили для забезпечення відбудованих підприємств і шахт кваліфікованими кадрами. Так, лише на шахтах комбінату «Ворошиловградвугілля» протягом квітня і травня 1942 р. завдяки їх зусиллям майже 4600 юнаків і дівчат оволоділи гірничими спеціальностями¹².

Комсомольці брали участь у розв'язанні таких важливих проблем, як підвищення темпів виробництва промислової продукції та видобутку вугілля, поліпшення організації праці. Комітети комсомолу з новою силою розгорнули серед молоді соціалістичне змагання, рух двохсотенників, трьохсотенників, п'ятисотенників, раціоналізаторів і комсомольсько-молодіжних бригад за право називатися фронтовими. Це сприяло піднесенню трудової активності молодих виробничників, збільшенню їх внеску в загальнонародну справу боротьби з ворогом. Так, змагаючись за право називатися фронтовими, 4 комсомольсько-молодіжні бригади інструментального цеху Ворошиловградського заводу ім. Жовтневої революції виконували свої змінні завдання не менш як на 150%, а бригади гірників шахти ім. Мельникова Лисичанського району протягом п'яти місяців — на 250%¹³. Характерно, що по-ударному працювала переважна більшість молодих робітників і шахтарів. На початку літа 1942 р. в промисловості і на транспорті у прифронтових районах республіки не було комсомольців, які б не виконували виробничих завдань¹⁴.

¹⁰ Там же. ф. 7, оп. 2, спр. 3, арк. 4—6; оп. 3, спр. 1276, арк. 25; Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 2, спр. 325, арк. 163; спр. 31, арк. 31—32; ф. 311, оп. 1, спр. 34, арк. 1.

¹¹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 2, спр. 14, арк. 86; спр. 16, арк. 5; Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 311, оп. 1, спр. 34, арк. 1, 17, 153; спр. 40, арк. 35.

¹² ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 2, спр. 14, арк. 89, 90.

¹³ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 311, оп. 1, спр. 34, арк. 87, 128; спр. 13, арк. 9.

¹⁴ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 6, оп. 2, спр. 14, арк. 88.

Як відомо, протягом перших трьох місяців 1942 р. у Ворошиловградській і Харківській областях було відбудовано і введено в дію 728 підприємств державної промисловості і 394 підприємства промислової кооперації. З 1 грудня 1941 р. по 1 квітня 1942 р. тільки по Ворошиловградській області понад план було виготовлено 888 мінометів, 844 автомати, 32 тис. запасних частин до автомашин, 5216 саней і 690 возів, 872 похідні кухні, відремонтовано 5 бронепоездів, а також пошито 38,8 тис. гімнастерок, 20,6 тис. шароварів тощо. На відбудованих шахтах комбінату «Ворошиловградвугілля» протягом січня—травня 1942 р. було видобуто 1 623 534 т вугілля¹⁵. В цих досягненнях — велика заслуга і комсомольських організацій, мобілізованих ними на трудові подвиги молодих патріотів.

З максимальним напруженням працювали комсомольці на залізничному транспорті. Вони активно допомагали в організації безперебійного функціонування сталевих магістралей по перевезенню військових і народногосподарських вантажів. Особлива увага в той період приділялася вивезенню вугілля у глибинні райони Радянського Союзу. Здійснювалася ця робота в дуже складних умовах: не вистачало порожніх вагонів та машин для доставки вугілля з шахт на склади, часто доводилося працювати під артилерійськими обстрілами і бомбардуванням ворожої авіації. Але ніщо не могло перешкодити радянським людям. Юнаки і дівчата виступили ініціаторами багатьох патріотичних починань. Так, комсомольці станції Ізотове взяли зобов'язання на честь річниці Червоної Армії разом з молоддю шахт № 28, 29 та 30 відправити до Москви 2 ешелони вугілля. Вони перевиконали його і відправили до столиці нашої Батьківщини 3 ешелони вугілля. Почин ізотовців був підтриманий молоддю станцій Гукове, Антрацит, Довжанська та багатьох інших¹⁶.

Молоді залізничники, виявляючи масовий трудовий героїзм, у складній прифронтовій обстановці з честю виконували покладені на них завдання. Самовіддано працювали, зокрема, комсомольсько-молодіжні бригади, які водили ешелони до лінії фронту. Для багатьох з них стали нормою проведення великовагових ешелонів з випередженням графіка руху, економне використання палива і мастил. Молоді складачі поїздів, обхідники, стрілочники, вантажники, робітники паровозних депо і залізничних майстерень забезпечували швидке й якісне обслуговування ешелонів, рух поїздів за ущільненим графіком, достроковий ремонт локомотивів і вагонів. Вони брали активну участь у рухах двохсотенників, трьохсотенників, за оволодіння суміжними спеціальностями тощо. Комсомольці активно підтримали також лунінський рух і перейшли на передовий метод експлуатації паровозів.

Відповідальні завдання стояли перед партійними й комсомольськими організаціями і в галузі сільськогосподарського виробництва. У прифронтових районах потрібно було в стислі строки активізувати роботу колгоспів, радгоспів і МТС, своєчасно підготуватися до весняної посівної кампанії. 14 лютого 1942 р. ЦК ЛКСМУ прийняв постанову «Про участь комсомольських організацій колгоспів, радгоспів і МТС Харківської, Ворошиловградської та Сталінської областей у підготовці до весняної сівби», в якій було визначено основні завдання молоді республіки в справі налагодження сільськогосподарського ви-

¹⁵ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, с. 411; Данилюк М. З. Натхненна праця в ім'я перемоги: КП України — натхненник і організатор трудових подвигів українського народу в роки Великої Вітчизняної війни. К., 1970, с. 47.

¹⁶ Данилюк М., Панчук М. На службі фронту і тилу. К., 1974, с. 29.

робництва. Комсомольці насамперед мали організувати ремонт сільськогосподарської техніки, збирання насінневого матеріалу, підготувати до сівби тяглову силу, залучити молодь на курси механізаторів тощо¹⁷. Згідно з постановами Ворошиловградського обкому ЛКСМУ «Про участь комсомольських організацій у підготовці і проведенні весняної сівби в Олександрівському і Білокуракінському районах», «Про підготовку трактористів», «Про виявлення і збір комсомольськими організаціями запасних частин для тракторів та інших сільськогосподарських машин» в кожному населеному пункті створювалися комсомольсько-молодіжні бригади, які займалися ремонтом сільськогосподарської техніки, підготовкою насінневих фондів, заготівлею і вивезенням на поля добрив¹⁸. Так, у районах Ворошиловградської області діяли 314 таких бригад, силами яких за період з грудня 1941 р. по квітень 1942 р. було відремонтовано 175 тракторів, 3163 плуги, 17 402 борони, 1129 культиваторів, 2662 сівалки та 6563 одиниці іншого реманенту. 117 комсомольсько-молодіжних бригад області займалися вивезенням добрив, 175 — заготівлею насіння. Протягом лютого — березня 1942 р. члени бригад зібрали 25 тис. центнерів посівного матеріалу¹⁹. В Харківській і Сталінській областях було заготовлено 51 161 ц насіння²⁰. Навесні 1942 р. у прифронтових районах республіки в стилі строки було підготовлено 7800 молодих трактористів (з них 5336 дівчат), кілька тисяч комбайнерів, помічників комбайнерів і механіків²¹.

Активно допомагала сільським комсомольцям у підготовці техніки до весняних польових робіт молодь міст, яка організувала ремонт і виготовлення запасних частин, збір необхідних інструментів і матеріалів, посилала на село ремонтні бригади.

З перших днів весняних польових робіт комсомольці виявляли високу трудову активність, вели за собою молодь села. Так, у Ворошиловградській області, відзначалося на північному обкому КП(б)У, юнаки й дівчата становили 70—80% усіх працюючих у полі²². В змаганні за майбутній урожай перед вели 5512 комсомольців, які були об'єднані в 508 колгоспних, 40 радгоспних і 21 комсомольську організацію МТС²³. В окремих господарствах частка працюючої молоді була ще більшою.

Комсомольські організації очолили соціалістичне змагання серед жіночих тракторних бригад. Воно широко розгорнулося в країні на початку 1942 р. з ініціативи трактористок Орджонікідзевського краю²⁴. Добре налагодили цю справу Свердловській, Верхньотепловській та Нижньодуванській райкоми ЛКСМУ. Тільки у Ворошиловградській області в змаганні брали участь 58 жіночих тракторних бригад (3045 чол.)²⁵.

¹⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 2, спр. 3, арк. 3—6.

¹⁸ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 311, оп. 1, спр. 35, арк. 4, 19; спр. 34, арк. 73.

¹⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 2, спр. 117, арк. 55, 56; Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 2, спр. 325, арк. 168.

²⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 2, спр. 16, арк. 78.

²¹ Там же, спр. 3, арк. 4; ЦДАЖР УРСР, ф. Р-337, оп. 21, спр. 16, арк. 35.

²² Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 2, спр. 303, арк. 50.

²³ Там же, спр. 325, арк. 168.

²⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 2, спр. 3, арк. 26; Комуніст, 1942, 14 трав.

²⁵ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 311, оп. 1, спр. 36, арк. 102.

Активна організаторська і політично-масова робота партійних і комсомольських організацій, самовіддана праця трудівників колгоспного села, у тому числі й молодих колгоспників, робітників радгоспів та МТС, у важких прифронтових умовах забезпечили виконання значного обсягу сільськогосподарських робіт. Так, на 1 червня 1942 р. у Ворошиловградській області план сівби було виконано на 103%, у Харківській — на 88,1%²⁶.

Велику роль відіграв комсомол у справі військової підготовки молоді. Виконуючи постанову ЦК ВЛКСМ від 19 вересня 1941 р. «Про участь комсомольських організацій у виконанні постанови ДКО СРСР «Про загальне обов'язкове навчання громадян СРСР військової справі»²⁷, комсомольські організації прифронтових районів наприкінці 1941 р.—в першій половині 1942 р. взяли активну участь у налагодженні всеобучу, роботи військово-навчальних пунктів, у доборі і підготовці командно-політичних та інструкторських кадрів. На той час у прифронтових районах України діяло 275 пунктів, де військову підготовку проходили майже 30 тис. чол., головним чином молодь²⁸. У лютому 1942 р. за рішенням ЦК ВЛКСМ на військово-навчальних пунктах було створено спеціальні комсомольсько-молодіжні підрозділи, в яких готували автоматників, кулеметників, снайперів, винищувачів танків, мінометників²⁹.

Партійні комітети широко залучали молодь до охорони радянського тилу від диверсантів, ворожих парашутних десантів та злочинних елементів. У першій половині 1942 р. у прифронтових районах республіки діяли 42 винищувальні батальйони, в яких налічувалося 1160 юнаків і дівчат³⁰.

Діяльність комсомолу по охороні радянського тилу ще більше активізувалася навесні 1942 р., після прийняття ЦК ВЛКСМ постанови «Про участь комсомольських організацій в охороні міст, населених пунктів, залізничних станцій, шосейних доріг і військового майна»³¹. У Ворошиловградській та ряді районів Харківської і Сталінської областей було організовано більше 200 спеціальних комсомольсько-молодіжних загонів по охороні міст і сіл, а також 364 бригади сприяння прикордонним військам і групи по охороні громадського порядку. До складу цих загонів, бригад і груп входили понад 6330 юнаків і дівчат³². В результаті їх діяльності в першій половині 1942 р. у прифронтових районах республіки було знешкоджено близько 10 тис. ворожих лазутчиків³³.

Зусиллями комітетів комсомолу було забезпечено майже стопроцентне охоплення молодих робітників, колгоспників і службовців найрізноманітнішими формами участі у створенні фонду оборони. Мо-

²⁶ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, с. 415.

²⁷ Организация удесятяряет силы: Документы и материалы съездов, конференций и ЦК ВЛКСМ по организационной работе (1918—1966 г.). М., 1968, с. 195—197.

²⁸ Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. К., 1977, с. 50; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 1276, арк. 71, 135, 93—94; ф. 7, оп. 2, спр. 17, арк. 45; Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 2, спр. 325, арк. 315; ф. 311, оп. 1, спр. 46, арк. 22.

²⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 1276, арк. 71, 136; оп. 2, спр. 4, арк. 225; спр. 14, арк. 20.

³⁰ Коваль М. В. Указ. соч., с. 76.

³¹ Центральний архів ВЛКСМ, ф. 1, оп. 3, спр. 282, арк. 57—61.

³² Коваль М. В. Указ. соч., с. 77; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 1276, арк. 58, 164.

³³ Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР. К., 1973. Т. 1, с. 290.

молоді патріоти вносили в цей фонд грошові заощадження, здавали матеріальні цінності, купували облігації, відраховували частину зарплати і трудовнів, а також гроші, зароблені під час комсомольсько-молодіжних недільників. Молодь села здавала продовольство, засівала додаткові гектари сільськогосподарськими культурами. Однією з форм участі в поданні допомоги фронту було збирання коштів на будівництво літаків, танків та іншої бойової техніки й озброєння. У Ворошиловградській області, зокрема, за перші п'ять місяців 1942 р. комсомольські організації зібрали майже 1 млн. 300 тис. крб. на будівництво танкової колони імені ВЛКСМ, а всього протягом цієї кампанії (з серпня 1941 р.) — 1 млн. 800 тис. крб.³⁴ Молодь прифронтових районів Харківської області до кінця березня 1942 р. збрала більш як 853 тис. крб. на спорудження танкової колони імені ВЛКСМ і 602 тис. крб.— на будівництво ланки винищувачів «Соціалістична Харківщина»³⁵.

Конкретною формою допомоги Червоній Армії була масова участь комсомольців і молоді прифронтових міст і сіл у спорудженні оборонних рубежів і укріплень, у заходах по підтриманню в задовільному стані комунікацій, що зв'язували фронт з тилом. Тільки комсомольські організації Ворошиловградщини навесні і на початку літа 1942 р. направили на будівництво оборонних споруд у Донбас 20 тис. юнаків і дівчат³⁶. Повсюдно створювалися молодіжні ремонтно-шляхові бригади, які ремонтували і будували шляхи, мости, переправи тощо. У Савинському районі Харківської області, наприклад, їх силами за короткий строк було відремонтовано 9 мостів і 111 км шляхів³⁷. Взимку молодь самовіддано працювала на розчистці шляхів і аеродромів від снігових заметів. Враховуючи важливість цієї справи, ЦК ЛКСМУ закріпив окремі ділянки прифронтових шляхів за комсомольськими організаціями і організував між ними змагання за кращу якість роботи.

Патріотичні почуття радянської молоді, її бажання допомогти фронту виявлялися і в інших починаннях: у шефстві над госпіталями, збиранні і відправленні на фронт подарунків, теплого одягу, в допомозі інвалідам Великої Вітчизняної війни, сім'ям фронтників, дітям—сиротам, у русі донорів тощо. Так, наприкінці 1941 р. — на початку 1942 р. молодь Ворошиловградщини відправила фронтникам 220 тис. подарунків, юнаки і дівчата Харківщини — понад 111 тис.³⁸

Отже, комсомол України, як і всієї нашої Батьківщини, з честю виконав роль бойового помічника Комуністичної партії в справі мобілізації сил і засобів на відсіч фашистської агресії. Масова участь молоді в усіх формах боротьби з фашистськими загарбниками мала велике політичне, військове і економічне значення, була для неї дійовою школою комуністичного виховання.

³⁴ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 311, оп. 1, спр. 37, арк. 95; Луганщина в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.): Сборник документов и материалов. Донецк, 1969, с. 6.

³⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 2, спр. 4, арк. 424, 433.

³⁶ Луганщина в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.), с. 68.

³⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 1276, арк. 102.

³⁸ Емченко Г. Я. Комсомол Донбасса в годы Великой Отечественной войны.— Наук. запис. Луганського педагогічного інституту ім. Т. Г. Шевченка, 1959, т. 10, вип. 9, с. 36; Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 311, оп. 1, спр. 37, арк. 95; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 2, спр. 4, арк. 424, 433.

Питання розвитку радянського суспільства періоду зрілого соціалізму

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПО ЗМІЦНЕННЮ КЕРІВНИХ КОЛГОСПНИХ КАДРІВ

О. С. ШУЛЯК (Мелітополь)

Історичний досвід КПРС, а також братніх комуністичних і робітничих партій країн соціалістичної співдружності підтверджує теоретичну глибину і політичну гостроту ленінського положення про те, що вся діяльність партії, її боездатність і керівна роль у суспільстві залежить від кадрів. Кадри, як зазначав В. І. Ленін, відображають природу, характер політичної партії, забезпечують послідовність і цілеспрямованість при втіленні в життя виробленої нею політики, оскільки «політика ведеться через людей»¹.

Керуючись вченням К. Маркса і Ф. Енгельса, виходячи з положень історичного матеріалізму про роль народних мас і особи в історії, В. І. Ленін всебічно обґрунтував питання про значення кадрів у соціалістичному будівництві, розробив принципи їх добору, розстановки і виховання. Він неодноразово підкреслював, що успіх будь-якої справи залежить від людей, їх уміння організувати цю справу. Основним джерелом добору і висування кадрів Володимир Ілліч вважав робітників і селян, у середовищі яких криється безліч організаторських талантів. «Якомога обережніше і терпеливіше випробувати і розпізнавати справжніх організаторів, — писав В. І. Ленін, — людей з тверезим розумом і з практичною кмітливістю, людей, які поєднують відданість соціалізму з умінням без шуму (і всупереч метушні і шуму) налагоджувати міцну і дружню спільну роботу великої кількості людей в рамках радянської організації. Тільки таких людей, після десятиразового випробування, треба, посуваючи їх від простіших завдань до важких, висувати на відповідальні пости керівників народної праці, керівників управління»². Це принципове положення визначає важливу особливість кадрової політики КПРС.

Комуністична партія Радянського Союзу у своїй діяльності неухильно керується ленінськими принципами добору, розстановки і виховання кадрів за їх політичними, діловими і моральними якостями. Кожний керівник, незалежно від своєї посади, «повинен органічно поєднувати в собі партійність з глибокою компетентністю, дисциплінованістю з ініціативою і творчим підходом до справи. Разом з тим на будь-якій ділянці керівник зобов'язаний враховувати і соціально-політичні, виховні аспекти, бути чуйним до людей, до їх потреб і запитів, бути прикладом у роботі і в побуті»³.

Основні напрями діяльності партійних організацій у справі добору, розстановки і виховання кадрів визначені в рішеннях XXIII, XXIV, XXV і XXVI з'їздів, пленумів ЦК КПРС, у відповідних постановах партійних органів, а також у виступах і працях Генерального секретаря

¹ Ленін В. І. Заключне слово по політичному звіту ЦК РКП(б) 28 березня.— Повне збір. творів, т. 45, с. 115.

² Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади.— Повне збір. творів, т. 36, с. 182.

³ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 78—79.

ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва, зокрема в книгах «Мала земля», «Відродження» і «Цілина».

Головним, що визначає роботу парторганізацій з кадрами в умовах розвинутого соціалізму є уважне ставлення до них, піклування про те, щоб процес їх поповнення в усіх ланках і на всіх рівнях розумно регулювався. Особливо багато було зроблено в цьому напрямі після жовтневого (1964 р.) Пленуму ЦК КПРС, який мав важливе значення для утвердження ленінських норм партійного життя і принципу колективності керівництва.

Добір і розстановка керівних кадрів, виховання їх у дусі комуністичної ідейності, чесності і правдивості, високої відповідальності перед партією і народом за доручену справу є одним з основних завдань республіканських, крайових, обласних, окружних, міських, районних організацій та їх керівних органів⁴.

В умовах зрілого соціалізму значно зросли вимоги до ідейних і моральних якостей керівних працівників. Тому партійні організації постійно дбають про розвиток творчої ініціативи кадрів, підвищення їх відповідальності за доручену справу, допомагають спеціалістам опанувати ленінський стиль керівництва, науку управління, організаторське мистецтво. Нині винятково актуальною є вказівка В. І. Леніна: «...Щоб управляти, треба бути компетентним, треба повністю і досконало знати всі умови виробництва, треба знати техніку цього виробництва на її сучасній висоті, треба мати певну наукову освіту»⁵.

На XXVI з'їзді партії Л. І. Брежнєв зазначав: «Треба, щоб товариші, яких висувають на керівну партійну роботу, як кажуть, поварились у гущі трудящих мас, щоб вони не з документів, а з особистого досвіду знали, чим живуть робітники, селяни, інтелігенція нашої країни, знали їх життя і запити, їх інтереси. Треба добиватися того, щоб саме таку школу, школу життя, школу практичної роботи в масах, проходили, як правило, всі комуністи, яких ми вважаємо резервом для висування»⁶.

На всіх етапах соціалістичного будівництва КПРС надавала і надає великого значення піднесенню сільськогосподарського виробництва, розробці і втіленню в життя аграрної політики, підготовці висококваліфікованих кадрів для цієї важливої галузі народного господарства. Партія розглядає роботу з кадрами на селі як невід'ємну складову частину своєї аграрної політики, спрямованої на подальше прискорення інтенсифікації і підвищення ефективності сільського господарства. В «Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року» передбачається всемірний розвиток агропромислового, продовольчого комплексу, пропорціональне і збалансоване зростання сільського господарства, прискорене переведення сільськогосподарського виробництва на індустріальну базу та прогресивні технології⁷.

Розгортання науково-технічної революції, складність колгоспно-радгоспного виробництва вимагають, щоб керівники господарств мали спеціальні знання. Розробляючи масштабну програму дальшого всебічного розвитку сільського господарства, липневий (1978 р.) Пленум ЦК КПРС, підкреслив, що ключовою проблемою партійного керівництва

⁴ См.: КПСС в резолюциях и решениях..., М., 1977. Т. 8, с. 317.

⁵ Ленін В. І. Промова на III Всеросійському з'їзді робітників водного транспорту.— Повне зібр. творів, т. 40, с. 207.

⁶ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 86.

⁷ Див.: Там же, с. 194.

ва цією важливою галуззю соціалістичної економіки була і залишається робота з кадрами⁸.

Значний досвід у справі добору, розстановки і виховання керівних працівників сільськогосподарського виробництва нагромадили партійні організації Української РСР, про що відзначалося на XXVI з'їзді КПРС⁹.

Центральний Комітет Компартії України, обкоми, райкоми, первинні парторганізації, вдосконалюючи управління економікою, розвиваючи творчу ініціативу мас, постійно дбали про поліпшення якісного складу керівних колгоспних кадрів, підвищення їх ролі й відповідальності в господарському і культурному будівництві. Питання дальшого вдосконалення роботи з кадрами всебічно обговорювалися на XXIII, XXIV, XXV, XXVI з'їздах Компартії України, пленумах її ЦК, зборах партійного активу, засіданнях бюро, обкомів і райкомів партії, у первинних парторганізаціях, на республіканських, обласних і районних нарадах та конференціях. Так, у грудні 1977 р. відбулася республіканська науково-практична конференція, на якій розглядалися питання творчого розвитку лєнінських принципів кадрової політики в працях товариша Л. І. Брежнєва «Мала земля», «Відродження» і «Цілина»¹⁰.

Про посилення уваги партійних організації до питань, пов'язаних з добором, розстановкою і вихованням кадрів, свідчить той факт, що за 5 років, що минули після квітневого (1973 р.) Пленуму ЦК Компартії України, питання практичного здійснення кадрової політики 77 разів розглядалися на пленумах обкомів і близько 1600 разів — на засіданнях їх бюро і секретаріатів. З цих питань в обкомах, міськкоммах і райкомах партії було заслухано 380 звітів партійних комітетів і майже 5300 — первинних парторганізацій¹¹.

На XXVI з'їзді Компартії України зазначалося, що у повсякденній практичній роботі Центрального Комітету, обкомів, міськкомів і райкомів партії завжди на перший план висували питання добору, розстановки і виховання кадрів¹². Яке б питання партійного, господарського чи соціально-культурного будівництва вони не розглядали, мова насамперед йшла про те, як розставлені кадри на відповідальних ділянках, як вони працюють.

На початку 1979 р. Політбюро ЦК Компартії України всебічно проаналізувало хід виконання рішень XXV з'їзду КПРС і XXV з'їзду Компартії України і накреслило заходи по дальшому поліпшенню діяльності партійних організацій у здійсненні кадрової політики партії, в тому числі на селі¹³. Партійні комітети, міністерства і відомства розробили перспективні плани підготовки і перепідготовки спеціалістів, підвищення кваліфікації керівних кадрів. Щодо цього заслуговує на увагу досвід Дніпропетровської обласної партійної організації. В області була розроблена струнка система підготовки і перепідготовки кадрів усіх ланок. Питання роботи з кадрами, зокрема колгоспними, постійно обговорювалися на пленумах і засіданнях бюро обкому, міськкомів, райкомів партії, в первинних парторганізаціях. Партійні органи добивалися, щоб на всіх

⁸ Див.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. М., 1979. Т. 7, с. 392.

⁹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 84.

¹⁰ См.: Творческое развитие ленинских принципов кадровой политики в производстве товарища Л. И. Брежнева «Малая земля», «Возрождение», «Целина». — Материалы Республиканской научно-практической конференции 26 декабря 1978 г. К., 1979.

¹¹ Совершенствование внутрпартийной работы в условиях развитого социализма: Из опыта работы парторганизаций Украины. К., 1979, с. 256.

¹² Див.: Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981, с. 44.

¹³ Партийная жизнь, 1979, № 19, с. 34—35.

ділянках колгоспного виробництва стояли люди політично зрілі і технічно грамотні, які б володіли навиками організації та управління.

Систематична робота партійних організацій області по добору, розстановці і вихованню кадрів дала можливість значно поліпшити якісний склад керівників усіх ділянок колгоспного виробництва. Так, на квітень 1979 р. число фахівців з вищою і середньою спеціальною освітою серед голів колгоспів зросло до 97,4%, звільнених заступників голів колгоспів — 96%, агрономів — 97,5%, зоотехніків — 96%, ветеринарних працівників — 69,7%, інженерів і техніків-механізаторів — 66,4%, бригадирів виробничих бригад у рослинництві — 71,7%, завідуючих та бригадирів тваринницьких ферм — 58,3%¹⁴. Для порівняння зазначимо, що на початок квітня 1964 р. у колгоспах області працювали тільки 36,6% керівних працівників і спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою¹⁵.

Зміцнення керівних кадрів позитивно вплинуло на розвиток сільського господарства. За роки десятої п'ятирічки середньорічний обсяг валової продукції в області становив близько 1,4 млрд. крб., що майже в 1,5 раза більше, ніж у 1961—1965 рр. Валовий збір зернових збільшився на 12%¹⁶. У 1980 р. хлібороби Дніпропетровщини засипали в засіки Батьківщини понад 1270 тис. т зерна і виконали план його заготівлі. Господарства області виконали плани п'яти років по продажу державі м'яса, цукрових буряків, овочів, яєць і вовни¹⁷.

Важливе значення для поліпшення кадрової роботи партійних організацій на селі відіграли і відіграють сільські райкоми партії. В умовах розвинутого соціалізму їх діяльність характеризується ініціативним, творчим підходом до справи. Значний досвід у роботі нагромадила Нікопольська районна парторганізація Дніпропетровської області. Вона розробила й успішно здійснює перспективний план підготовки і перепідготовки керівних колгоспних кадрів, що дало можливість зміцнити всі відповідальні ділянки сільськогосподарського виробництва висококваліфікованими фахівцями. Досить сказати, що нині всі керівники колгоспів, радгоспів, секретарі партійних комітетів, більшість головних і старших спеціалістів мають вищу освіту. Понад 70% керівників середньої ланки — спеціалісти сільського господарства. Крім того, більш як 360 чол. навчалася за рахунок господарств у сільськогосподарських вузах і технікумах¹⁸. Можна без перебільшення сказати, що все досягнуте в районі є результатом повсякденної, творчої, цілеспрямованої роботи районної партійної організації з кадрами.

На XXVI з'їзді Комуністичної партії України позитивно відзначена діяльність Донецького, Дніпропетровського, Запорізького, Львівського, Харківського обкомів, Красногвардійського райкому Кримської області, Верхньодніпровського — Дніпропетровської, Новопсковського — Ворошиловградської, Таращанського — Київської та багатьох інших партійних комітетів. Характерним для них є насамперед, «перспективний підхід до справи, вміння правильно визначати на основі глибокого аналізу головні, першочергові завдання, оперативно організувати їх виконання; по-друге, активна підтримка всього нового, передового, опора у практичній роботі на науку; далі — чітка система роботи з кадрами, організації і перевірки виконання, політичне виховання людей, розвиток їх трудової і соціальної активності; і, нарешті, — самокритичний

¹⁴ Народне господарство Української РСР у 1978 році. К., 1979, с. 164—165.

¹⁵ Партакхів Дніпропетровського обкому партії, ф. 9823, оп. 2, спр. 150, арк. 65.

¹⁶ Комуніст України, 1980, №12, с. 35—36.

¹⁷ Комуніст України, 1981, № 2, с. 8.

¹⁸ Идеино-воспитательная работа на селе в современных условиях. К., 1980, с. 193.

підхід до оцінки результатів своєї роботи як здорове, мобілізуюче начало для дальших дій»¹⁹.

Важлива роль у втіленні кадрової політики партії в життя належить первинним партійним організаціям, які за визначенням В. І. Леніна, є основою КПРС, її фундаментом, опорним пунктом для агітаційної пропагандистської і практично-організаційної роботи серед мас²⁰. Первинним партійним організаціям, відмічалось на XXVI з'їзді КПРС, належить першорядна роль у розв'язанні великих і різноманітних завдань комуністичного будівництва²¹. Вони наділені правом контролю діяльності адміністрації. «Важливо, — говорив Л. І. Брежнев на XXVI з'їзді партії, — щоб вони повніше і краще використовували його. Чи йде мова про кадрові питання, про виконання господарських планів, чи про поліпшення умов праці і побуту людей, парторганізації повинні виявляти принциповість, не йти на поводу у адміністрації, коли вона робить неправильно. Словом, твердо проводити партійну лінію»²².

Завдяки постійній увазі Центрального Комітету КПРС, великій роботі місцевих партійних органів в умовах розвинутого соціалізму первинні парторганізації значно зросли і зміцніли. Нині практично на всіх ділянках господарського і культурного будівництва створені первинні партійні організації, розширилася мережа цехових парторганізацій і партійних груп у колгоспах. Значно підвищилася боєздатність, досконалішою стала організаційна структура парторганізацій колгоспів.

Первинні партійні організації контролювали діяльність керівних колгоспних кадрів, бригад, ферм, ланок, приділяючи особливу увагу питанням підвищення ефективності і якості роботи. Повчальним щодо цього є досвід роботи первинної партійної організації колгоспу ім. Леніна Чемеровецького району Хмельницької області. Тут ведеться цілеспрямована робота по добору, розстановці, вихованню та поліпшенню якісного складу кадрів. З ініціативи комуністів розроблено і здійснюється перспективний план підготовки спеціалістів, виконання якого ретельно контролює партійний комітет і правління колгоспу. Щороку колгосп за свій рахунок направляє кращих колгоспників на навчання до вузів і технікумів. Справжньою школою виховання кадрів стали засідання парткому, партійні збори, на яких, зокрема, заслуховуються звіти керівників різних ланок виробництва, всебічно обговорюються їх ділові і моральні якості, виробляються практичні рекомендації щодо поліпшення стилю і методів роботи.

Завдяки умілій кадровій політиці, що її проводили партійні організації республіки, збільшилася кількість дипломованих спеціалістів у сільському господарстві. «У минулі роки ми значно просунулися вперед у розв'язанні поставленого на XXV з'їзді Компартії України завдання по зміцненню спеціалістами керівних кадрів середньої ланки»²³, — зазначав у Звітній доповіді XXVI з'їзду Компартії України член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький. У 1980 р. у республіці серед бригадирів виробничих бригад у рослинництві дипломовані спеціалісти становили 76,7% проти 27,4% в 1972 р., завідуючих та бригадирів тваринницьких ферм — 74,4% проти 19,1%. У Вінницькій, Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Івано-Франківській, Кіровоградській, Львівській, Одеській, Тернопільській, Хмельницькій, Чернігівській і Черкаській областях у

¹⁹ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України, с. 44.

²⁰ Див.: Ленін В. І. На дорогу.— Повне зібр. творів, т. 17, с. 342.

²¹ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 85.

²² Там же.

²³ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України, с. 46.

1979 р. від 70 до 80% виробничих бригад очолювали дипломовані спеціалісти²⁴.

Комуністична партія і Радянський уряд створили всі необхідні умови для підготовки і перепідготовки керівних колгоспних кадрів. Так, щороку 18 вузів України випускають більше 14 тис. спеціалістів для сільського господарства, а 113 технікумів і радгоспів-технікумів — понад 35 тис. спеціалістів з середньою спеціальною освітою²⁵. Для перепідготовки керівників господарств і спеціалістів вищої кваліфікації тільки в 17 сільськогосподарських і одному інженерно-будівельному інституті нашої республіки діють факультети підвищення кваліфікації, а бригадири, завідувачі фермами, керівники відділень, спеціалісти з середньою освітою навчаються в 67 школах підвищення кваліфікації. Щорічно з усіх спеціальностей тут навчаються 36 тис. чол. Це дає можливість керівникам і спеціалістам господарств поповнювати свої знання один раз у п'ять-шість років, як передбачено постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше вдосконалення системи підвищення кваліфікації керівних працівників і спеціалістів народного господарства» від 13 жовтня 1977 р.²⁶

«Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року» ставлять перед партією і народом нові, великомасштабні завдання в галузі сільського господарства, як найважливішої ділянки агропромислового комплексу. Величезна роль у їх розв'язанні належить керівним кадрам сільськогосподарського виробництва.

²⁴ Народне господарство Української РСР в 1978 році, с. 162.

²⁵ Кадри сільського господарства, 1980, № 5, с. 13.

²⁶ Там же; В. П. Денин, КПСС о работе с кадрами. М., 1979, с. 668.

ПОСИЛЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ (1971—1975 рр.)

А. І. ПАНЧЕНКО (Торез)

Складність, динамізм, масштабність завдань, що розв'язуються суспільством зрілого соціалізму, посилення ролі суб'єктивного фактору викликають необхідність дальшого зростання рівня свідомої, активної участі всіх трудящих у комуністичному будівництві. Цей процес забезпечується керівною діяльністю Комуністичної партії, науковістю її політики, організаційно-політичною роботою в виробничих колективах. Творчу активність, ініціативу мас партія вважає могутнім джерелом економічного, соціально-політичного і духовного розвитку суспільства. У своїй діяльності КПРС неухильно керується ленінським положенням про те, що «...чим важче, чим більше, чим відповідальніше нове історичне завдання, тим більше повинно бути людей, мільйони яких треба залучити до самостійної участі в розв'язанні цих завдань»¹.

Радянські інженерно-технічні кадри, що є одним з найчисленніших загонів інтелігенції країни, виступають у нерозривній єдності з робітничим класом і колгоспним селянством як творча сила в боротьбі за побудову комунізму. Швидкий розвиток науки і перетворення її в безпосередню продуктивну силу, підвищення ролі ініціативи і со-

¹ Ленін В. І. IV конференція професійних спілок і фабрично-заводських комітетів Москви 27 червня — 2 липня 1918 р.— Повне зібр. творів, т. 36, с. 421—422.

ціалістичної діловитості кадрів зумовлене високим рівнем економіки розвинутого соціалізму, участь інженерно-технічних кадрів в ідеологічній роботі КПРС, у діяльності державних і громадських органів країни обумовлює зростання їх ролі в житті радянського суспільства, сприяє зміцненню провідної ролі робітничого класу в суспільстві.

Суспільно-політична діяльність інженерно-технічної інтелігенції веде до її зближення з робітничим класом, до засвоєння інтелігенцією його ідеології, активно впливає на зростання її творчої активності.

Однією з пайважливіших форм соціальної активності інженерно-технічної інтелігенції є її суспільно-політична діяльність, яка проявляється в участі в організаційній та ідеологічній роботі партії, у виборних органах влади, у громадських організаціях, в управлінні виробництвом. Все це її визначає інтерес учених до цієї проблеми.

За останні роки вийшов ряд праць², які відображають основні напрями партійного керівництва розвитком суспільно-політичної активності інженерно-технічної інтелігенції в умовах розвинутого соціалізму. В основному ці дослідження присвячені діяльності партійних організацій РРФСР. Проте в історико-партійній літературі немає праць, в яких би аналізувався досвід, нагромаджений партійними організаціями промисловості підприємств України. Узагальнення такого досвіду має велике практичне й теоретичне значення.

У даній статті робиться спроба розглянути деякі питання партійного керівництва розвитком суспільно-політичної діяльності інженерно-технічної інтелігенції промисловості України на такому важливому етапі соціалістичного будівництва, як дев'ята п'ятирічка, коли ця робота піднялась на якісно новий ступінь. Партійні організації республіки в розв'язанні цього завдання керувалися рішеннями XXIV з'їзду КПРС, який вказав на необхідність послідовного здійснення ленінської вимоги органічної єдності організаторської, господарської та ідейно-виховної роботи, зажадав від усіх керівників, спеціалістів активної участі в політичній роботі в масах³. З'їзд підкреслив неприпустимість пасивності, байдужості, аполітичності і зажадав від кожного комуніста бути політичним бійцем, зразком активності, самовідданості⁴.

Втілюючи в життя рішення XXIV з'їзду КПРС, ЦК Компартії України приділяв велику увагу залученню інженерно-технічних працівників до виховної роботи в трудових колективах, активізації їх участі в громадських організаціях, в управлінні справами виробництва⁵. Так, у постанові березневого (1972 р.) пленуму ЦК Компартії України «Про організаторську і політичну роботу Ворошиловградського і Черкаського обкомів партії по виконанню рішень XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду Компартії України» вказувалося на необхідність активного залучення партійними комітетами керівних і інженерно-технічних працівників, усієї інтелігенції до участі в ідейно-політичному вихованні трудящих, забезпечення кваліфікованого керівництва всіма ділян-

² Суворов Н. Ф. Рука об руку с рабочими. М., 1976; Партия и интеллигенция в условиях развитого социализма. Из опыта работы партийных организаций. М., 1977; Булкин А. К. Инженерно-техническая интеллигенция в условиях развитого социализма. Л., 1978; та ін.

³ Див.: XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стен. звіт. В 2-х томах. К., 1972. Т. 2, с. 227—228.

⁴ Див.: Там же, т. 1, с. 48.

⁵ Про завдання партійних організацій республіки по дальшому поліпшенню роботи з кадрами у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС. Постанова пленуму ЦК Компартії України. 17—18 квітня 1973 р.; Про завдання партійних організацій республіки по дальшому поліпшенню ідеологічної роботи в світлі рішень XXIV з'їзду КПРС.— В кн.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В двох томах. К., 1977. Т. 2. с. 934—942; 957—966.

ками державної, виробничої, громадської роботи, підвищення рівня їх суспільно-політичної діяльності⁶.

Вищою формою вияву суспільно-політичної активності інженерно-технічної інтелігенції є її прагнення не тільки ідейно, а й організаційно пов'язати своє життя з партією. КПРС, за своєю природою залишаючись партією робітничого класу, постійно поповнюється кращими представниками всіх класів і верств суспільства. В період між XXIV і XXV з'їздами партії значно зріс кількісний склад і Компартії України — бойового загону КПРС. Тільки в промисловості республіки кількість комуністів збільшилася за цей період на 8,3% і на кінець 1975 р. становила 750 тис. чоловік. Комуністом був кожен третій інженер. Серед тих, кого прийняли в партію в 1971—1975 рр., близько 9% становили майстри, змішні інженери, начальники дільниць та інші спеціалісти, які є безпосередніми учасниками виробництва⁷. Належність до КПРС значно підвищила відповідальність спеціалістів за успішне розв'язання завдань, що стоять перед суспільством, зобов'язувала їх бути високоідейними, активними бійцями партії.

Комуністична партія, піклуючись про зміцнення всіх ділянок партійної роботи кваліфікованими, політично зрілими організаторами, які стоять на висоті сучасних вимог, добре знають виробництво, принципи наукового управління, закони дії господарського механізму, в роки дев'ятої п'ятирічки продовжувала курс на поліпшення їх якісного складу за рахунок залучення до цієї роботи інженерно-технічної інтелігенції. Особливу увагу ЦК Компартії України приділяв зміцненню партійними кадрами керівників обласних і районних ланок. Якщо в 1971 р. серед секретарів обкомів партії республіки спеціалісти народного господарства становили 72%, а серед секретарів міськкомів і райкомів партії — 54,2%, то на 1976 р. — відповідно — 80% і 63,2%⁸. Було проведено значну роботу по зміцненню спеціалістами інструкторського складу партійних комітетів, який подає первинним парторганізаціям безпосередню практичну допомогу. Так, у 1971 р. серед інструкторів обкомів, міськкомів, райкомів партії спеціалісти становили близько 54,2%, в 1976 р. — 60%⁹. Тенденція зростання кількості спеціалістів серед керівних партійних працівників розвивалася і в наступні роки. На керівну роботу висувалися спеціалісти певного профілю, які мали досвід керівництва виробничими ланками і колективами і навичками громадської роботи. Добір партійних кадрів з високоосвічених спеціалістів різних професій давав можливість добиватися найповнішої відповідності їх із структурою розвитку галузей народного господарства і профілю того чи іншого району.

Ділова кваліфікація перших секретарів міськкомів і райкомів партії відображала, в основному, структуру розвитку народного господарства областей. Так, у Дніпропетровській області з 46 перших секретарів міськкомів і райкомів партії 8 — інженери-металурги, 9 — гірничі інженери, були серед них машинобудівники, хіміки та інші спеціалісти. В Баглейському районі м. Дніпродзержинська, наприклад, домінуючими є підприємства хімічної промисловості. А це означає, що висококваліфіковане партійне керівництво можливе тільки при наявності в апараті райкому партії спеціалістів-хіміків. Із 14 відповідальних працівників половина, в тому числі перший секретар, завідуючі

⁶ Див.: Там же, с. 917—918.

⁷ Коммунистическая партия Украины — боевой отряд КПСС. К., 1976, с. 55, 57.

⁸ Там же, с. 90.

⁹ Соколов І. З. Довіряти кадрам, розвивати ініціативу, підвищувати їх відповідальність. — В кн.: За політичними і діловими якостями. К., 1978, с. 11—12.

промислово-транспортним і організаційним відділами, 2 інструктори за освітою і досвідом роботи — хіміки. Перший секретар райкому партії І. І. Бражник прийшов з коксохімзаводу, де до цього працював майстром, помічником начальника цеху, секретарем партійного комітету, начальником цеху. Такий трудовий шлях, активна суспільно-політична діяльність у трудовому колективі збагатили його і виробничим досвідом, і досвідом партійної роботи, так необхідними партійному керівникові¹⁰.

Велику увагу партійні комітети приділяли добору секретарів перших, цехових партійних організацій і партгрупоргів. Якщо напередодні XXIV з'їзду КППС 52% секретарів парторганізацій промислових підприємств республіки мали інженерно-технічну підготовку, то на період роботи XXV з'їзду — 60%¹¹. Зміцнення низових ланок партії кваліфікованими спеціалістами давало можливість підняти рівень організаторської і політико-виховної роботи в трудових колективах, краще мобілізувати творчу енергію людей на виконання виробничих планів і соціалістичних зобов'язань.

Зріле соціалістичне суспільство, побудоване в нашій країні, зазначається в Конституції СРСР, є суспільством справжньої демократії, політична система якого забезпечує ефективне управління всіма суспільними справами, дедалі активнішу участь трудящих у державному житті, поєднання реальних прав і свобод громадян з їх обов'язками і відповідальністю перед суспільством¹². Партійні організації республіки залучали інженерно-технічну інтелігенцію до участі в органах державної влади. Ради, що є органами народовладдя, за своїм соціальним складом представляють усі класи і соціальні верстви суспільства, в тому числі й інженерно-технічну інтелігенцію. Свідченням цього можуть бути вибори, що відбулися 15 червня 1975 р. до Верховної Ради Української РСР і до місцевих Рад. До Верховної Ради Української РСР було обрано 570 чол., з них 21 депутат (3,7%) були керівниками, інженерно-технічними працівниками промислових підприємств республіки¹³. Представники інженерно-технічної інтелігенції входили і до місцевих Рад депутатів трудящих. У складі місцевих Рад, обраних в Українській РСР 15 червня 1975 р., керівники і спеціалісти народного господарства в загальній кількості депутатів становили — 2,6%¹⁴. Трохи вищою була питома вага ІТП промислових підприємств в областях з високо розвинутою промисловістю. Так, у Донецькій обласній Раді депутатів трудящих із 300 депутатів 14 (близько 5%) представляли інженерно-технічну інтелігенцію промислових підприємств області; у Харківській обласній Раді депутатів трудящих із 280 чоловік — 12 (4,3%) представники ІТП¹⁵. Велику роль у розвитку ініціативи і активності, зокрема депутатів-спеціалістів, відіграють постійні комісії Рад. Керівники підприємств, організатори виробництва, інженери, техніки становили основу комісій по промисловості й будівництву. Поряд з цим спеціалісти народного господарства широко представлені в органах виконавчої влади. Якщо в 1971 р. серед голів обл-

¹⁰ Білямінов Ф. Я. Компетентність і діловитість партійного керівництва.— В кн.: За політичними і діловими якостями, с. 93—94.

¹¹ Авангард трудового колективу. З досвіду роботи партійних організацій України в період між XXIV і XXV з'їздами КППС. К., 1976, с. 11.

¹² Днв.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, с. 4.

¹³ Підраховано автором за матеріалами: Ведомости Верховного Совета Украинской Советской Социалистической Республики, 1975, № 26, с. 426—451.

¹⁴ Итоги выборов и состав депутатов местных Советов депутатов трудящихся. 1975. Стат. сборник. М., 1975, с. 42—43.

¹⁵ Социалистический Донбасс, 1975, 20 июня; Красное знамя, 1975, 19 июня.

виконкомів спеціалісти становили 64%, а серед голів міських і районних виконкомів — 55,3%, то в 1976 р. — 76% кожний¹⁶.

Широким полем для прояву суспільно-політичної активності інженерно-технічної інтелігенції є діяльність профспілок. Беручи участь у розв'язанні багатьох завдань народного господарства, профспілки відіграють важливу роль у виробничій і суспільно-політичній діяльності трудових колективів, у вихованні комуністичного ставлення до праці. Вони піклуються про культурно-побутові потреби трудящих. Їх здоров'я. Інженерно-технічна інтелігенція, яка практично вся є членами профспілок, брала активну участь у роботі виборних профспілкових органів. Так, у 1974 р. серед 1356 голів цехових комітетів і профбюро, що діяли на промислових підприємствах республіки 329 (25%) були інженерно-технічними працівниками; 38,1% ІТП — працювали головами фабрично-заводських комітетів. Ще вищою була питома вага спеціалістів з інженерно-технічною підготовкою серед голів міських і районних комітетів профспілок — 40,5%¹⁷. Активна участь інженерно-технічної інтелігенції в роботі профспілкових органів в значній мірі сприяла компетентному розв'язанню найважливіших питань соціально-економічного розвитку, підвищувала роль профспілок в управлінні виробничими справами, в розв'язанні виховних завдань, в організації і керівництві соціалістичним змаганням.

Серед органів громадського управління виробництвом значну роль відіграють постійно діючі виробничі наради (ПДВН), права яких відповідно до прийнятого в червні 1973 р. Положення Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС були значно розширені¹⁸. Становлячи собою важливу форму соціалістичної демократії, громадського контролю, практичного залучення трудящих мас до управління, ПДВН розробляють рекомендації, що стосуються розвитку виробництва і які адміністрація повинна розглядати в найкоротші строки. Партиїні комітети України всіма засобами організаційно-політичної роботи в колективах підтримували ПДВН, зміцнювали їх авторитет, широко залучаючи до діяльності нарад досвідчених інженерно-технічних працівників, добивалися найшвидшого впровадження у виробництво внесених нарадами пропозицій.

Висока компетентність, масовість були характерними рисами багатьох ПДВН. Прикладом може бути діяльність загальнозаводської і 13 цехових ПДВН львівського виробничо-технічного об'єднання «Електрон». У них брало участь 1200 членів колективу, з яких 680 чол. — спеціалісти об'єднання. Президія ПДВН за допомогою інженерів, техніків ретельно вивчала стан справ на виробництві, створювала комплексні творчі бригади для вишукування і використання внутрішніх резервів підвищення ефективності виробництва, організовувала компетентні комісії по вивченню пропозицій трудящих. Така робота забезпечувала економічну і технічну обґрунтованість рекомендацій, що вносилися нарадами. За пропозиціями ПДВН до плану технічного розвитку виробництва включались заходи, що передбачали розширення виробництва нової продукції, механізацію і автоматизацію технологічних процесів, вантажно-розвантажувальних робіт, по охороні праці і техніці безпеки, було запроваджено новий показник — «коефіцієнт якості праці», розроблена методика складання особистих планів та ін.

¹⁶ Совершенствование внутрипартийной работы в условиях развитого социализма. Из опыта парторганизаций Украины. К., 1979, с. 262.

¹⁷ Архів Укрпрофради, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 418, арк. 3—5.

¹⁸ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Сб. документов. М., 1974, Т. 9, с. 546—551.

Всі ці рекомендації сприяли розвитку соціалістичного змагання, залученню до управління виробництвом значної кількості трудящих, впливали на зростання ефективності і якості роботи¹⁹.

Всього на Україні на кінець дев'ятої п'ятирічки функціонувало більше 21 тис. ПДВН, у роботі яких брало участь понад 980 тис. чол., у тому числі близько 400 тис. інженерів і техніків²⁰. Аналітична і організаторська робота спеціалістів у ході підготовки нарад, їх участь у реалізації накреслених заходів була важливою школою управління і господарювання, сприяли повнішому втіленню в життя ленінських заповітів про те, щоб усі трудящі стали свідомими борцями за здійснення економічної політики партії, діяли як державні люди.

Партійні організації республіки серйозну увагу звертали на розвиток суспільно-політичної активності молодих спеціалістів, більшість яких була членами Ленінського комсомолу. В роки дев'ятої п'ятирічки кількість спеціалістів у складі комсомолу України збільшилася з 200,3 тис. у 1971 р. до 341,6 тис. наприкінці 1975 р.²¹ Процес швидкого зростання спеціалістів народного господарства серед молоді був характерним у цілому для країни. З метою поліпшення роботи з молодими інженерно-технічними працівниками на промислових підприємствах, при райкомах, міськкомках, обкомах комсомолу були створені ради молодих спеціалістів. Використовуючи спільно з комсомольськими комітетами такі форми роботи, як Ленінський залік, суспільно-політичні атестації, співбесіди, звіт молодих спеціалістів-комсомольців про виконання статутних обов'язків, ради впливали на зростання громадсько-політичної активності інженерів, техніків. Партійні організації контролювали їх діяльність, подавали їм практичну допомогу. Молоді спеціалісти залучалися до участі в різних формах науково-технічної творчості, пропаганди норм і духовних цінностей радянського суспільства, до роботи у виборних комсомольських органах.

Певний позитивний досвід роботи з молодими спеціалістами нагромадили партійна і комсомольська організації Донецької області. На промислових підприємствах області в досліджуваній період молодим спеціалістом був кожен п'ятий, 70% спеціалістів — члени ВЛКСМ, 12% — членів КПРС. В області функціонувало 788 рад молодих спеціалістів. Близько 13 тис. молодих інженерів і техніків були керівниками різних форм науково-технічної творчості молоді, 20 тис. брало участь у раціоналізації і винахідництві, 63% звільнених комсомольських працівників були молодими спеціалістами, понад 7 тис. — членами міськкомів, райкомів комсомолу, секретарями первинних комсомольських організацій, групкомсоргами²². Робота з молодими спеціалістами сприяла їх залученню до активного громадського життя, формувала по-справжньому творчу особистість.

Однією з важливих форм суспільно-політичної активності інженерно-технічної інтелігенції є її участь в ідейно-виховній роботі партії. Динамізм і масштабність комуністичного будівництва, поглиблення науково-технічної революції і пов'язане з нею прискорення соціального розвитку, загострення боротьби між двома суспільно-економічними системами незмірно збільшують значення масово-політичної роботи. В цих умовах підвищується роль і відповідальність інтелігенції за формування в трудящих марксистсько-ленінського світогляду.

¹⁹ Ручка А. О. Зростання соціальної активності робітничого класу в умовах розвинутого соціалізму. К., 1977, с. 55.

²⁰ Авангард трудового колективу, с. 232.

²¹ Коммунистическая партия Украины — боевой отряд КПСС, с. 132.

²² Документи ЦК ВЛКСМ. 1974. М., 1975, с. 155, 157.

Комуністична партія постійно залучала інженерно-технічну інтелігенцію до політичного виховання мас. У постанові «Про участь керівних і інженерно-технічних працівників Череповецького металургійного заводу в ідейно-політичному вихованні членів колективу» (1971 р.) ЦК КПРС поставив перед партійними комітетами завдання «...забезпечити активну участь в ідейно-політичному вихованні трудящих усіх керівних і інженерно-технічних працівників, прищеплювати їм навички вмілого поєднання господарської і виховної роботи. Залучати їх до пропаганди марксизму-ленінізму, політики КПРС, економічного навчання робітників і службовців, керівництва школами комуністичної праці, виступів з лекціями і доповідями, проведення бесід і політінформацій»²³.

Ось один із прикладів виконання цієї постанови ЦК КПРС Запорізьким обкомом партії. Обком партії з цією метою розробив заходи, якими пропонувалося в усіх партійних комітетах, первинних партійних організаціях, на зборах і нарадах інженерно-технічних працівників обговорити постанову Центрального Комітету партії, проаналізувати участь спеціалістів в ідейно-політичному вихованні трудящих на місцях, накреслити конкретні заходи по втіленню вказівок ЦК КПРС у життя. Партійним організаціям було рекомендовано переглянути склад пропагандистів, лекторів, політінформаторів, агітаторів, зміцнивши їх найбільш підготовленими інженерами, техніками²⁴. В ході реалізації цих заходів Запорізький міськком партії провів районні науково-теоретичні і науково-практичні конференції за участю керівників, спеціалістів промислових підприємств на тему «Про ленінські принципи поєднання адміністративно-господарської діяльності з ідейно-політичним вихованням трудящих». Усім інженерно-технічним працівникам пропонувалося скласти особисті плани участі в ідейно-політичному вихованні трудящих, які потім затверджувалися на засіданнях партійних комітетів, партійних бюро, в партгрупках. Особливу увагу міськком партії приділив створенню резерву пропагандистів, лекторів, політінформаторів з технічної інтелігенції. Для їх перепідготовки широко використовувалися університети марксизму-ленінізму, теоретичні семінари²⁵.

Виконуючи рішення вищестоящих партійних органів, партійна організація Запорізького титано-магнієвого комбінату створила великий ідеологічний актив з технічної інтелігенції підприємства. Наприклад, із 277 пропагандистів, керівників шкіл комуністичної праці — 249 були інженери і техніки, із 280 політінформаторів — 244 ІТП, серед 360 агітаторів 75% становили ІТП. Багато з них мали вищу політичну освіту²⁶. Робота такого кваліфікованого ідеологічного активу значно підвищила творчу активність трудящих комбінату: на підприємстві діяло 15 рад з НОП, в яких працювало близько 200 інженерів, техніків, робітників і службовців, понад 500 виробничників брали активну участь у розробці планів НОП. Активізувалася робота організацій масової технічної творчості, кожен п'ятий робітник був раціоналізатором. Колектив комбінату достроково завершив виконання дев'ятого п'ятирічного плану²⁷.

У цілому по республіці в досліджувані роки сталися значні кількісні і якісні зміни складу ідеологічного активу. В зв'язку з дальшим

²³ Вопросы идеологической работы КПСС. Сб. документов (1965—1973 гг.) М., 1973, с. 323.

²⁴ Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 157, оп. 26, спр. 175, арк. 49.

²⁵ Там же, арк. 50.

²⁶ Рад. Україна, 1976, 25 трав.

²⁷ Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 157, оп. 26, спр. 183, арк. 23, 24.

розвитком системи політичної освіти і економічного навчання вдвічі збільшилася кількість пропагандистів. На промислових підприємствах республіки в переважній більшості пропагандистами працювали інженерно-технічні працівники. Постійну увагу поліпшенню якісного складу пропагандистів приділяли партійні організації Дніпропетровської області, залучаючи до цієї роботи на промислових підприємствах інженерно-технічних працівників. Внаслідок цього в області в досліджувані роки лише в системі партійного навчання працювало близько 13 тис. пропагандистів, 95% з них мали вищу освіту, майже половина з них — інженери²⁸.

Так, партійний комітет криворізького заводу гірничого устаткування «Комуніст» залучив до ідейно-виховної роботи в колективі всіх керівних та інженерно-технічних працівників, 63 спеціалісти працювали пропагандистами. Партійний комітет регулярно здійснював контроль за ходом занять і підвищенням ідейно-теоретичної і методичної підготовки пропагандистів. Велика робота проводилася по вивченню, узагальненню і розповсюдженню передового досвіду політико-виховної роботи на підприємстві. На заводі був узагальнений і став здобутком усього ідеологічного активу досвід роботи керівника теоретичного семінару, заступника головного інженера Б. Г. Бовдуя. Заняття в цьому семінарі відзначалися змістовністю, тісним зв'язком з життям. Інженери і техніки — слухачі цього семінару — взяли шефство над колективами бригад, змін, цехів, дільниць по наданню їм допомоги в оволодінні економічними і технічними знаннями. Цей почин слухачів семінару був підтриманий парторганізацією і на заводі вже стали традиційними виступи інженерно-технічних працівників перед робітниками²⁹.

Важливу роль у підвищенні ефективності ідеологічної роботи відіграв почин пропагандистів московського електромеханічного заводу ім. Володимира Ілліча, які звернулися через журнал «Политическое самообразование» з листом до керівників семінарів і політшкіл країни із закликом «Знання, ідейну переконаність, організаторський талант пропагандиста — на службу п'ятирічці»³⁰.

Підтримуючи почин москвичів, пропагандисти республіки внесли свій вклад в ідеологічне забезпечення планів дев'ятої п'ятирічки. Багато з них успішно поєднували інженерну працю на виробництві з змістовною виховною роботою в трудових колективах. Це можна сказати про пропагандиста школи комуністичної праці, старшого майстра криворізького заводу «Червоний екскаватор» П. М. Нестерука, керівника школи партійно-господарського активу, генерального директора виробничого об'єднання «Запоріжтрансформатор» ім. Леніна Л. П. Хаджинова, пропагандиста економічної школи, начальника цеху львівського виробничого об'єднання «Кінескоп» Я. І. Керста, пропагандиста школи основ марксизму-ленінізму, помічника начальника мартенівського цеху Донецького металургійного заводу В. Н. Бордюгова та інших, чия багаторічна праця по ідейному вихованню трудящих була відзначена Почесними Грамотами і Грамотами Президії Верховної Ради УРСР³¹.

У роки дев'ятої п'ятирічки ствердився і зміцнів інститут політінформаторів. В групи політінформаторів партійні організації, як правило, залучали досвідчених, теоретично підготовлених активістів, насамперед керівників служб, інженерно-технічних працівників. Партійні

²⁸ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 262, спр. 417, арк. 112.

²⁹ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 955, оп. 2, спр. 32, арк. 59, 60.

³⁰ Политическое самообразование, 1973, № 2, с. 29—31.

³¹ Правда України, 1979, 17 сент.

комітети рекомендували інженерів, техніків, майстрів, бригадирів та інших керівників нижньої і середньої ланки до складу агітколективів.

Таким чином, у роки дев'ятої п'ятирічки суспільно-політична активність інженерно-технічної інтелігенції промислових підприємств України піднялася на новий якісний ступінь. Участь керівних і інженерно-технічних працівників в ідеологічній, політико-виховній роботі благотворно впливала на морально-політичний стан трудових колективів, сприяла органічному поєднанню господарської і виховної роботи спеціалістів, стимулювала постійне зростання ідейного рівня самої інженерно-технічної інтелігенції, їх духовному збагаченню. В процесі соціально-політичної діяльності інженерно-технічні кадри набували багатого досвіду виховної роботи, проходили школу політичного гартування.

Нового імпульсу зростанню соціальної активності інженерно-технічної інтелігенції, як і всього радянського народу, надали рішення XXVI з'їзду КПРС. Грандіозні завдання, поставлені партією, породжують нове піднесення творчої енергії всіх трудящих, їх суспільно-політичної активності, є однією з необхідних умов у розв'язанні завдань комуністичного будівництва.

З історії культурного будівництва в Українській РСР

ПАРТІЙНЕ КЕРІВНИЦТВО СТВОРЕННЯМ ГРОМАДСЬКИХ МУЗЕЇВ І МУЗЕЙНИХ КІМНАТ У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УРСР (1964—1970 рр.)

М. І. ОЖИЦЬКА (Львів)

Велику роль у розвитку музейної справи відіграла постанова ЦК КПРС від 12 травня 1964 року «Про підвищення ролі музеїв у комуністичному вихованні трудящих»¹. 16 червня 1964 р. ЦК Компартії України прийняв відповідну постанову, в якій було визначено конкретні заходи щодо поліпшення діяльності музеїв по комуністичному вихованню радянських людей на славних революційних, бойових і трудових традиціях нашого народу².

Перед партійними організаціями й органами культури республіки, зокрема західних областей Української РСР, поставлено завдання зміцнити зв'язки музеїв з промисловими та сільськогосподарськими підприємствами, школами, навчальними закладами. Музейні установи зобов'язувалися активізувати культурно-освітню роботу серед трудящих, особливо на селі, активно використовувати пересувні виставки, організовувати зустрічі із знатними людьми, увіковічувати пам'ять героїв, які загинули, захищаючи нашу Вітчизну.

¹ Див.: Справочник партійного работника. М., 1966. Вып. 6, с. 354.

² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 147, спр. 2439, арк. 39.

Вказані постанови ЦК широко обговорювалися комуністами, всіма працівниками культурно-освітніх установ західних областей України. Так, 9 березня 1965 р. відкриті партійні збори первинної партійної організації Волинського обласного управління культури розглянули питання про хід виконання обласним краєзнавчим музеєм постанови ЦК КПРС «Про підвищення ролі музеїв у комуністичному вихованні трудящих». Було вирішено створити спеціальні районні ради по організації нових музеїв на громадських засадах та залучити до їх створення вчителів, культпрацівників, ветеранів війни та праці, новаторів виробництва, студентів, учнів шкіл³.

Аналогічна робота проводилася й в Чернівецькій області. 2 липня 1965 р. на бюро обкому партії було заслухано питання «Про стан та заходи по поліпшенню ідейно-виховної роботи серед молоді міста Чернівці». Перед партійними комітетами підприємств м. Чернівці, інших міст і сіл області поставлено завдання: створити громадські музейні заклади⁴.

З корисною ініціативою виступило бюро Ровенського обкому Компартії України. 3 грудня 1965 р. на його засіданні було обговорено питання «Про увічнення пам'яті радянських громадян, які загинули під час Великої Вітчизняної війни та від рук решток банд українських буржуазних націоналістів». В прийнятому документі відзначалося, що на території області виявлено значну кількість місць масового знищення радянських громадян німецько-фашистськими загарбниками та їх пособниками — українськими буржуазними націоналістами. Бюро зобов'язало обласне управління культури, обласний краєзнавчий музей продовжити роботу по збору документів і матеріалів, які розповідали б про героїчну боротьбу радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни. Зібрані експонати належало передавати в існуючі або новостворені громадські музеї і музейні кімнати при будинках культури та школах⁵.

Певна робота в цьому напрямі проводилася й на Львівщині. В постанові секретаріату Львівського обкому Компартії України від 13 січня 1967 р. зазначалося, що в області створено ряд історико-краєзнавчих і атеїстичних музеїв. Однак, зазначалося в постанові, первинні партійні організації обласного управління культури й державних музеїв повинні активізувати роботу по організації нових громадських музеїв і музейних кімнат. Обласному управлінню культури рекомендовано закріпити за кожним громадським музеєм колективи державних музеїв, а також створити при Львівському історичному музеї науково-методичну раду⁶.

Поряд з розширенням мережі громадських музеїв у республіці партійні організації, управління культури приділяли значну увагу поліпшенню їх роботи. З метою координації діяльності музеїв при Міністерстві культури Української РСР у 1965 р. було організовано науково-методичну раду, яка подавала систематичну методичну допомогу обласним і районним відділам культури, обласним краєзнавчим музеям⁷.

³ Відомчий архів Волинського обласного управління культури, ф. 1, оп. 1, спр. 496, арк. 30.

⁴ Партархів Чернівецького обкому Компартії України, ф. 1, оп. 2, спр. 3134, арк. 9.

⁵ Партархів Ровенського обкому Компартії України, ф. 400, оп. 79, спр. 51, арк. 15, 18.

⁶ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 1893, арк. 6—7.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 5116, оп. 10, спр. 255, арк. 196.

Особлива роль у справі створення громадських музеїв і музейних кімнат належить державним музеям, які в 60-х роках активізували роботу в даному напрямі. Цьому сприяло й рішення колегії Міністерства культури УРСР від 14 вересня 1966 р. «Про досвід створення народних музеїв і музейних кімнат в Полтавській області і керівництвом ними з боку обласного управління культури»⁸.

З метою поширення передового досвіду полтавчан ЦК Компартії України прийняв рішення провести в Полтаві республіканський семінар-практикум. Учасники його — директори обласних музеїв, керівники громадських музеїв усіх областей України й ін. — ознайомилися з методами роботи місцевих культурно-освітніх закладів по організації народних музеїв⁹.

Ініціатива полтавчан була схвалена ЦК Компартії України. Центральний Комітет обговорив питання «Про доповідну записку відділу пропаганди і агітації ЦК Компартії України», «Про досвід роботи партійних організацій Полтавської області по масовому створенню в містах і селах народних музеїв та їх широкому використанню в комуністичному вихованні трудящих». ЦК Компартії України рекомендував партійним організаціям республіки використати досвід полтавчан по створенню музеїв у кожному селі, місті, на підприємствах, в організаціях та колгоспах¹⁰.

Виконуючи вказівки ЦК Компартії України, бюро Львівського обкому партії поставило перед первинними партійними організаціями завдання створити громадські музеї і музейні кімнати в кожному колгоспі, радгоспі, школі тощо. Одночасно було схвалено ініціативу громадськості с. Батятичі Кам'янсько-Бузького району, в якому відкрито музей революційної, бойової і трудової слави. Місцеві активісти звернулися до всіх сільських, селищних Рад депутатів трудящих, краєзнавців області із закликом: до 50-річчя Великого Жовтня створити в кожному селищі, колгоспі й радгоспі самодіяльні музеї¹¹. Краєзнавці села активно збирали рідкісні експонати, які розповідають про революційне минуле Батятич, зокрема про страйк 1928—1929 рр. та ін. події. Обком партії встановив чіткий контроль за виконанням прийнятих рішень. За рекомендацією обласного комітету партії при Львівському історичному музеї організовано науково-методичний відділ. Його укомплектовано спеціалістами відповідної кваліфікації. Завданням новоствореного відділу було подання методичної допомоги громадським музеям у містах і селах області¹². Виконком Львівської обласної Ради депутатів трудящих затвердив методичну раду з питань громадських музеїв, до складу якої ввійшли працівники обкому Компартії України, директори державних музеїв, провідні науковці Львова. За вказівкою обласного комітету партії на її засіданнях, які відбувалися один раз у квартал, розглядалися підготовлені спеціалістами-музеєзнавцями методичні листи й рекомендації краєзнавцям щодо створення громадських музеїв, організації їх роботи. З метою підвищення якості музейних експозицій, поліпшення їх художнього оформлення рада надрукувала методичні рекомендації «Як створити музей або музейну кімнату», «Приблизний план історико-краєзнавчого музею». Було видано плакат

⁸ Там же, арк. 194.

⁹ Архів Міністерства культури СРСР, ф. 1, оп. 22 П, спр. 62, арк. 5.

¹⁰ Див.: Комуніст України, 1967, № 8, с. 27.

¹¹ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 1850, арк. 81; Вісьня Україна, 1968, 21 груд.

¹² Архів Львівського історичного музею, ф. 1, оп. 1, спр. 439, арк. 53; Музейное дело в СССР. М., 1973, с. 60.

«Народні музеї Львівщини», присвячений діяльності історико-краєзнавчого музею в с. Великий Любінь Городоцького району, Золочівського атеїстичного музею й ін.¹³

Методична рада здійснювала керівництво методичною роботою самодіяльних музеїв районних відділів культури. Так, 9 січня 1970 р. на її засіданні було заслухане питання «Про хід огляду музеїв і музейних кімнат на громадських засадах, присвяченого 100-річчю з дня народження В. І. Леніна, в м. Львові, Самбірському, Сколівському, Пустомитівському і Радехівському районах». За рекомендацією ради всі міські, районні відділи культури повинні значно активізувати свою роботу по створенню музеїв¹⁴. На жаль, подібні науково-методичні ради не були створені при інших обласних управліннях культури. В цих областях відповідну методичну допомогу громадським музеям подавали методисти обласних краєзнавчих музеїв.

Питання організації громадських музейних закладів були в центрі уваги всіх обласних, міських і районних комітетів партії західних областей республіки. Так, за ініціативою Волинського обкому й райкомів партії на місця були надіслані «Типове положення про народний музей» та інструктивно-методичні листи, а також направлені консультанти — працівники вже існуючих музеїв. За їх допомогою було підготовлено тематико-експозиційні плани народних музеїв¹⁵.

Проведені заходи сприяли зростанню кількості громадських музеїв і музейних кімнат. Наприклад, у 1970 р. у Волинській області налічувалося 308 таких музейних закладів, у Львівській — 225.¹⁶

Партійні організації в досліджуваній період стали ініціаторами ще одного цінного почину — семінарів для працівників культури і освіти з метою навчання їх музейній справі. Перший з них було проведено в 1964 р. на Львівщині. На ньому були присутні 32 керівники громадських музеїв¹⁷.

За пропозицією обкому партії на Волині цю ініціативу підтримав Маневицький районний комітет партії. В роботі організованого ним семінару взяли участь 90 ентузіастів-краєзнавців. На Івано-Франківщині за рекомендацією обласного комітету Компартії України обласне управління культури разом з музеєзнавцями провели семінар для працівників партійних і комсомольських організацій з питань створення самодіяльних музеїв¹⁸.

Обласні, районні семінари, які організовували партійні організації західних областей України, мали важливе значення для систематичного вдосконалення експозицій, підвищення кваліфікаційного рівня працівників громадських музеїв і музейних кімнат. У своїй практичній діяльності музеєзнавці використовували такі форми й методи роботи з трудящими, як музейні екскурсії, теоретичні конференції з використанням відповідних експонатів, зустрічі представників різних поколінь, ленінські суботи, зустрічі з людьми, які порвали з релігією, колишніми священнослужителями й т. ін.

Особливу роль в ідейно-виховній роботі серед широких мас населення західних областей України, в створенні громадських музеїв і музейних кімнат відігравав філіал Центрального музею ім. В. І. Леніна

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 5116, оп. 10, спр. 340, арк. 35.

¹⁴ Архів Львівського історичного музею, ф. 1, оп. 1, спр. 476, арк. 1.

¹⁵ Відомчий архів Волинського обласного управління культури, ф. 1, оп. 1, спр. 687, арк. 44.

¹⁶ Відомчий архів Волинського обласного управління культури, ф. 1, оп. 1, спр. 832, арк. 28; Архів Львівського історичного музею, ф. 1, оп. 1, спр. 48, арк. 25.

¹⁷ Архів Львівського історичного музею, ф. 1, оп. 1, спр. 366, арк. 62.

¹⁸ Івано-Франківський обласний державний архів, ф. 625, оп. 1, спр. 178, арк. 31.

у Львові. Співробітники його консультували краєзнавців, активно допомагали учням шкіл в їх пошуках нових матеріалів, що стосувалися життя й діяльності вождя світового пролетаріату. Завдяки значній організаційній роботі, проведеній обкомами партії та працівниками державних музеїв, зростає кількість самодіяльних музейних закладів. Якщо в 1965 р. на Львівщині було 56 музеїв і 193 музейні кімнати, то в 1970 р. — уже 380¹⁹. Відповідні зміни відбулися й в інших західних областях республіки. Так, на Тернопільщині в 1968—1970 рр. було створено 141 зал, 49 музеїв, 390 музейних кімнат, 1206 кутків²⁰. З їх експозицією ознайомилися 32671 учень, 14360 юнаків і дівчат, для яких проведено 2718 екскурсій і прочитано 3988 лекцій²¹.

Значну допомогу культурно-освітнім установам західних областей України подали Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Центральний музей В. І. Леніна в Москві та його філіал у Києві. Так, вони підтримали ініціативу комуністів і комсомольців середньої школи с. Малятин Гошанського району Ровенської області, які організували в своєму селі ленінський музей. На початку 70-х років у його експозиції налічувалося понад три тисячі експонатів. За три роки існування в музеї побувало 6 тис. чол.²²

Слід сказати й про те, що партійні організації західних областей України приділяли увагу створенню громадських музейних закладів різного профілю. Серед них важливе місце посідають історичні, атеїстичні та музеї бойової слави. Наприклад, у с. Війниця Млинівського району Ровенської області в 1967 р. за ініціативою сільських комуністів було організовано історичний музей. Питання його організації обговорювалося на засіданнях парткому і на партійних зборах, засіданнях виконкому сільради та правління колгоспу²³.

В с. Горохові (що на Волині) до 50-річчя Радянської влади відкрито меморіальний комплекс — Холм Слави та музей революційної, бойової і трудової слави. В його створенні взяли участь майже всі партійні організації Горохівського району²⁴.

Комуністи колгоспу ім. С. М. Кірова Радеківського району Львівської області стали ініціаторами побудови музейного комплексу, до складу якого ввійшло 4 музеї: музей В. І. Леніна, бойової слави батьків, археологічна кімната й меморіальний музей О. Мишуги — знаменитого земляка нововитківців²⁵. Колгосп виділив для музею В. І. Леніна багатокімнатний будинок. Учні місцевої школи виготовляли допоміжні експонати, переписувалися з Центральним музеєм В. І. Леніна в Москві, його філіалами в Києві та Львові.

Партійна організація м. Золочева (Львівщина) широко використовує громадські музеї в боротьбі з релігійними пережитками. Організатори атеїстичного музею насамперед подбали про укомплектування його експозиції переконливими експонатами. Голова музейної ради П. І. Володченко з метою збору матеріалів побував у музеях Москви, Ленінграда, Києва та ін. міст. З різних куточків країни на адресу

¹⁹ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 8, спр. 1478, арк. 27.

²⁰ Партархів Тернопільського обкому Компартії України, ф. 319, оп. 1, спр. 135, арк. 124.

²¹ Там же.

²² Див.: Сербін Г. П. Горністи сурмлять збір. Львів, 1973, с. 36—37.

²³ Червоний прапор (Орган Ровенського обкому Компартії України і виконкому обласної Ради депутатів трудящих), 1970, 7 берез.

²⁴ Партархів Волинського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 19, спр. 162, арк. 121.

²⁵ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 19, спр. 162, арк. 121; Архів Львівського історичного музею, ф. 1, оп. 1, спр. 48, арк. 26.

«м. Золочів Львівської області» йшли експонати. В кінці 1964 р. у приміщенні колишньої церкви було відкрито музей. Нині там виставлено понад 2000 експонатів²⁶. Він одразу став навчальною базою для районних агітаторів. В його методичній кімнаті зібрано унікальну колекцію атеїстичних плакатів. Є тут і методична література для пропагандистів²⁷. Музейна рада організувала в селах району пересувні атеїстичні виставки, які користуються популярністю серед населення.

В розглядуваний період активно створювалися й музеї бойової слави. Так, у 1964 р. за ініціативою комуністів школи № 64 м. Львова, з метою увічнення пам'яті героїв, що загинули в роки Великої Вітчизняної війни на львівській землі, було відкрито меморіальний музей «Холм Слави». За 10 років існування в ньому побували 250 тис. чол.²⁸ Аналогічні музеї бойової слави було відкрито й в інших районах західних областей республіки.

Отже, завдяки значній ідейно-виховній роботі, проведеній партійними організаціями західних областей Української РСР, кількість музеїв і музейних кімнат помітно зросла. Якщо в 1965 р. їх налічувалося 169, то в 1970 р. — уже 1142 музеї і музейні кімнати²⁹.

Справа масового створення музейних закладів на громадських засадах у республіці значною мірою залежала від наявності відповідних приміщень. Тільки за 1964—1974 рр. на Україні було побудовано близько 9 тис. клубів, Будинків культури, в яких виділялись кімнати, окремі будівлі для організації музеїв.

Деякі області нагромадили позитивний досвід у справі використання культових споруд під музеї. Наприклад, у Закарпатській області з цією метою використовується 9 подібних споруд, Івано-Франківській — 15, Чернівецькій — 10*. Заслуговує уважного вивчення досвід діяльності Івано-Франківської обласної партійної організації, за ініціативою якої в даних будівлях створено ряд різнопрофільних експозицій. Слід відзначити, що не всі громадські музейні установи в західних областях України були забезпечені відповідними приміщеннями.

Таким чином, факти свідчать про те, що партійні організації республіки широко підтримали почини ентузіастів-краєзнавців, завдяки яким і було організовано значну кількість громадських музеїв, що відіграли важливу роль в ідейно-політичному вихованні трудящих, зокрема молоді. У своїй роботі вони керувалися постановою ЦК КПРС «Про підвищення ролі музеїв у комуністичному вихованні трудящих», а також рішеннями XXII, XXIII з'їздів КПРС і XXII, XXIII з'їздів Компартії України. Особливо активно громадські музеї створювалися в сільській місцевості.

Центрами методичної допомоги, через які партійні організації здійснювали керівництво створенням громадських музейних установ, стали обласні управління культури, державні музеї.

Процес організації нових самодіяльних музеїв був зумовлений зрослими економічними можливостями колгоспів і радгоспів, підприємств, є свідченням величезного інтересу трудящих до історії культури рідного краю, їх суспільно-політичної активності.

²⁶ Ленінське слово (Орган Золочівського райкому Компартії України і районної ради депутатів трудящих), 1967, 21 берез.

²⁷ Ленінське слово, 1966, 12 трав.

²⁸ Путівник «Холм Слави». Львів, 1974, с. 22.

²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 5116, оп. 10, спр. 292, арк. 103; спр. 299, арк. 28; спр. 342, арк. 116; Партархів Чернівецького обкому Компартії України, ф. 1, оп. 22, спр. 215, арк. 160.

* Підраховано автором на основі паспортів, які зберігаються в методичних відділах обласних краєзнавчих музеїв.

ДІЯЛЬНІСТЬ КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ ПО СТВОРЕННЮ І ЗМІЦНЕННЮ РАДЯНСЬКОЇ ШКОЛИ В РЕСПУБЛІЦІ (1920 р.)

Г. М. МЕЛЬНИЧЕНКО (Київ)

Серед найважливіших завдань, висунутих XXVI з'їздом КПРС у галузі суспільних наук, на першому місці стоїть узагальнення досвіду революційно-перетворюючої діяльності КПРС¹. Комуністична партія виходить з лєнінського положення про те, що він «... увійшов в історію, як завоювання соціалізму і на цьому досвіді майбутня міжнародна революція споруджуватиме свою соціалістичну будову»².

Висунуте найвищим форумом радянських комуністів завдання стосується вчених-суспільствознавців, які досліджують усі періоди героїчної історії КПРС, зокрема роки іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни. У той час Комуністична партія не тільки очолила збройний захист завоювань Великого Жовтня від посягань зовнішньої та внутрішньої контрреволюції, а й в обстановці «...найшаленішого, найзапеклішого опору експлуататорів усіх рангів, усіх мастей, усіх кольорів і орієнтацій»³ розгорнула величезну будівничу роботу. Вона керувала створенням фундаменту соціалістичної економіки, спрямовувала процес культурного будівництва, важливою складовою частиною якого було утвердження основ радянської системи народної освіти. «Соціалістичне перетворення нашої країни,— наголошував Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев,— було б немислиме, якби партія з перших же днів Жовтня з усією енергією і цілеспрямованістю не взялася за здійснення культурної революції. Це було завдання величезної ваги... І якщо сьогодні Радянський Союз вражає світ своїми досягненнями в науці і культурі, то основи цих досягнень були закладені ще тоді, коли в Україні Рад почала створюватись густа мережа шкіл і бібліотек, робфаків і технікумів, вузів і наукових закладів»⁴.

З цього погляду безперечний науковий інтерес має діяльність Комуністичної партії по створенню радянської системи народної освіти у 1918—1920 рр., зокрема на Україні. Значну увагу цьому питанню приділено у п'ятому томі багатотомної «Історії Української РСР»⁵. Окремі аспекти шкільного будівництва в республіці в роки громадянської війни розкриті в працях І. Д. Золотоверхого, С. К. Гутянського, М. М. Грищенка⁶. Проте, по-перше, їх дослідження далеко не вичерпують проблему, а по-друге,— всі вони написані в плані громадянської історії. Діяльність КП(б)У по створенню основ соціалістичної системи народної освіти ще не стала предметом спеціального вивчення. Йдеться насамперед про історико-партійний аспект проблеми, розкриття діяльності партії в цьому напрямі. В даному повідом-

¹ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 171.

² Ленін В. І. Промова на I Всеросійському з'їзді Рад народного господарства 26 травня 1918 р.— Повне збір. творів, т. 36, с. 360.

³ Ленін В. І. Об'єднане засідання ВЦВК, Московської Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів і професійних спілок 4 червня 1918 р.: Доповідь про боротьбу з голодом.— Повне збір. творів, т. 36, с. 377.

⁴ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті. К., 1967. Т. 2, с. 84—85.

⁵ Історія Української РСР. К., 1977. Т. 5, с. 544—551.

⁶ М. М. Грищенко. Розвиток народної освіти на Україні за роки Радянської влади. К., 1957; І. Д. Золотоверхий. Становлення української радянської культури (1917—1920 рр.). К., 1961; С. К. Гутянський. В. І. Ленін і культурне будівництво на Україні (1917—1920 рр.). К., 1965.

ленні, хронологічні межі якого стосуються 1920 р., зроблено спробу розкрити керівну роль КП(б)У в галузі шкільного будівництва, професійно-технічної освіти та організації вчителства республіки на платформі Радянської влади.

Процес будівництва радянської школи у 1920 р. розгортався в тяжких умовах розрухи, заподіяної контрреволюцією. «На Україні,— писав В. І. Ленін наприкінці 1919 р., — панування Денікіна було таким же тяжким випробуванням, як панування Колчака в Сибіру»⁷. Одним з наслідків «хазяйнування» денікінців було, зокрема, те, що в республіці фактично перестала існувати українська школа. Денікінські власті спеціальними розпорядженнями забороняли викладання української мови, припинили фінансування українських навчальних закладів, а найчастіше — закривали їх. Численні документи свідчать про зруйнування денікінцями системи народної освіти на Україні. Чернігівський губревком, наприклад, повідомляв у березні 1920 р., що повіти пережили «жах панування денікінських банд», внаслідок чого тут «справа народної освіти в занепаді, і в школах заняття не проходять»⁸. Того ж місяця Богодухівська повітова партконференція (Харківська губернія) констатувала, що шкільне будівництво «було повністю розвалене денікінцями..., становище катастрофічне..., школи були закриті»⁹. На Харківському губернському з'їзді працівників повітових відділів народної освіти (червень 1920 р.) відзначалося: «Особливо жорстоко білі боролися з національною українською культурою, українські вчителі знемагали у в'язницях, українські школи закривалися...»¹⁰.

У квітні 1920 р. мирне соціалістичне будівництво на Україні було перерване розбійницьким нападом буржуазно-поміщицької Польщі, а влітку—наступом білогвардійських військ барона Врангеля. Крім того, тривала запекла боротьба із залишками петлюрівських банд. Воєнні дії, що проходили на території республіки, господарська розруха перешкождали проведенню соціалістичних перетворень, розв'язували питання радянської системи народної освіти. Про стан матеріальної бази шкіл яскраво свідчить той факт, що на липень 1920 р., за даними Наркомосу УСРР, 20 тис. шкільних приміщень та інших дитячих закладів потребували невідкладного ремонту¹¹. І все ж, як справедливо відзначалося у звіті Наркомосу УСРР, «1920 р. у галузі радянського культурного будівництва став часом колосальної творчої роботи і величезних досягнень... освітньої політики пролетаріату»¹². Це стало можливим насамперед завдяки тому, що у вирішенні найважливіших завдань, пов'язаних із створенням радянської системи народної освіти, Компартія України одержувала неоціненну допомогу Центрального Комітету РКП(б) і особисто В. І. Леніна.

Принципове значення для КП(б)У і всього українського народу мала історична резолюція «Про Радянську владу на Україні», прийнята на Пленумі ЦК РКП(б) 29 листопада 1919 р. і підтверджена VIII Всеросійською конференцією РКП(б) у грудні того ж року. Важливу роль у становленні Радянської влади в республіці відіграло

⁷ Ленін В. І. Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним.— Повне збір. творів, т. 40, с. 39.

⁸ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920): 36. документів і матеріалів. К., 1957, с. 368, 370.

⁹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 152, арк. 6.

¹⁰ Коммунист, 1920, 3 июня.

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 1, спр. 189, арк. 14.

¹² Там же, спр. 875, арк. 2.

положення резолюції про необхідність створення умов для всебічного розвитку української мови і культури. «Зважаючи на те, що українська культура (мова, школа і т. д.), — зазначалося в документі, — протягом віків придушувалася царизмом і експлуаторськими класами Росії, ЦК РКП ставить в обов'язок усім членам партії всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови і культури». Резолюція вимагала рішуче покласти край спробам штучними засобами відтіснити українську мову на другий план і ставила перед членами партії завдання перетворити її «...в знаряддя комуністичної освіти трудових мас»¹³.

Цей важливий партійний документ переконливо спростовує твердження буржуазних фальсифікаторів про якесь «ущемлення мов національних меншостей»¹⁴. Вимога рівноправності мов, у тому числі й української, була проголошена уже в першій і знову підтверджена у другій Програмі партії, прийнятій у березні 1919 р.

Керуючись ленінськими вказівками, Всеукраїнка у своєму Маніфесті від 11 грудня 1919 р. чітко визначив роль єдиної трудової школи у перетворенні української мови на знаряддя комуністичної освіти мас. «У трудовій школі Української Радянської Соціалістичної Республіки, — наголошувалося в ньому, — українська мова стане могутнім і дійовим засобом звільнення українських трудящих мас від темноти і неосвіченості»¹⁵. З цією метою у 1920 р. було прийнято ряд рішень, зокрема постанову Наркомосу УСРР про підготовку працівників освіти з обов'язковим вивченням ними української мови від 4 травня та постанову Раднаркому України «Про введення української мови в школах і радянських установах» від 21 вересня¹⁶. Для контролю за їх виконанням ЦК КП(б)У створив спеціальну комісію, до складу якої ввійшли С. В. Косіор, Г. Гринько, та В. Блакитний¹⁷.

Враховуючи те, що Наркомос УСРР очолював колишній боротьбист Г. Гринько, ЦК КП(б)У 19 лютого 1920 р. рекомендував для роботи в цьому комісаріаті В. П. Затонського. Того ж дня Центральний Комітет доручив спеціальній комісії виробити практичну «платформу нашої політики у справі народної освіти»¹⁸. 29 квітня 1920 р. ЦК КП(б)У доручив авторитетним працівникам подати в ЦК пропозиції про основні завдання роботи Наркомосу на Україні. Тільки протягом квітня—серпня 1920 р. питання народної освіти Політбюро ЦК КП(б)У розглядало 5 разів, а Оргбюро ЦК КП(б)У заслуховувало їх у червні, серпні, вересні, листопаді і грудні.

Постійну увагу станом справ у галузі народної освіти приділяли партійні органи на місцях. Так, Президія Одеського губкому (губбюро) КП(б)У обговорювала ці питання в 1920 р. 18 разів, Волинський губком партії тільки в січні—двічі, Чернігівський—у червні—тричі. У другій половині 1920 р. питання шкільного будівництва 6 разів розглядалися на бюро Харківського і двічі—Донського губ-

¹³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1979. Т. 2, с. 120.

¹⁴ Див.: Грошев И. И., Чеченкина О. И. Критика буржуазной фальсификации национальной политики КПСС. М., 1974, с. 184—185.

¹⁵ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920), с. 16.

¹⁶ Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду (1917—1959 рр.): 36 документів у двох томах. К., 1959. Т. 1 (1917—червень 1941 рр.), с. 71.

¹⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 5, спр. 75, арк. 55.

¹⁸ Там же, спр. 12, арк. 10—11

комів КП(б)У¹⁹. Аналіз протоколів їх засідань свідчить, що основна увага приділялася добору, розстановці та вихованню кадрів педагогів і керівництву розвитком народної освіти у губерніях.

Донецький губернський комітет КП(б)У, наприклад, вимагав від партійних організацій, щоб на чолі відділів народної освіти «стояли комуністи, які працюють у тісному контакті з місцевими партійними організаціями і виконують всі накреслення Комуністичної партії»²⁰. В одному з рішень Харківського губкому зазначалося, що призначення завідуючих наросвітами «без відома губкому — недопустиме». Миколаївський губком партії прийняв спеціальне рішення про направлення у «наросвіти відповідальних товаришів — комуністів», а Київський — затвердив колегію губнаросвіти, доручивши їй «спільне (з губернським відділом наросвіти.— Г. М.), керівництво роботою і розв'язанням питань, що виникають»²¹.

Що ж до керівництва розвитком шкільної справи, то його найпоширенішою формою було заслуховування звітів завідуючих губнаросвітами на засіданнях бюро губкомів партії. В результаті, як правило, виправлялися допущені прорахунки і помилки, накреслювалися конкретні заходи для поліпшення стану справ. Наприклад, Волинський губком партії заслуховував такі звіти 29 січня, 4 лютого і 18 червня 1920 р., що сприяло чіткій і ритмічній діяльності губнаросвіти. Президія Миколаївського губкому КП(б)У, заслухавши у листопаді 1920 р. звіт завідуючого губернським відділом народної освіти, піддала його роботу різкій критиці за недостатньо послідовне втілення в життя «комуністичної лінії» і поставила вимогу виправити становище. З цією метою губнаросвіті було доручено подати в губком партії детальний план заходів і згодом доповісти про хід його виконання²².

Вирішальною мірою становлення її розвиток народної освіти залежали від діяльності повітових, міських та первинних партійних організацій. Документи свідчать, що вони приділяли велику увагу здійсненню лєнінських планів дошкільного, шкільного і професійно-технічного будівництва.

Так, активно працювала Богодухівська парторганізація Харківської губернії. Зокрема, 28 березня 1920 р. питання, пов'язані з розвитком у повіті народної освіти, всебічно обговорювалися на повітовій партконференції. Як позитивне на ній відзначалося, що комуністи організували вчительський з'їзд, де «проводилася ідея трудової школи», багато зробили для підготовки дитячих майданчиків і садків. У рішеннях конференції були накреслені конкретні заходи по відбудові єдиної трудової школи, вказувалося на необхідність поряд з використанням старих педагогічних кадрів «підготувати народних червоних вчителів». Через місяць, заслухавши звіт завідуючого відділом народної освіти про виконання цих рішень, повітовий комітет КП(б)У поставив питання про якнайшвидше звільнення приміщень тих шкіл, які були зайняті іншими установами, і ухвалив направити групу комуніс-

¹⁹ Там же, ф. 29, оп. 1, спр. 6, арк. 13, 17, 20 30, 32, 62; спр. 7, арк. 12, 17, 49; спр. 8, арк. 12, 18; спр. 9, арк. 8 зв., 15 зв., 25—25 зв., 27, 31, 33; ф. 1, оп. 5, спр. 90, арк. 7—8; спр. 273, арк. 24, 28, 31 зв.; ф. 2, оп. 1, спр. 42, арк. 16, 19, 29 зв., 39, 61, 74; спр. 19, арк. 47, 97.

²⁰ Там же, ф. 1 оп. 5, спр. 103, арк. 22.

²¹ Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 42, арк. 29 зв.; ф. 1, оп. 5, спр. 159, арк. 20; Партархів Миколаївського обкому Компартії України, ф. 4, оп. 1, спр. 2, арк. 67.

²² Партархів Миколаївського обкому Компартії України, ф. 4, оп. 1, спр. 2, арк. 67.

тів для роботи в народній освіті²³. В результаті на жовтень 1920 р. в Богодухівському повіті працювали всі навчальні заклади, у повітовому центрі було відкрито 9 нових трудових і одну педагогічну школу. Організовано пройшли вчительські конференції, на яких педагоги заслухали лекції про єдину трудову політехнічну школу. Таку ж велику увагу цій важливій ділянці роботи приділяли партійні організації Лебедина та Охтирки. Завдяки цьому в листопаді 1920 р. в Охтирці, наприклад, діяли 22 загальноосвітні та 7 професійних шкіл, 5 дитячих садків, а в повіті — 130 загальноосвітніх шкіл²⁴.

Аналіз документів інших партійних повітових організацій Харківщини свідчить, що вони також наполегливо долали труднощі шкільного будівництва, правильно розуміли основні шляхи розв'язання його складних питань. Характерним щодо цього було рішення загальних зборів Зміївської повітової парторганізації від 12 листопада 1920 р. В ньому зазначалося, що успішне становлення радянської системи народної освіти залежить насамперед від повсякденного партійного керівництва, ініціативи і прикладу комуністів²⁵.

В Одеській губернії питання освіти постійно розглядалися на зборах сільських партійних осередків. Осередок с. Владимирського Балтського повіту, враховуючи відсутність шкільного приміщення, 10 вересня 1920 р. прийняв ухвалу «вибрати для школи хату Іванченка Сергія». Подібне рішення в аналогічній ситуації було прийняте і партосередком с. Антонівка того ж повіту²⁶. Бірзульський райком партії тільки в листопаді 1920 р. двічі заслуховував питання про діяльність волосного відділу народної освіти, викрив недоліки в його роботі і подав конкретну допомогу. Показово, що відразу ж після відкриття в Бірзулі технічної та сільськогосподарської шкіл повітова наросвіта звернулася до райкому партії за допомогою у налагодженні викладання суспільствознавчих дисциплін²⁷.

Велику роботу проводили також парторганізації Ананьївського, Тираспольського, Одеського та інших повітів губернії. Так, у липні 1920 р. губком партії інформував ЦК РКП(б) про те, що в села Тираспольського повіту «направлені інструктори наросвіти для організації шкіл»²⁸. З іншої інформації губкому, надісланій в ЦК КП(б)У, видно, що влітку у всіх повітах «під лозунгами нашої партії пройшли з'їзди народних вчителів»²⁹. Незважаючи на величезні фінансові та економічні труднощі, в губернії у справі розвитку народної освіти було досягнуто певних успіхів. Наприклад, в Одеському повіті на кінець 1920 р. діяла 261 загальноосвітня, 6 сільськогосподарських і 9 професійно-технічних шкіл, одне вище політехнічне училище, а також 65 дитячих садків, клубів, комун³⁰.

Значну увагу питанням становлення радянської школи приділяли парторганізації Миколаївщини. Наприклад, Слобідський райком партії м. Миколаєва у липні 1920 р. проаналізував діяльність шкіл, а на початку жовтня знову повернувся до цього питання і ухвалив «на найближчому засіданні комуністів району поставити першим (питанням) доповідь завідуючого губнаросвітою про діяльність відділу». Ця

²³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 152, арк. 6, 90.

²⁴ Там же, спр. 192, арк. 9, 26—27.

²⁵ Там же, спр. 159, арк. 47.

²⁶ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 61, оп. 1а, спр. 13, арк. 2—3; спр. 14, арк. 5.

²⁷ Там же, спр. 35а, арк. 30.

²⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС ф. 17, оп. 65, спр. 390, арк. 5.

²⁹ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 2, арк. 207.

³⁰ Там же, ф. 5, оп. 1, спр. 8, арк. 8—9.

доповідь була заслухана 11 листопада 1920 р. Комуністи району всебічно обговорили шляхи розвитку шкільного будівництва, професійно-технічної освіти, питання ліквідації неписьменності і прийняли рішення направити додатково для роботи в народній освіті ряд членів РКП(б)³¹.

З порядку денного парторганізацій республіки не сходили питання, пов'язані з розвитком дошкільного виховання. Вони спеціально розглядалися Волинським, Кременчуцьким, Одеським, Миколаївським³² та іншими губкомами, а також райкомами КП(б)У. Алчевський райком партії Донецької губернії, наприклад, 5 березня 1920 р. запропонував віддати під дитячий будинок одне з найкращих приміщень міста³³. Всебічна допомога партійних організацій сприяла тому, що вже в травні 1920 р. на Донеччині діяли 36 дитячих садків і 54 дитячі майданчики. Наприкінці року кількість садків тут зросла до 92 (6 тис. дітей)³⁴.

Молдаванський райком партії міста Одеси 2 вересня 1920 р. заслухав звіт райнаросвіти про влаштування дитячих майданчиків та садків і, визнавши її роботу незадовільною, вжив дійових заходів до поліпшення становища. За активною участю райкому вже в листопаді в районі було відкрито 4 дитячих садки³⁵. Загалом в Одеському повіті налічувалося на той час 38 дитсадків, а в губернії — 112 (близько 6 тис. дітей). На Харківщині кількість дитячих садків протягом травня — грудня 1920 р. зросла з 49 до 70 (3,7 тис. дітей)³⁶.

В цілому по Україні діяло 649 дитячих садків, де виховувалося понад 40 тис. дітей³⁷. Це було значним досягненням партійних і радянських органів, особливо зважаючи на те, що робота починалася на пустому місці. «Від колишніх властей, — зазначалося в документах Наркомосу УСРР, — нам майже не залишилося ніяких дошкільних закладів»³⁸. Підбиваючи підсумки проведеної в цьому напрямі роботи, Нарком освіти РСФРР А. В. Луначарський говорив у 1920 р.: «Зроблене зусилля колосальне, і ми схильні ним пишатися. Треба сказати, що в дошкільній справі нічого не існувало»³⁹.

Велика увага на Україні приділялася в 1920 р. питанням розвитку професійно-технічної освіти, що диктувалося гострою потребою в кадрах спеціалістів різних галузей для народного господарства. Важливе значення у справі становлення й розвитку системи профтехосвіти в республіці мало узгодження цієї роботи з Наркомосом РСФРР. 7 липня 1920 р. заступник голови Головопрофосвіти Радянської Росії О. Ю. Шмідт звернувся до Наркомосу УСРР з пропозицією встановити контакти в галузі професійної освіти і надіслав на Україну матеріали про роботу Головопрофосвіти РСФРР. Спираючись на досвід Радянської Росії, Раднарком УСРР 10 серпня 1920 р. «з метою успішного розвитку... сітки професійно-технічних і спеціально-наукових інститутів, шкіл,

³¹ Партархів Миколаївського обкому Компартії України, ф. 4, оп. 1, спр. 3, арк. 21, 37; спр. 4, арк. 14 зв.

³² ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 5, спр. 90, арк. 7; спр. 180, арк. 64; ф. 29, оп. 1, спр. 32, арк. 66; Партархів Миколаївського обкому Компартії України, ф. 4, оп. 1, спр. 1, арк. 18.

³³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 80, арк. 9 зв.

³⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 1, спр. 875, арк. 2 зв.; спр. 956, арк. 65.

³⁵ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 29, оп. 1, спр. 36, арк. 45; спр. 39, арк. 9.

³⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 1, спр. 875, арк. 2 зв.; спр. 956, арк. 65.

³⁷ Там же, ф. 166, оп. 1, спр. 865, арк. 2 зв.

³⁸ Там же, спр. 956, арк. 65.

³⁹ Луначарський А. В. О воспитании и образовании. М., 1976, с. 76.

курсів і т. п. закладів, що забезпечують всі галузі радянського будівництва потрібною кваліфікованою силою»⁴⁰, створив у складі Наркомосу республіки Головний комітет професійно-технічної та спеціально-наукової освіти (Головпрофосвіта).

Процес створення в республіці мережі закладів профтехосвіти та їх діяльність були постійно в полі зору Центрального Комітету КП(б)У. Так, 29 квітня 1920 р. він розглянув питання: «Професійна освіта у зв'язку з економічними завданнями на Україні». Відповідна інформація того ж місяця була надіслана в ЦК РКП(б) і Наркомос РСФРР⁴¹. У зверненні до всіх партійних організацій (листопад 1920 р.) ЦК КП(б)У наголошував, що «одним із суттєвих завдань у загальному плані нашого господарського будівництва є термінове відтворення кваліфікованої робочої сили у всіх галузях виробничого життя». У зв'язку з цим у документі вказувалося на необхідність розвитку «в належних розмірах справи професійно-технічної освіти»⁴².

Під керівництвом ЦК КП(б)У Наркомос республіки, Головпрофосвіта УСРР, місцеві партійні організації добилися певних зрушень у підготовці кваліфікованих спеціалістів для народного господарства, створенні й налагодженні роботи професійно-технічних закладів. Наприкінці 1920 р. на Україні працювали 54 технікуми, в яких оволодівали різними спеціальностями понад 7 тис. чол. Крім того, в республіці в цей час налічувалося понад 600 професійних шкіл (індустріально-технічних, сільськогосподарських, медичних, соціально-економічних, педагогічних), де навчалось понад 60 тис. чол.⁴³

В процесі будівництва радянської системи народної освіти в республіці у 1920 р. було допущено ряд серйозних помилок. Труднощі періоду іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни, відбудови народного господарства викликали у деяких працівників освіти прагнення стати на шлях заміни політехнічного навчання професіоналізацією, вузьким ремісництвом. У 1920 р. Наркомос УСРР фактично взяв саме такий курс у вихованні та навчанні дітей, порушуючи цим ленінські вимоги про створення єдиної трудової політехнічної школи.

Перша Всеукраїнська нарада з питань народної освіти (березень 1920 р.), ігноруючи досвід Радянської Росії, вирішила, що в основу організації навчання дітей слід покласти не середню загальноосвітню школу, а семирічну, після закінчення якої діти повинні продовжувати освіту в професійно-технічних закладах. Ця ідея дістала законодавче закріплення у постанові Наркомосу України від 15 червня 1920 р. «Про проведення в житті 7-річної єдиної трудової школи». Друга Всеукраїнська нарада з питань освіти (серпень 1920 р.) підтримала помилкову програму соціального виховання всіх дітей до 15 років тільки через дитячий будинок.

Саме таку хибну лінію аргументованій критиці піддала на III Всеросійському з'їзді профспілок (квітень 1920 р.) Н. К. Крупська. Вона заявила, що «професійна освіта не повинна калічити людину, роблячи її з ранніх років вузьким спеціалістом, не повинна звужувати її горизонт, а повинна допомагати лише її всебічному цілісному розвитку. І професійна освіта повинна готувати тепер не тільки виконавця, механічного працівника,— вона повинна також підготувати з цього

⁴⁰ Культурне будівництво в Українській РСР, т. 1, с. 68.

⁴¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 65, спр. 79, арк. 147.

⁴² ПА ЦП при ЦК Компартії України, ф. 29, оп. 1, спр. 11, арк. 55; ф. 1, оп. 5, спр. 488, арк. 1.

⁴³ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 1, спр. 875, арк. 3—3 зв., 4; Вестник профтехнического образования, 1921, № 8, янв., с. 63—64; № 11—14, апр.—шоль, с. 165 (підрахунки авт.).

ж працівника господаря виробництва»⁴⁴. На жаль, Наркомос УСРР вчасно не прислухався до цих слів. У результаті склалося становище, про яке А. В. Луначарський писав так: «...Я дуже уважно розпитував українських учителів з різних місць України, величезна більшість дітей, які закінчили свої 7-річки, виявилися непристосованими ні до якої практичної роботи і нездатними вступити ні в який навчальний заклад, оскільки технікуми, що передбачалися, виявилися неіснуючими»⁴⁵.

Курс Наркомосу УСРР на професіоналізацію та вузьке ремісництво різко критикував В. І. Ленін. «...Гринько, як видно, пересобачив до безглуздя, заперечуючи політехнічну освіту..., — писав він наприкінці 1920 р. — *Виправити це...*»⁴⁶. Ленінські вказівки були покладені в основу наолюдняної роботи комуністів України по рішучому вправленню помилкових тенденцій у розвитку радянської школи.

Важливим напрямом діяльності ЦК КП(б)У в 1920 р. була організація вчительства республіки у рамках створеної з ініціативи В. І. Леніна Всеросійської спілки працівників освіти і соціалістичної культури. Її платформа містилася в Інструкції ЦК РКП(б) по створенню цієї спілки, розісланій усім парторганізаціям ще в лютому 1919 р. «Всі партійні комуністичні організації,— зазначалося в цьому документі,— повинні взяти найдіяльнішу участь у ...роботі по об'єднанню працівників освіти в широку спілку...» з метою «досягнення найкращих результатів у розумінні ідейного впливу з боку комуністів на всіх працівників освіти...»⁴⁷.

29 грудня 1919 р. ЦК КП(б)У і Всеукраїнським звернулися до вчителів республіки з полум'яним закликком узяти активну участь у будівництві нової, радянської школи. Відозву підписали Г. І. Петровський, Д. З. Мануїльський, В. П. Затонський. У ній говорилося: «Пам'ятаючи, що вчитель України є культурним мозком села, пам'ятаючи, що вчитель України є сином робітника або ремісника міста, або бідняка і селянина-середняка..., Радянська влада, оголошуючи відродження національної школи на трудовому принципі, звертається до вчителів — зробити українську трудову школу центром виховання робітників і селянської бідноти як дійсно реальних революційних сил. На Вас, товариші, лежить обов'язок: відродити українську культуру, надати школі характер вихователя кристалічних класових борців для дальшого проведення революції...»⁴⁸ (підкреслення наше.— Г. М.).

Як видно з документів, через інформаційний відділ ЦК КП(б)У тисячі примірників цієї відозви у січні 1920 р. були надіслані в усі губкоми партії. Текст її був представлений також у ЦК РКП(б)⁴⁹.

У березні 1920 р. питання про розвиток шкільної справи на Україні та створення тут осередків Всеросійської спілки обговорювалося на засіданні Оргбюро по скликанню II Всеросійського з'їзду працівників освіти і соціалістичної культури, де були схвалені рекомендації про організацію в республіці Бюро Всеросійської спілки і губернських відділів⁵⁰.

⁴⁴ Крупская Н. К. Педагогические сочинения в шести томах. М., 1978. Т. 2, с. 56—57.

⁴⁵ Луначарский А. В. О воспитании и образовании, с. 105.

⁴⁶ Ленін В. І. Про політехнічну освіту: Замітки на тези Надії Костянтинівни.— Повне збір. творів, т. 42, с. 222.

⁴⁷ Переписка Секретарната ЦК РКП(б) с местными организациями (январь—март 1919 г.), т. VI, с. 87, 90.

⁴⁸ ЦДАЖР УСРР, ф. 166, оп. 1, спр. 161, арк. 190.

⁴⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 5, спр. 44, арк. 8, 27, 29, 32, 34, 44, 51, 62, 63, 125, 178; спр. 471, арк. 151, 157; спр. 44, арк. 7.

⁵⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 5462, оп. 2, спр. 2, арк. 6.

Спираючись на Інструкцію ЦК РКП(б), партійні організації України спрямували створення організацій спілки. Наприклад, Старобільський повітовий комітет партії Донецької губернії ухвалив «визнати політичну роботу серед учителів повіту через професійну спілку працівників освіти і соціалістичної культури першочерговою...»⁵¹. У Волинській губернії вже на початку 1920 р. налічувалося 400 членів цієї спілки, ядро яких становила комуністична фракція чисельністю 60 чол.⁵² На Харківщині під керівництвом комуністів у лютому — березні 1920 р. працювала ініціативна комісія для організації «за всеросійською схемою» губернської спілки працівників освіти і соціалістичної культури. Після її створення діяльність спілки спрямовував комуністичний осередок. В результаті «у контакті з органами пролетарської влади» вона проводила значну роботу «по будівництву соціалістичної культури» і «створенню нових комуністичних умов для розвитку підростаючого покоління»⁵³.

Про прагнення вчителів активно допомагати Радянській владі у галузі шкільного будівництва переконливо свідчать матеріали повітових та губернських учительських з'їздів, що пройшли в республіці у 1920 р. Типовою щодо цього є резолюція другого Уманського повітового з'їзду вчителів (липень 1920 р.). «Виходячи з тих міркувань, що лише Радянській владі можливо здійснити і провести в життя ідею єдиної трудової школи,— зазначалося в ній,— другий повітовий з'їзд вчителів Уманщини вітає всі заходи цієї влади в цьому напрямку, Комуністичну партію, яка перша виставила це гасло Радянської влади і провела його в життя»⁵⁴. Корінний перелом у політичних настроях вчительства відзначив і I з'їзд комнезамів України, який у резолюції про народну освіту записав, що «сільське вчительство вже активно пішло на шлях праці з незаможним селянством»⁵⁵. До речі, комнезами вживали рішучих заходів для поліпшення роботи шкіл, зокрема їх ремонту. У доповіді на Президії ВЦВК 9 жовтня 1920 р. про свою поїздку по Україні Г. І. Петровський говорив: «...У галузі освіти селяни самі ремонтують школи, хоч і зустрічають труднощі у зв'язку з відсутністю лісу. У багатьох місцях комнезами забирають у куркулів ліс...»⁵⁶.

Питання, пов'язані з об'єднанням радянських вчителів на платформі Всеросійської спілки, двічі обговорювалися на Політбюро ЦК КП(б)У в липні 1920 р. Було, зокрема, вирішено створити Оргбюро при Південному бюро ЦК Всеросійської спілки працівників освіти і соціалістичної культури, що й поклало початок організації радянської профспілки вчителів України, сприяло активнішому переходу старих педагогічних кадрів на бік Радянської влади, їх розриву з реакційною Всеукраїнською вчительською спілкою, яка після самоликвідації партії боротьбистів у березні 1920 р. перестала існувати.

Таким чином, у 1920 р. Компартія України, незважаючи на великі об'єктивні труднощі і допущені Наркомосом УСРР помилки, успішно керувала процесом будівництва радянської єдиної трудової школи. Основні результати цієї роботи полягали в тому, що, по-перше, чітко намітився корінний перелом у політичних настроях вчительства, поглиб-

⁵¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 67, арк. 10.

⁵² Боряба трудящихся Волини за власть Советов: Сб. документов и материалов, Житомир, 1957, с. 341, 428.

⁵³ Коммунист, 1920, 16 марта; ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 1, спр. 956, арк. 72.

⁵⁴ Трудящі Черкащини в боротьбі за владу Рад (1917—1920 рр.): Зб. документів та матеріалів. Черкаси, 1957, с. 234.

⁵⁵ Історія Української РСР. К., 1977. Т. 5, с. 547.

⁵⁶ Петровський Г. І. Вибрані статті і промови. К., 1978, с. 100.

лювався і прискорювався процес переходу більшості вчителів на позиції Радянської влади. Компартия України, говорячи словами В. І. Леніна, зробила «...дуже немало для того, щоб зрушити з місця старе вчителство, щоб залучити його до нових завдань, зацікавити його новою постановкою питань педагогіки...»⁵⁷⁻⁵⁸. Було практично започатковано організаційне об'єднання вчителства в рамках ленінської Всеросійської спілки працівників освіти і соціалістичної культури.

По-друге, в тяжкі роки іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни Компартия України добилася певних успіхів у дошкільному та шкільному будівництві, у справі розширення мережі навчальних закладів і охоплення дітей школою. Звичайно, на Україні на кінець періоду громадянської війни рівень письменності, як і по всій країні, все ще залишався низьким. «...Від загальної письменності,—писав В. І. Ленін на початку 1923 р.,— ми відстали ще дуже сильно, і навіть прогрес наш у порівнянні з царськими часами (1897 роком) виявився надто повільним»⁵⁹. Із 3,5 млн. дітей шкільного віку школою на Україні були охоплені 2 млн. 250 тис., тобто близько 65%. Перепис 1920 р. по шести губерніях України (Київська, Кременчуцька, Миколаївська, Полтавська, Харківська, Чернігівська) показав, що загальна письменність населення, починаючи з восьмирічного віку, становила 41,6% (56,2% серед чоловіків і 29,4% серед жінок). Загальна письменність дітей шкільного віку від 8 до 16 років також була ще дуже низькою — 43,7%, у тому числі серед дітей віком від 8 до 11 років — 28%, а від 12 до 16 років — 56,7%⁶⁰. «Щоб шкільну освіту поставити більш солідно,—вказував В. І. Ленін у лютому 1920 р.,— для цього потрібен цілий ряд матеріальних змін: будівництво шкіл, добір учителів, внутрішні реформи в справі організації і добору персоналу викладачів. Це все речі, які вимагають тривалої підготовки»⁶¹.

Проте, вказуючи на об'єктивні труднощі, а також прорахунки та недоліки в галузі народної освіти, В. І. Ленін, як ніхто інший, бачив і її безперечні успіхи, досягнуті в 1918—1920 рр. «...Радянська республіка,—писав він у лютому 1921 р.,— йде вперед у справі народної освіти, це безперечно. «Знизу», тобто з тієї маси трудящих, яку капіталізм відстороняв — і шляхом відкритим, шляхом насильства, і засобами лицемірства та обману — відстороняв від освіти, йде могутнє піднесення до світла і знання. Ми маємо право гордитися тим, що допомагаємо цьому піднесенню і служимо йому»⁶².

Має право гордитися цим і Компартия України — бойовий загін КПРС. Основні кількісні результати її роботи по розвитку в республіці дошкільних закладів, загальноосвітніх шкіл і середніх спеціальних закладів (порівняно з 1914/15 навчальним роком) представлені у таблиці*.

Крім того, у 1920 р. в республіці діяли 760 дитячих будинків, що охоплювали майже 52 тис. дітей, 750 дитячих майданчиків і колоній,

⁵⁷⁻⁵⁸ Ленін В. І. Сторінки з щоденника.— Повне збір. творів, т. 45, с. 347.

⁵⁹ Там же, с. 346.

⁶⁰ Грамотность в России. Москва, Центральное статистическое управление, 1922, с. 10, 14, 29, 31—32.

⁶¹ Ленін В. І. Промова на III Всеросійській нараді завідуючих позашкільними підвідділами губернських відділів народної освіти 25 лютого 1920 р.— Повне збір. творів, т. 40, с. 156.

⁶² Ленін В. І. Про роботу Наркомосу.— Повне збір. творів, т. 42, с. 314.

* Таблицю складено на основі: ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 1, спр. 875, арк. 2 зв.; Вестник проф-технического образования, 1921, № 11—14, апр.-июль, с. 165; Народное образование, наука и культура в СССР: Стат. сб. М., 1977, с. 34—35.

Кількість	Роки	
	1914/15	1920
Кількість дошкільних закладів	38	649
Кількість дітей у них — всього (тис. чол.)	0,95	40
Кількість шкіл — всього (початкових, неповних середніх, середніх)	20197	21887
Кількість учнів у них — всього (тис. чол.)	1728	2250
Середні спеціальні учбові заклади і профшколи	88	665
Кількість учнів у них — всього (тис. чол.)	12,5	68,814 *
Кількість вчителів, (тис. чол.)	49	75

* З урахуванням учнів близько 500 ремісничих майстерень і професійно-технічних курсів ця цифра зростає до 144 тис. чол.

де виховувалося 125 тис. дітей⁶³. Нічого подібного до революції на Україні не було.

І нарешті, по-третє, у 1920 р. на Україні під керівництвом Комуністичної партії відбувався активний процес формування соціалістичних основ радянської школи. Підбиваючи підсумки цієї роботи, III сесія Всеукраїнського ЦВК (листопад 1920 р.) відзначала, що «у важкій обстановці громадянської війни і зосередження всіх сил на фронтівій боротьбі проти найманців світового капіталізму Наркомос використав всі наявні можливості для справи комуністичної освіти трудящих...»⁶⁴.

Успіхи у галузі народної освіти, досягнуті Компартією України у період іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни, стали фундаментом для дальшої роботи у цьому напрямі у роки мирного соціалістичного будівництва.

⁶³ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 1, спр. 875, арк. 2 зв.; Гутянський С. К. В. І. Ленін і культурне будівництво на Україні, с. 97.

⁶⁴ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920): 36. документів і матеріалів, с. 169.

Трибуна молодого автора

І. М. ТОРЧИНСЬКИЙ (Київ)

ПРО УЧАСТЬ МОЛОДІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР В УПРАВЛІННІ ДЕРЖАВОЮ (1970—1980 рр.)

На всіх етапах соціалістичного будівництва Комуністична партія добивалася розширення участі молоді в управлінні державними справами.

В. І. Ленін завжди вірив у можливість молоді в революційному перетворенні суспільства. Він рішуче виступав проти недооцінки її ролі у революції та в житті нашої країни. Володимир Ілліч вітав і заохочував молодих, в яких «прокинулося в небаченій мірі самостійне бажання, готовність і рішучість самим узятися за справу державного управління»¹.

Підкреслюючи, що будівництво комунізму неможливе без активної участі юнаків і дівчат в управлінні соціалістичною державою, яке є головним знаряддям переходу до безкласового суспільства, В. І. Ленін приділяв велику увагу розв'язанню питань практичного залучення молоді до діяльності державних органів і вимагав робити це і в майбутньому. «У попереднього покоління, — говорив Володимир Ілліч у промові на III Всеросійському з'їзді Російської Комуністичної Спілки Молоді 2 жовтня 1920 р., — завдання зводилось до повалення буржуазії... Перед новим поколінням стоїть завдання складніше... Ви повинні побудувати комуністичне суспільство»².

Особливо посилилася роль молоді в управлінні державою в умовах розвинутого соціалізму, переростання його у комунізм. Це зумовлено складністю завдань комуністичного будівництва, дальшим розвитком соціалістичної демократії, поглибленням і розширенням творчої активності народних мас.

Партія створювала і створює всі умови для активної участі юнаків і дівчат у роботі органів державної влади, в яких вони набувають практичного досвіду управління державними і громадськими справами. Це сприяє також формуванню у молоді марксистсько-ленінського світогляду.

Виступаючи на Пленумі ЦК Компартії України 24 листопада 1977 р., член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербинський сказав, що «на Україні молоді люди — це майже половина всього населення. Кожний другий, працюючий в промисловості, близько 30% у сільському господарстві, приблизно 40% зайнятих у будівництві, майже половина усієї інтелігенції — молоді люди віком до тридцяти років»³.

Розглянемо деякі з форм участі молоді в роботі органів державної влади.

Юнаки і дівчата нашої країни через свою громадсько-політичну організацію — ВЛКСМ — беруть активну участь у роботі передвибор-

---

¹ Ленін В. І. Промова на засіданні Московської Ради. — Повне збір. творів, т. 40, с. 193.

² Ленін В. І. Завдання спілок молоді. — Повне збір. творів, т. 41, с. 293.

³ Щербинський В. В. Избранные речи и статьи. М., 1978, с. 501.

них нарад і зборів, у висуванні кандидатів у депутати, обговоренні їх кандидатур, розв'язанні політичних, господарських і соціально-культурних питань. Так, для проведення виборів до Верховної Ради Української РСР десятого скликання було створено 650 окружних виборчих комісій, у роботі яких взяли участь молоді люди віком до 30 років—3590 чол., або 36,8% усього складу⁴.

За радянським законодавством, комсомольські організації мають право висувати кандидатів у депутати представницьких органів влади. Юнакам і дівчатам нашої країни, які досягли 18 років, на основі Конституції СРСР, як і відповідно Конституції союзних і автономних республік, надається право брати участь у виборах депутатів і бути обраними у місцеві органи влади, а у Верховну Раду СРСР та УРСР — з 21 року⁵.

Кількість представників молоді в органах державної влади весь час зростає. Так, якщо до складу Верховної Ради УРСР восьмого скликання 1971 р. було обрано 62 (або 12,8%) депутати віком до 30 років, серед них — 43 (або 8,9%) комсомольці, то у Верховну Раду УРСР десятого скликання у лютому 1980 р. вже обрано молоді віком до 30 років 107 чоловік (або 16,5%), з них членів ВЛКСМ—86 (або 13,2%)⁶. Серед тих, за кого віддали свої голоси трудівники республіки,— машиніст тепловоза Здолбунівського локомотивного депо Ровенського відділення Львівської залізниці Л. А. Суковатий, групкомсорг комсомольсько-молодіжного колективу, оператор машинного доїння колгоспу «Україна» Гребінківського району Полтавської області К. Й. Кіріяк, комсомолка, бригадир птахофабрики «Південна» Сімферопольського району Кримської області В. А. Волобуєва та багато інших⁷.

Зростає також кількість молоді в місцевих Радах. Це видно з наведеної таблиці⁸.

Рік обрання	Молодь до 30 років		З них членів ВЛКСМ	
	всього обрано	в % від усіх депутатів	всього обрано	в % від усіх депутатів
1971	133 629	26	74 792	14
1973	144 391	27	84 777	16
1975	150 837	28	91 863	17
1977	162 329	31	94 475	19
1980	168 089	32	105 356	20

Серед молоді, обраної в місцеві Ради у лютому 1980 р., — тисячі передовиків виробництва, ударників праці. Одна з тих, кому виявили високе довір'я працівники Дніпровського металургійного заводу, — дев'ятнадцятирічна комсомолка Лариса Єлисеєва⁹.

Зростання молоді в Радах свідчить про великі права, якими вона користується в нашій країні, її вклад у справу комуністичного будівництва.

⁴ Рад. Україна, 1980, 28 лют.

⁵ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, ст. 96; Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1977, ст. 115.

⁶ ВЛКСМ України в цифрах і фактах. К., 1974, с. 37.

⁷ Молодь України, 1980, 26 лют.

⁸ ВЛКСМ України в цифрах і фактах. К., 1978, с. 47; Рад. Україна, 1980, 29 лют.; Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки від 8 квітня 1980 р., № 15.

⁹ Молодь України, 1980, 26 лют.

Форми роботи молоді, обраної до складу Рад, різноманітні. Це і виступи на сесіях, і участь у засіданнях виконкомів, і діяльність у постійних комісіях тощо.

Важливою формою залучення юнаків і дівчат в органи державної влади є постійні комісії у справах молоді, створені при Радах народних депутатів зверху донизу згідно з постановою ЦК КПРС «Про 50-річчя ВЛКСМ і завдання комуністичного виховання молоді». Постійні комісії — робочі органи Рад. У них проводиться підготовка до сесій, вивчаються й аналізуються різні актуальні проблеми. Для успішного виконання своїх функцій комісії наділені відповідними повноваженнями. На них покладаються завдання підготовки проектів законів, пропозицій з питань виховання, освіти, профтехнавчання, побуту, відпочинку, охорони здоров'я молоді, її участі у державному, громадському, соціально-культурному будівництві тощо¹⁰. Так, комісія Радянської районної Ради народних депутатів м. Києва протягом 1973 р. розглянула 12 питань, присвячених вихованню і працевлаштуванню випускників середніх шкіл. Основна увага зверталася на те, щоб виробниче навчання в школах проводилося в тісному зв'язку з спеціалістами заводів-шафів¹¹.

У 1963 р. Рада Міністрів СРСР визнала доцільною участь представників комсомолу в діяльності колегій органів управління. Важливу роль у справі виховання молоді відіграють, зокрема, колегії Міністерства культури УРСР, Міністерства освіти УРСР, Міністерства юстиції УРСР і відомства Українського комітету народного контролю, Українського комітету по телебаченню і радіомовленню та Українського комітету по фізкультурі і спорту¹².

Введення до складу колегій представників молоді розширює соціальну базу діяльності державних органів, сприяє дальшій демократизації управління, дає змогу налагодити спільний контроль цих державних органів і комсомолу за виконанням прийнятих рішень і постанов.

Дедалі ширше практикується комплексне планування виховної роботи комітетами комсомолу, міністерствами і відомствами. Так, ЦК ЛКСМ України разом з рядом державних і громадських організацій затвердив комплексні плани роботи серед сільської і творчої молоді, а також молоді, яка працює у вугільній промисловості. Нині майже кожна друга постанова секретаріату ЦК ЛКСМ України приймається разом з міністерствами, відомствами і громадськими організаціями¹³. Їх основу становлять пропозиції та рекомендації молоді під час проведення комсомольських з'їздів, конференцій, пленумів, зборів, зльотів робітників різних галузей народного господарства, науки і культури. Так, напередодні відкриття XXIII з'їзду ЛКСМ України (березень 1978 р.) у міністерствах і відомствах відбулися зустрічі з делегатами з'їзду. В них взяли участь міністри, члени колегій міністерств і відомств, вчені, спеціалісти, діячі культури, робітники. Під час цих зустрічей вони обмінялися думками про проблеми і перспективи розвитку різних галузей народного господарства, науки і культури, про роль молоді у виконанні рішень XXV з'їзду КПРС, завдань десятої п'ятирічки.

Напередодні форуму шахтарі—посланці Донецької, Ворошиловградської, Дніпропетровської, Львівської, Волинської і Кіровоградської об-

¹⁰ Сборник Законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР. М., 1971. Т. 3, с. 30.

¹¹ Київський міський державний архів, ф. Р-16, оп. 1, спр. 1855, арк. 5,19.

¹² Комсомольская жизнь, 1973, № 23, с. 21.

¹³ ЛКСМ України в цифрах і фактах, 1978, с. 48, 50.

ластей зібралися у павільйоні «Вугільна промисловість» на Виставці досягнень народного господарства Української РСР, де перед ними виступив заступник міністра вугільної промисловості УРСР Є. О. Лопухін. Він розповів, як шахтарі виконують завдання десятої п'ятирічки. Молоді шахтарі В. Кочетков з макіївської шахти «Пролетарська-Крута», В. Куликовський з шахтоуправління імені газети «Известия» в Красному Лучі, вибійник горлівської шахти «Кочегарка» О. Мазкун, ровенківський шахтар А. Єременко та інші говорили про шляхи підвищення ефективності праці в лавах, впровадження нової техніки, висловили свої міркування про підготовку молодого змін¹⁴.

Однією з форм залучення широких мас, у тому числі й молоді, до роботи представницьких органів є всенародне обговорення законопроектів. Так, в обговоренні проекту Конституції СРСР 1977 р. на Україні взяли участь близько 35 млн. чол., з них понад 6 млн. комсомольців¹⁵.

Важлива роль по залученню молоді до управління справами суспільства належить органам народного контролю. Їх дійовою формою є, зокрема, загони «Комсомольського прожектора». На 1 січня 1980 р. на Україні налічувалося 204,7 тис. його штабів і постів, в яких працювали понад 700 тис. чол.¹⁶. Включення до складу народного контролю представників «Комсомольського прожектора» дає можливість оперативніше виявляти порушників державної і господарської дисципліни серед молоді і вживати до них відповідних заходів.

Комуністична партія на всіх етапах соціалістичного будівництва піклувалася про підвищення активності молоді у державних справах. Найважливішим принципом партійного впливу на молодь є те, що КПРС розвиває активність й ініціативу комсомолу, розширює сферу його діяльності. Нині жодне питання не вирішується без участі молоді. В своїй промові на урочистому Пленумі ЦК ВЛКСМ, присвяченому 50-річчю Ленінського комсомолу, Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнєв підкреслював, що «радянський лад забезпечує широкі можливості для участі молоді в громадській і державній діяльності. Не можна уявити собі роботу наших Рад, профспілок, державних установ без активної участі комсомольців»¹⁷.

Про необхідність дальшого залучення молоді і комсомолу до управління державою говорилося на XXVI з'їзді КПРС. «Посилилася участь комсомолу і в управлінні державою, в усьому суспільному житті. Так і треба тримати»¹⁸, — говорив Л. І. Брежнєв у Звітній доповіді Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу.

¹⁴ Комсомольское знамя, 1978, 13 марта.

¹⁵ Комсомольское знамя, 1977, 15 окт.

¹⁶ Информационный бюллетень Украинского республиканского Совета профессиональных союзов, март 1980, с. 22.

¹⁷ Брежнев Л. И. Ленинским курсом: Промови і статті. К., 1971. Т. 2, с. 257—258.

¹⁸ Брежнев Л. И. Звітня доповідь Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. К., 1981, с. 82.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

ВИКОРИСТАННЯ ФОНОГРАМ ПРОМОВ В. І. ЛЕНІНА НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

Поглиблене вивчення творів В. І. Леніна на уроках історії в середній школі здійснюється з допомогою багатьох засобів. Одним з найбільш раціональних і ефективних серед них є використання фонодокументів — звукозаписів промов вождя революції. Для цього потрібна найпростіша апаратура — електропрогравач або магнітофон. Вісім промов Володимира Ілліча 1919—1920 рр. записано на довгограючій платівці, випущеній у 1963 р. До 60-річчя Великого Жовтня її знову було виготовлено масовим тиражем.

Використання фонограм промов В. І. Леніна має порівняно з іншими методичними посібниками свої особливості. По-перше, завдяки стислості відтворення кожної з них забирає небагато часу — не більше трьох хвилин. По-друге, фонограми цих промов присвячуються важливим питанням у житті Країни Рад, які вивчаються в шкільному курсі історії — політичній організації суспільства, зміцненню диктатури пролетаріату, розгрому внутрішньої і зовнішньої контрреволюції, закономірностям соціалістичної революції, плану побудови соціалізму, комуністичному ставленню до праці тощо. По-третє, вони доносять до учнів голос вождя, викликають у них глибокі емоції, створюють «ефект присутності», «ефект співпереживання», посилюють їх активність на уроках. Проте недоцільно використовувати фонограми тільки як ілюстративний засіб. Кожна з промов В. І. Леніна, крім суто емоційного навантаження, має важливе пізнавальне значення, оскільки в популярній формі дає інформацію про найактуальніші проблеми політики Радянської країни. Тому прослуховування платівок з їх записами слід розглядати як специфічну форму вивчення творів вождя. Вона дає можливість учням глибше усвідомити ленінське вчення, конкретизувати його на історичному матеріалі, застосовувати під час аналізу суспільних явищ минулого й сучасності.

Вчителеві слід пам'ятати, що оскільки записані на платівки промови В. І. Леніна не входять до передбаченого програмою з історії мінімуму ленінських праць, їх доцільно використовувати як додаткове джерело інформації і засіб виховання. Завдяки збігу тем промов Володимира Ілліча з творами, що обов'язково вивчаються учнями, вони легко вплітаються в тканину уроку і можуть бути використані як при поясненні нового матеріалу, так і на повторно-узагальнюючих уроках з історії СРСР, нової та новітньої історії.

Промови В. І. Леніна доцільно насамперед чітко розподілити відповідно до тем навчального плану. Для досягнення максимального пізнавального й виховного ефекту слід планувати на урок прослуховування не більше однієї промови або навіть окремі фрагменти тієї чи іншої з них. А такі виступи, як «III, Комуністичний Інтернаціонал», «Що таке Радянська влада?», «Звернення до Червоної Армії» та інші, можна використовувати при вивченні кількох тем.

Грамофонні записи промов вождя адресувалися найширшим масам трудящих. У них у простій формі викладалися положення окре

мих статей і брошур В. І. Леніна. Застосування звукових засобів робить їх сприйняття доступнішим, а урок — оригінальнішим, змістовнішим й емоційно більш насиченим. Бажано перед використанням грамзапису охарактеризувати основні риси ленінського ораторського мистецтва. Цікавий матеріал для цього вчитель може почерпнути із спогадів тих, кому випало щастя бачити й слухати виступи Володимира Ілліча¹. Щоб учні відчули живий, темпераментний, емоційний характер його промов, треба зіставити звукозапис з їх друкованим текстом. Сила впливу живого ленінського слова на учнів надзвичайно велика.

Фонограми промов В. І. Леніна, зокрема, можна використовувати в курсі нової історії при вивченні теми «І Інтернаціонал після падіння Паризької Комуні». Розкриваючи причини його розпуску й історичне значення, доцільно запропонувати учням фрагмент промови В. І. Леніна «III, Комуністичний Інтернаціонал»: «Перший Інтернаціонал, заснований Марксом, існував з 1864 по 1872 рік. Поразка героїчних паризьких робітників, знаменитої Паризької Комуні, означала кінець цього Інтернаціоналу. Він незабутній, він вічний в історії боротьби робітників за своє визволення. Він заклав фундамент тієї будови всесвітньої соціалістичної республіки, яку ми маємо тепер щастя споруджувати»². Цей фрагмент слід використати під час підсумкової бесіди по темі уроку.

Другий фрагмент цієї промови доцільно використати при вивченні питання про крах II Інтернаціоналу. Після його прослуховування учитель ставить запитання: «Як В. І. Ленін пояснює причини посилення опортунізму в робітничому русі?», «Як розуміти суть вислову Володимира Ілліча: «Старе слово «соціалізм» зганьбили зрадники соціалізму?», «З яким почуттям говорить В. І. Ленін про зраду вождів II Інтернаціоналу?». На основі тексту ленінської промови і набутих знань учні розкривають класову природу опортунізму, причини краху II Інтернаціоналу.

Втретє згадану промову В. І. Леніна можна використати при вивченні теми курсу новітньої історії «Створення Комуністичного Інтернаціоналу». Враховуючи зростаючий рівень знань учнів, пропонуємо їм послухати промову Володимира Ілліча повністю. При цьому слід зосередити їх увагу на характеристиці й оцінці В. І. Леніним кожного з трьох Інтернаціоналів, щоб дати учням можливість послідовно, в хронологічному порядку підійти до питання про створення Комінтерну. визначити його роль, особливості та завдання. Так учні поступово підходять до висновку про всесвітньо-історичне значення Комуністичного Інтернаціоналу.

Промова В. І. Леніна «Повідомлення про переговори по радіо з Бела Куном» допоможе глибше розкрити питання про загальні закономірності соціалістичної революції при вивченні теми «Угорська Радянська Республіка». Саме на цьому аспекті зосереджуємо увагу учнів перед включенням запису. Після прослуховування вони, підтверджуючи свої висновки конкретними фактами, зазначають, що революційний світогляд Бела Куна формувалася під впливом ідей Великого Жовтня, вчення В. І. Леніна про соціалістичну революцію. Угорська революція підтвердила, що «...коли настає тяжка криза, коли нація в небезпеці, буржуазія управляти не може. І тільки одна справді народна, справді любима народом влада — влада Рад робітничих, сол-

¹ Див.: Спогади про В. І. Леніна. У 5-ти томах. К., 1969—1972. Т. 2, с. 121—122, 159—272; т. 3, с. 216—217, 387; т. 4, с. 25—28; та ін.

² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 38, с. 224.

датських і селянських депутатів»³. Події в Угорщині в 1919 р. довели правильність ленінського положення про можливість мирної перемоги соціалістичної революції, підтвердили міжнародне значення Великого Жовтня, історичного досвіду Радянської країни. Такий метод використання фонограми сприяє узагальненню набутих теоретичних знань. А якщо додати до цього ще й величезний виховний аспект, то значення використання фонограми в даному курсі історії ще більше зростає.

Велику пізнавальну й виховну роль відіграє прослуховування фонограм промов В. І. Леніна в курсі історії СРСР. Під час вивчення теми «Розвиток соціалістичної революції і зміцнення Радянської держави» важливо чітко з'ясувати питання про суть диктатури пролетаріату. Щоб досягти бажаного ефекту, вчитель може почати пояснення нового матеріалу з промови Володимира Ілліча «Що таке Радянська влада?» Після прослуховування фонограми вчитель пропонує учням ознайомитися з відповідним матеріалом підручника, а потім ставить перед ними запитання: «Як викладає В. І. Ленін суть Радянської влади?», «Яка державна форма диктатури пролетаріату в нашій країні?». Учні зачитують відповідні місця з промови, пояснюють їх. При з'ясуванні головного завдання диктатури пролетаріату зосереджуємо увагу на словах Володимира Ілліча про те, що «Радянська влада є шлях до соціалізму, знайдений масами трудящих і тому — правильний і тому — непереможний»⁴. Підкресливши, що керівною і спрямовуючою силою в нашій країні є Комуністична партія, вчитель включає запис промови В. І. Леніна «Пам'яті голови ВЦВК товариша Я. М. Свердлова». Потім він розповідає про видатних партійних і державних діячів, розкриває характерні риси ленінського стилю роботи. Ці короткі, але глибоко змістовні промови Володимира Ілліча допомагають розкрити ряд важливих аспектів складної для школярів теми.

Фонограми промов В. І. Леніна — важливий ілюстративний засіб для розкриття ролі Володимира Ілліча як організатора збройної боротьби трудящих проти іноземних інтервентів і сил внутрішньої контрреволюції. Не випадково перші записані в грізному 1919 р. промови В. І. Леніна були адресовані робітникам і селянам, які перебували в перших лавах захисників Батьківщини. Володимир Ілліч надавав надзвичайно важливого значення мобілізації всіх сил для розгрому ворогів Радянської країни. Про це, зокрема, свідчить промова «Звернення до Червоної Армії». Вона охоплює широке коло питань і може бути використана на кількох заняттях.

На уроці «Початок іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни» учням доцільно прослухати першу частину «Звернення», в якій В. І. Ленін у популярній формі розкриває роль міжнародного імперіалізму в організації інтервенції проти Країни Рад. Впевнений, рішучий голос Ілліча створює в учнів відповідний емоційний настрій, співпереживання за долю першої в світі країни соціалізму. При з'ясуванні питання про роль В. І. Леніна у керівництві обороною Радянської держави доцільно ще раз нагадати його слова: «Червона Армія сильна тим, що свідомо й одноставно йде в бій за селянську землю, за владу робітників і селян, за Радянську владу. Червона Армія непереможна, бо вона об'єднала мільйони трудових селян з робітниками, які навчилися боротися, навчилися товариській дисципліни, не падають духом, загартовуються після невеликих поразок, смі-

³ Там же, с. 227.

⁴ Там же, с. 233.

ливіше й сміливіше йдуть на ворога, знаючи, що близько цілковита його поразка»⁵. Цей фрагмент з промови Володимира Ілліча розкриває джерела непереможності Країни Рад, її армії.

Промову «Звернення до Червоної Армії» вчителі можуть використати і при вивченні теми «VIII з'їзд РКП(б)» як наочну ілюстрацію його рішень про зміцнення союзу робітничого класу з середняком, а також з військового питання. Слова вождя настільки доступно розкривають суть рішень з'їзду, що майже не потребують ніяких коментарів. Необхідно лише спинитися на даній В. І. Леніним характеристиці селянина-середняка і підвести учнів до висновку про соціальну основу диктатури пролетаріату.

Під час вивчення процесу зміцнення Радянської влади після VIII з'їзду партії доцільно повторити прослуховування того фрагменту «Звернення», в якому Володимир Ілліч говорить про об'єктивні труднощі, а також про внутрішніх ворогів Радянської влади⁶. На цьому фоні розповідь про перевибори Рад, поліпшення діяльності державного апарату, здійснення заходів по дальшому зміцненню Червоної Армії звучить дуже переконливо.

Тема «Розгром інтервентів і білогвардійців у 1919—1920 рр.» має на меті розкрити бойовий і трудовий героїзм радянського народу. Цьому значною мірою сприятиме відтворення фонограми промови В. І. Леніна «Як назавжди врятувати трудящих від гніту поміщиків і капіталістів». Розповідь учителя про надзвичайно загрозливе становище, в якому опинилася Радянська країна навесні 1919 р., органічно продовжує грамзапис. Після його прослуховування вчитель проводить у класі бесіду з таких питань: «Який фронт Володимир Ілліч визнав не менш важливим у цих умовах, ніж воєнний?», «Що потрібно для перемоги над ворогом?». Відповідаючи, учні цитують слова В. І. Леніна: «Червона Армія створила невидано тверду дисципліну не з-під палки, а на основі свідомості, відданості, самопожертви самих робітників і селян. І от — щоб назавжди врятувати трудящих від гніту поміщиків і капіталістів, від відновлення їх влади,— треба створити велику червону армію праці. Вона буде непереможна, якщо з ній буде трудова дисципліна»⁷.

Як правило, учні завжди відзначають піднесеність і впевненість заключних слів промови Володимира Ілліча, які дають відповідь на друге запитання: «Трудова дисципліна, шалена енергія в праці, готовність на самопожертву, тісний союз селян з робітниками — ось що врятує трудящих назавжди від гніту поміщиків і капіталістів»⁸. Фонограма промови В. І. Леніна є логічним доповненням до розповіді вчителя про перші комуністичні суботники, масовий героїзм трудящих у відповідь на полум'яний заклик вождя.

Під час висвітлення питань про соціалістичне будівництво в роки громадянської війни і початок відбудови народного господарства на уроках історії доцільно використати записи промов В. І. Леніна «Про роботу для транспорту» і «Про трудову дисципліну». Виклад нового матеріалу доцільно починати з прослуховування промов, щоб надати урокам відповідної спрямованості, емоційності. Присвячені окремим темам, вони, однак, взаємно доповнюють одна одну. Це дає можливість використати їх на одному уроці. При цьому радимо не тільки прослухати промови, а й прокоментувати їх зміст, тісно пов'я-

⁵ Там же, с. 228.

⁶ Див.: Там же.

⁷ Там же, с. 234.

⁸ Там же.

зуючи його з матеріалом підручника. В ході уроку вчитель акцентує увагу учнів на причинах перемоги над ворогом, які називає В. І. Ленін, його характеристики післявоєнного становища Радянської країни. Такий методичний прийом не тільки поживляє урок, а й сприяє глибшому засвоєнню програмного матеріалу.

Значний ефект у навчальній роботі дає монтаж фрагментів промов В. І. Леніна на магнітній плівці. При цьому на одному уроці можна використати уривки з кількох промов, об'єднаних тематично, донести до учнів суть окремих положень і висновків Володимира Ілліча. Так, для того, щоб показати, якого значення надавав В. І. Ленін дисципліні серед червоноармійців, можна об'єднати вислови із «Звернення до Червоної Армії» та з промови «Як назавжди врятувати трудящих від гніту поміщиків і капіталістів». Щоб розкрити джерела перемоги над іноземною інтервенцією і внутрішньою контрреволюцією, можна використати водночас уривки з промов «Про роботу для транспорту» та «Про трудову дисципліну». Цікавим і змістовним виходить монтаж фрагментів з усіх промов на тему «В. І. Ленін як вождь і трибун». Він може бути відтворений на підсумковому уроці. Фонограми наочно підтверджують висновок про керівну роль Володимира Ілліча в перші роки існування молодого Радянської країни, переконують учнів, що «з ім'ям Леніна, з його вченням зв'язані всі видатні революційні події ХХ століття»⁹. Вони розкривають перед молоддю ще одну, пропагандистську грань невтомної діяльності В. І. Леніна.

Звичайно, найбільший ефект дає поєднання фонограм з фото- та кіноматеріалами, а також спогадами про вождя, творами мистецької Ленініани. Однак і найпростіші форми та методи використання записів промов В. І. Леніна, розглянуті в даному повідомленні, є важливим фактором підвищення ефективності навчально-виховного процесу. Як підтверджує досвід, теми, під час вивчення яких використовують фонограми, учні розуміють глибше й запам'ятовують міцніше. Ознайомлення з діяльністю В. І. Леніна, з його творами викликає в них великий інтерес, бажання жити й працювати по-ленінському. Ще ширші можливості для використання фонограм у шкільному курсі історії вчителі матимуть тоді, коли буде повністю завершено реставрацію останніх промов В. І. Леніна.

А. С. ШЛЯХТОВСЬКИЙ (Львів)

⁹ Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова ЦК КПРС від 13 грудня 1979 року. К., 1979, с. 4.

НАШ КАЛЕНДАР

ЛЕГЕНДАРНИЙ ГЕРОЙ
ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ
(До 100-річчя з дня народження
Г. І. Котовського)

Ім'я Григорія Івановича Котовського — легендарного героя громадянської війни, сторіччя з дня народження якого мине 24 червня 1981 р.— відоме кожній радянській людині. Про нього написано багато книг, складено народні пісні. Все своє

життя Г. І. Котовський присвятив боротьбі за визволення трудящих від гноблення й експлуатації. Його організаторські здібності яскраво виявилися уже в юнацькі роки. Ще навчаючись у Кишинівському реальному училищі, він став організатором страйкової боротьби учнівської молоді, за що був заарештований і кинутий до в'язниці. З того часу Г. І. Котовський вступив на шлях непримиренної боротьби проти самодержавства. Організований ним загін народних месників наводив жах на поміщиків та капіталістів Бессарабії. Григорія Івановича неодноразово заарештовували й кидали до в'язниці. У жовтні 1916 р. його засудили до страти, яка пізніше була замінена довічною каторгою. З перемогою Лютневої буржуазно-демократичної революції відважного революціонера було звільнено з тюрми і в травні 1917 р. направлено в армію на Румунський фронт. Згодом його обрали членом солдатського комітету 136-го піхотного полку.

Однак Лютнева революція не розв'язала основних питань, які хвилювали широкі маси трудящих. Це розумів і Г. І. Котовський. Виступаючи на солдатському мітингу 34-ї піхотної дивізії Румунського фронту, він заявив, що революція «...скинула лише царя. Нам треба довести її до кінця»¹.

В період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції Г. І. Котовський, не розпізнавши суті псевдореволюційної фразеології есерів і меншовиків, певний час займав позиції «революційного оборонства» і примикав до лівого крила есерівської партії. В процесі розвитку революції, під впливом більшовицької агітації Григорій Іванович порвав з «революційним оборонством» і влився в ряди борців, які під керівництвом партії більшовиків готувалися до революційних боїв. У 1920 р. в автобіографії він писав: «Ще не усвідомивши і не охоплюючи розумом усієї роботи більшовиків, я з інтуїції приєднуюсь до них як до партії, яка мені найбільш близька і до якої я близький... Я, не знаючи партії, уже був більшовиком»².

Жовтнева революція стала корінним поворотом у революційній діяльності Г. І. Котовського. Він став одним з найвідданіших і найактивніших борців за владу Рад. 25 листопада 1917 р. Григорій Іванович брав участь у роботі з'їзду солдатських комітетів 6-ї армії, на якому його обрали до складу виконавчого комітету Румунського фронту. На з'їзді він примикав до фракції більшовиків, хоч оформив свій вступ у партію тільки у квітні 1920 р.³

Армійський комітет делегував Г. І. Котовського в Кишинів. Тут Григорій Іванович виступав на мітингах трудящих, роз'яснюючи політику Радянської влади і нещадно викриваючи молдавських буржуазних націоналістів із «Сфатул Церій»⁴,

¹ Легендарний полководець. Зб. спогадів про Г. І. Котовського. К., 1969, с. 30.

² Котовский Г. И. К истории гражданской войны в СССР. Документы и материалы. Кишинев, 1956, с. 18.

³ Там же, с. 31; Котовська О. П. Григорій Іванович Котовський. Спогади. К., 1957, с. 49.

⁴ «Сфатул Церій» — Бессарабська крайова рада, утворена в листопаді 1917 р. До неї входили в основному молдавські буржуазні націоналісти. 9 грудня 1918 р. вона прийняла рішення про саморозпуск.

яка була агентурою боярського румунського уряду і готувала відторгнення Бессарабії від Радянської Росії.

Головне ж завдання, яке поставив комітет перед Котовським,— організувати загін для боротьби проти буржуазно-націоналістичної контрреволюції і румунських інтервентів, що при підтримці англо-французьких імперіалістів у січні 1918 р. загарбали Бессарабію. Організований Григорієм Івановичем загін протягом того ж місяця здійснював сміливі рейди в тилу загарбників, завдаючи відчутних ударів по військам інтервентів⁴. Слава про Котовського, як про сміливого партизанського керівника, швидко зростала, а разом з цим зростав кількісно і його загін.

У той час над молодою Радянською країною нависла небезпека нової інтервенції з боку австро-німецьких інтервентів. Скориставшись зрадою української буржуазно-націоналістичної Центральної ради, вони в лютому 1918 р. почали окупувати Україну. Трудящі республіки під керівництвом більшовицької партії піднялися на захист завоювань Жовтня від іноземних загарбників та внутрішньої контрреволюції. Партизанський загін на чолі з Г. І. Котовським теж виступив на боротьбу проти німецьких окупантів. Під Березівкою, на Одещині, він разом з частинами Червоної Армії кілька днів стримував наступ кайзерівських військ. Однак під натиском переважаючих сил загарбників радянські війська змушені були відступати на Одесу. Загону Котовського вдалося прорвати вороже кільце в районі станції Роздільна і з'єднатися з іншими загонами Червоної Армії⁵.

З червня 1918 р. Г. І. Котовський працював у більшовицькому підпіллі і вів боротьбу спочатку проти німецьких і австро-угорських окупантів, а після їх вигнання — проти англо-французьких інтервентів та білогвардійщини. За дорученням обкому партії він організував бойову дружину і з безстрашністю та умінням вів розвідувальну роботу. Дружина добувала необхідні дані про ворога, а також зброю та гроші, необхідні для підпільників. А коли до Одеси підійшли частини Червоної Армії, які громили французьких інтервентів на півдні України, Котовський із своїми дружинниками завдавав ударів по ворожих тилах.

Після визволення Одеси Григорія Івановича призначили спочатку військовим керівником Овідіопольського військового комісаріату, а згодом — командиром кавалерійського загону при 44-у радянському стрілецькому полку, який входив до складу 3-ї Української радянської армії. У травні 1919 р. велася підготовка до визволення Бессарабії від боярсько-румунських окупантів. Однак у зв'язку з ускладненням обстановки — початком походу армії Денікіна й наступом петлюрівських банд — радянське командування переглянуло плани воєнних дій.

З метою об'єднання всіх військових і матеріальних ресурсів, спрямованих проти внутрішніх і зовнішніх ворогів, почалися реорганізація й зміцнення Червоної Армії. В липні 1919 р. була сформована 45-а стрілецька дивізія, до якої влився кавалерійський загін Котовського, а його призначили командиром 2-ї кавалерійської бригади⁶.

В запеклих битвах з ворогами Країни Рад літом 1919 р. бригада на чолі з Котовським виявила чудеса героїзму, а його ім'я укрилося безсмертною славою. В той надзвичайно тяжкий час, коли Південна група радянських військ у складі трьох дивізій була відрізана ворогом і почала відходити на з'єднання з частинами Червоної Армії, які діяли у районі Житомира, перша колона під командуванням Котовського одержала наказ прорвати оточення, розвиваючи наступ у північному напрямі⁷. Стримуючи наступ петлюрівців, бригада Котовського в авангарді лівого флангу Південної групи радянських військ з тяжкими запеклими боями здійснила 400-кілометровий перехід і 18 вересня 1919 р. з'єдналася з частинами 44-ї дивізії під командуванням Щорса і спільно з ними визволила Житомир. За цей героїчний перехід 45-а і 58-а стрілецькі дивізії були нагороджені Почесними Пропорами

⁴ Котовский Г. И. Указ соч., с. 64—65.

⁵ Там же, с. 66.

⁶ Там же, с. 78.

⁷ Там же, с. 83—84, 87—89.

Револуції, а Г. І. Котовський за вміле маневрування військовими частинами та успішний прорив фронту ворога — золотим годинником⁸.

Серйозні випробування випали на долю бригади Котовського відразу ж після визволення Житомира. На той час денікінці вже захопили Київ і намагалися зайняти всю територію України. В ніч з 3 на 4 жовтня Григорій Іванович одержав наказ замінити Інтернаціональний полк, що займав позиції на дільниці між селами Нова Гребля — Бородянка — Берестянка по р. Здвиж, захопити й закріпити за собою переправи і підготувати плацдарм для наступу на Київ⁹. Бої з денікінськими частинами, що склалися в переважній більшості з офіцерів, були жорстокими. Бригада Котовського в ніч на 7 жовтня здійснила штикову атаку на білогвардійські позиції, завдавши денікінцям нищівного удару. Це був один з найжорстокіших боїв, про який Г. І. Котовський так писав у своїх спогадах: «Багато казкового, легендарного героїзму було виявлено в цю ніч як окремими героями, так і в цілому обома полками... Майже нічого не записано з цієї жакливії ночі, що повинно було б передаватися з покоління в покоління, як приклад найвищої мужності і самопожертви... Нечисленні полки після цього бою ще більше порідшали, але завдання було виконане, ворога цілком знищено... Ніколи до цього і після цього, за весь час громадянської війни мені не доводилося бачити такого запеклого бою, справді смертельної сутички»¹⁰.

Після цього бою бригада Котовського в складі 45-ї стрілецької дивізії була відправлена на термінове доукомплектування в Рославль¹¹. 2 листопада 1919 р. Григорій Іванович одержав від головного командування наказ — за двадцять чотири години підготувати бригаду для відправлення на Петроградський фронт проти Юденича. Бригада прибула в Петроград тоді, коли основні сили ворога були вже розгромлені частинами Червоної Армії, моряками Балтики та петроградськими робітниками і лише один кавалерійський ескадрон котовців взяв участь у цій операції.

17 листопада того ж року 45-а стрілецька дивізія одержала наказ про відправлення її з Петрограда на Південний фронт для завершення розгрому відступаючої денікінської армії. В зв'язку з цим необхідно було посилити маневреність частин Червоної Армії. За наказом по 45-й дивізії була сформована кавалерійська бригада в складі двох полків під командуванням Г. І. Котовського¹². Наприкінці січня бригада одержала наказ, розвиваючи наступ на Одесу, форсованим маршем вийти в район Вознесенська і у взаємодії з 2-ю стрілецькою бригадою звільнити місто. Після впертих боїв з денікінцями бригада Котовського 30 січня спільно з 402-м полком оволоділа містом і станцією Вознесенськ, а 3 лютого зайняла Березівку — важливі опорні пункти ворога¹³. Блискуче проведені Котовським бойові операції відкрили шлях радянським військам на Одесу. Кавалерійська бригада один за одним визволяла від денікінців населені пункти на шляху до міста. 5 лютого котовці зайняли станцію Сербку, 6 — Великі Буялики і вийшли до Одеси.

Під час визволення Одеси Котовський вдався до військової хитрості з метою несподіваного захоплення міста і позбавлення ворога можливості вивести живу силу та награбоване майно. За свідченням учасників подій¹⁴, він наказав бійцям і командирам зняти з шапок червоні зірки, згорнути прапори і ввійти в Одесу під виглядом відступаючої кавалерії Мамонтова. Скориставшись цим тактичним маневром, котовці 7 лютого 1920 р. визволили Одесу і, переслідуючи деморалізовані ворожі частини, вийшли до Овідіополя, а 12 лютого — в Придністров'я і до

⁸ Там же, с. 76.

⁹ Там же, с. 102—104.

¹⁰ Там же, с. 112—113.

¹¹ Там же, с. 114.

¹² Там же, с. 147.

¹³ Там же, с. 158—161.

¹⁴ Котовська О. П. Назв. праця, с. 26; Легендарний полководець. Зб. спогадів про Г. І. Котовського, с. 95.

Тирасполя. За проведення цих бойових операцій Г. І. Котовський одержав першу бойову нагороду — орден Червоного Прапора¹⁵.

Розгромом денікінської контрреволюції на Півдні Червона Армія завершила визволення України, а наприкінці березня 1920 р. була очищена від денікінців майже вся територія Радянської країни. Жалюгідні недобитки денікінських військ втекли в Крим і частково в Туреччину.

Іноземні імперіалісти організували новий об'єднаний похід проти Країни Рад. На цей раз вони зробили ставку на буржуазно-поміщицьку Польщу і барона Врангеля, який зібрав у Криму рештки денікінської армії. 25 квітня 1920 р. польські війська напали на Україну. 27 квітня вони захопили Житомир, Бердичів і Коростень. Під натиском їх переважаючих сил радянські війська, ведучи тяжкі ар'єргардні бої, 6 травня змушені були залишити Київ. При активній допомозі населення вони чинили противнику запеклий опір, завдаючи йому великих втрат у живій силі і техніці. На початку другої половини травня вони зупинили наступ польської армії на стратегічній лінії Дніпра.

Перед частинами Червоної Армії Південно-Західного фронту* було поставлено завдання розгромити війська буржуазно-поміщицької Польщі на Україні. Реввійськрада фронту наказала завдати вирішального удару по Київській групі ворога, в якій зосереджувались головні його сили¹⁶. Важлива роль в оперативних планах відводилась кавалерійській бригаді Котовського. Вона вступала у взаємодію з Першою Кінною армією, яка була перекинута на Україну і стала основною ударною силою в боротьбі проти військ буржуазно-поміщицької Польщі. Бригада Котовського після переформування в Ананьєві прибула на Жмеринський напрям. Розгорнувши наступ на лівому фланзі Першої Кінної армії, вона, незважаючи на подвійну перевагу противника, розвинула успішний наступ в напрямку Білої Церкви. 5 червня 1920 р. після жорсткого бою на дільниці Попельня — Козятин Перша Кінна армія прорвала фронт білополяків і 7 червня зайняла Житомир, а бригада Котовського наступного дня вступила в Білу Церкву. Під час проведення цієї операції здійснилась давня мрія Котовського — зустрітися з К. Є. Ворошиловим і С. М. Будьонним. Зустріч відбулася в штабі Першої Кінної армії у Фастові¹⁷.

З боями просувались радянські війська на захід. Наступаючи з району Сквир, бригада Котовського оволоділа містом і залізничним вузлом Козятин і вийшла на укріплену ворогом лінію фронту Новоград-Волинський — Ново-Миропіль — Любар — Остропіль. 27 червня після запеклих боїв бригада Котовського визволила Любар. Долаючи опір польських військ, котовці на чолі з комбригом, залишивши коней, протягом кількох годин вели рукопашний бій, в результаті якого ворога було вщент розгромлено¹⁸.

На початку липня розгорнулися бої на підступах до надзвичайно укріпленої фортеці ворога Кременця. Готуючись до штурму, Котовський зібрав нараду командирів, на якій накреслив чіткий план бойової операції. Під час штурму ворожих укріплень Григорій Іванович уважно стежив за розвитком подій на полі бою. І коли під натиском переважаючих сил ворога частина бійців, розгубившись, почала відступати, комбриг сам повів бригаду в атаку. Запалені особистим прикладом і відвагою свого командира, котовці розгромили ворога і, розвиваючи наступ, здобували перемогу за перемогою. Однак у боях під с. Горинкою 16 липня Котовського було контужено і відправлено на лікування до Одеси¹⁹.

Повернувшись після госпіталю, Г. І. Котовський із своєю бригадою на початку вересня брав участь у боях під Львовом. У той час польські окупанти, скориставшись перевагою своїх сил, змусили частини Червоної Армії відступити. Проте

¹⁵ Котовський Г. І. Указ. соч., с. 173.

* Після розгрому денікінських військ Південний фронт було перейменовано в Південно-Західний.

¹⁶ Котовський Г. І. Указ. соч., с. 192—194.

¹⁷ Котовська О. П. Назв. праця, с. 34.

¹⁸ Котовський Г. І. Указ. соч., с. 208.

¹⁹ Там же, с. 224.

це був їх тимчасовий успіх. Польські імперіалісти, не маючи сил продовжувати війну і боючись нового контрнаступу Червоної Армії, змушені були 20 жовтня 1920 р. підписати договір про перемир'я та попередні умови миру.

На кінець 1920 р. запеклі вороги Радянської країни, основні сили інтервентів були розгромлені. Та Червоної Армії ще довелося вести боротьбу з рештками білогвардійських військ та куркульськими бандами. Кавалерійська бригада Котовського в листопаді 1920 р. брала участь у ліквідації петлюрівців та інших ворожих недобитків, яких таємно підтримувала буржуазно-поміщицька Польща. За розгром петлюрівців кавалерійська бригада Котовського була нагороджена Почесним Революційним Червоним Прапором, а її комбриг — другим орденом Червоного Прапора²⁰. За масовий героїзм, виявлений у цій операції, командування Південно-Західного фронту оголосило наказ, в якому відзначалось: «Реввійськрада фронту висловлює подяку частинам 14-ї армії за доблесні дії проти петлюрівських банд, особливо відзначаючи героїчний подвиг і бойове завзяття кавбригади тов. Котовського»²¹.

У квітні 1921 р. бригада Котовського ліквідувала куркульсько-есерівські банди Антонова та Матюхіна в Тамбовській губернії, в листопаді — банди отамана Тютюніка на Україні. Подвиги Григорія Івановича в боротьбі з бандитизмом були відзначені третім орденом Червоного Прапора та Почесною Золотою зброєю РСФРР²².

У роки відбудовного періоду Г. І. Котовський віддавав усі свої сили справі зміцнення Червоної Армії, вихованню радянських воїнів — захисників Батьківщини. З жовтня 1922 р. він командир 2-го кавалерійського корпусу. «У нас є Червона Армія, — говорив він, — яка, крім своєї техніки, крім свого озброєння має ще найсильнішу в світі зброю. Це зброя — ленінізм»²³. Навчаючи бійців і командирів, Г. І. Котовський працював над вдосконаленням своєї військової підготовки і підвищенням ідейно-політичного рівня. За роки Радянської влади він виріс у видатного командира Червоної Армії.

Життя Г. І. Котовського трагічно обірвалось 6 серпня 1925 р. Однак героїчні подвиги легендарного героя громадянської війни назавжди залишаться в пам'яті радянських людей.

В. В. МУСІЄНКО (Київ)

²⁰ Там же, с. 268.

²¹ Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр. В трьох томах. К., 1970. Т. 3, с. 426.

²² Котовский Г. И. Указ. соч., с. 372, 438.

²³ Там же, с. 501.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

ВИСВІТЛЕННЯ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ ДІЯЛЬНОСТІ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ ПО ЕВАКУАЦІЇ ПРОМИСЛОВОСТІ У 1941—1942 рр.

Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу проти фашистської Німеччини стала величезним випробуванням життєздатності радянського суспільного і державного ладу, соціалістичної ідеології і економіки.

Виконуючи ленінську настанову про те, що «для ведення війни *по-справжньому* необхідний міцний організований тил»¹, Комуністична партія розробила конкретну програму перебудови народного господарства на воєнний лад і створення злагодженої воєнної економіки. Складовою частиною цієї програми була евакуація промисловості районів, що опинилися у смузі воєнних дій, на схід.

На виконання цього важливого завдання Центральний Комітет партії і Радянський уряд зосередили зусилля всіх партійних, радянських і господарських організацій. В результаті великої організаторської роботи комуністів, мужності і самовідданості радянських людей було успішно здійснено гігантське перебезування промисловості, яке за своїм значенням дорівнювало «найвизначнішим битвам другої світової війни»². По суті, як відзначав товариш Л. І. Брежнев, ціла індустріальна країна була переміщена на тисячі кілометрів³.

Ще в роки війни з'явилися публікації, написані переважно в економічному плані: в них підбивалися деякі підсумки перебезування, визначалися в загальних рисах його значення і роль у створенні злагодженої воєнної економіки. Наукова цінність цих праць полягала у залученні до наукового обігу фактичного матеріалу, а також у спробах узагальнити перший досвід роботи партійних організацій.

В перше післявоєнне десятиріччя було видано ряд монографічних досліджень, в яких розкривалася організаторська діяльність партії у роки Великої Вітчизняної війни⁴. Проте розглядаючи питання про партійне керівництво переміщенням промисловості в тил, автори спиралися в основному на вже опубліковані матеріали.

Значною подією у науковому житті стало видання в 1947 р. книги М. О. Вознесенського «Военная экономика СРСР в период Вітчизняної війни»⁵, в якій вперше було сформульовано основні закономірності розвитку радянської воєнної економіки і опубліковано зведені цифри про перебезувані підприємства, вказано на значення цього заходу для зміцнення воєнної економіки країни, а також глибоко

¹ Ленін В. І. На діловий ґрунт, 1 березня (16 лютого) 1918 р.— Повне збір. творів, т. 35, с. 390.

² Жуков Г. К. Воспоминания и размышления. М., 1969, с. 288.

³ Брежнев Л. І. Велика перемога радянського народу: Доповідь на урочистих зборах у Кремлівському Палаці з'їздів, присвячених 20-річчю перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, 8 травня 1965 року.—Ленінським курсом: Промови і статті. М., 1970. Т. 1, с. 129.

⁴ Кукин Д. М. Партия большевиков — вдохновитель и организатор победы в Великой Отечественной войне Советского Союза. М., 1947; Логинов А. П. Партия большевиков в период Великой Отечественной войны Советского Союза (июнь 1941—1945 гг.). М., 1951; Шатагин Н. И. Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне. М., 1955; Чекалин М. В. КПСС — вдохновитель и организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг. Л., 1955; Чашников И. П. Коммунистическая партия Советского Союза — вдохновитель и организатор побед советского народа в Великой Отечественной войне 1941—1945 годов. М., 1955.

⁵ Вознесенский Н. А. Военная экономика СССР в период Великой Отечественной войны.— Избранные произведения 1931—1947 гг. М., 1979, с. 484—604.

розкрито організаторську роботу партії по мобілізації трудящих на вирішення складних завдань евакуації. Монографія М. О. Вознесенського збагатила історичну науку новими даними, подала велику допомогу історикам і економістам у розробці багатьох проблем економіки періоду війни. Вона і сьогодні є цінним посібником для дослідників. У тому ж році в «Записках» Ленінградського планового інституту було опубліковано фрагменти з праці Л. М. Кантора «Перебазування промисловості СРСР». В ній наведено ряд нових цифрових даних про кількість евакуйованих підприємств по галузях промисловості.

Хоча літературі, яка вийшла в перше післявоєнне десятиріччя, й властиві ілюстративність викладення матеріалу, недостатньо глибокий аналіз розглядуваних питань, вона, по суті, стала базою для ґрунтовного вивчення діяльності партії у роки війни, зокрема по організації перебазування промисловості.

Активізації досліджень з середини 50-х років сприяло видання документальних збірників⁶. До початку 70-х років центральними республіканськими і обласними архівними установами було видано понад 40 збірників документів і матеріалів з історії міст, областей, республік та їх партійних організацій періоду війни⁷.

Опублікування значної кількості документів, а також більш широкі можливості у використанні матеріалів центральних і місцевих архівів створили умови для підготовки і видання наприкінці 50-х — на початку 60-х років ряду узагальнюючих праць з історії Великої Вітчизняної війни⁸. Їх автори висвітлюють керівну роль партії в перебазуванні промисловості, в мобілізації радянського народу на трудові подвиги в перший період війни, відзначаючи, що радянський патріотизм, високе усвідомлення обов'язку перед Батьківщиною, непорушна віра в перемогу над фашистськими загарбниками сприяли швидкому і успішному розв'язанню такого важливого і складного завдання, як евакуація заводів і фабрик. Так, у другому томі шеститомної «Історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945» на великому фактичному матеріалі простежується процес евакуації промисловості⁹. Вперше наводяться найважливіші урядові постанови з даного питання, висвітлюється робота ЦК партії і Раднаркому СРСР, Державного Комітету Оборони (ДКО), Ради по евакуації, наркоматів, місцевих партійних організацій у здійсненні перебазування підприємств і цілих галузей промисловості. Автори вказують і кількість перебазованих підприємств. Так, з Білорусії було евакуйовано 109 великих підприємств, з Ленінграда до початку вересня 1941 р. — 92, Москви і Московської області до кінця листопада 1941 р. — 498 підприємств загальносоюзного і союзно-республі-

⁶ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. 1917—1957. Т. 2. 1929—1945 гг. М., 1957; Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917—1967 гг.). Т. 3. М., 1968; Запорожская область в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945 гг.: Сб. документов. Запорожье, 1959; Курская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941—1945 гг.): Сб. документов и материалов. Т. I. Курск, 1960; Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941—1945 гг.): Сб. документов и материалов. Днепропетровск, 1962; Киевщина в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.): Сб. документов. К., 1963; 900 героических дней: Сб. документов и материалов о героической борьбе трудящихся Ленинграда в 1941—1944 гг. М.—Л., 1966; Одесская область в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг.: Документы и материалы. Одесса, 1970 та ін.

⁷ КПСС — вдохновитель и организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне (Историкографический очерк). М., 1973, с. 163.

⁸ Шляпин И. М., Шварев М. А., Фомиченко И. Я. Коммунистическая партия в период Великой Отечественной войны. М., 1958; Андреев П. П. Коммунистическая партия в период Великой Отечественной войны (июнь 1941 г.—1945 г.). М., 1959; Василенко В. С. Труд во имя победы. М., 1959; КПСС — вдохновитель и организатор побед советского народа в Великой Отечественной войне. М., 1959; Тельпуховский Б. С. Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945 гг.: Краткий очерк. М., 1959; Шатагин Н. Партия в период Великой Отечественной войны. М., 1959; Калинин В. Б., Конюхов В. Н. КПСС — вдохновитель и организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне. М., 1961; та ін.

⁹ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945. М., 1961. Т. 2, с. 138—151.

канського підпорядкування¹⁰. Однак й у цій фундаментальній праці все ж недостатньо глибоко розкривається організаторська діяльність місцевих партійних органів, мало уваги приділяється евакуації промислових підприємств з південних районів у 1942 р.

Широко висвітлюється дана проблема в монографіях А. В. Митрофанової¹¹. Вони відзначаються широтою документальної бази, глибокими теоретичними висновками і узагальненнями. Автор розкриває керівництво Центрального Комітету партії, Раднаркому СРСР і ДКО процесом перебазування промисловості, наводить численні приклади самовідданості робітників. У працях А. В. Митрофанової вказуються точні строки евакуації по окремих районах. Підкреслюється, що незважаючи на труднощі і недоліки, в цілому переміщення промисловості йшло організовано, за єдиним планом. Розглядається процес перебазування і в книзі Г. Г. Морехіної¹².

Значний інтерес для вивчення проблеми становлять дослідження, присвячені розвитку радянської економіки періоду Великої Вітчизняної війни¹³. В п'ятому томі «Історії соціалістичної економіки СРСР» показано історичну обумовленість і закономірність воєнної і економічної перемоги Радянського Союзу над фашистською Німеччиною. Простежується як Комуністична партія, вмівши використовувати переваги соціалістичної планової системи господарства, реалізовувала можливості, закладені в соціалістичному ладі. Висвітлюється керівна роль партії у справі мобілізації народного господарства, створенні злагодженої воєнної економіки СРСР, у проведених перебазування промисловості на схід.

Важливі дані про перебазування промислових підприємств і зміни, які відбулися у зв'язку з цим у воєнній економіці країни, містяться й в інших працях радянських економістів. Найбільш повно питання евакуації досліджуються в монографіях Г. С. Кравченка і Я. Є. Чадаєва.

Воєнна перебудова промисловості, відзначає Я. Є. Чадаєв^{13-а}, значно ускладнювалася евакуацією промислових підприємств з прифронтової смуги в тиллові райони. Автор переконливо доводить, що евакуація промислових підприємств в основному завершилася до середини 1942 р., а воєнної промисловості ще раніше — в I кварталі 1942 р. Однак слід відзначити, що хоча у вказаних працях наводиться велика кількість цифрових і фактичних даних, наукову їх цінність знижує відсутність посилення на джерела.

Найбільш повне уявлення про евакуацію дає збірник «Ешелони йдуть на Схід»¹⁴. Його цінність полягає в тому, що поряд із статтями вчених вміщено спогади учасників подій — партійних і державних діячів, директорів евакуйованих заводів і фабрик. На жаль, у збірнику не відображена роль місцевих партійних організацій у цьому надзвичайно складному процесі.

¹⁰ Там же, с. 147—148. Наводяться також дані про кількість перебазованих підприємств з України: 283 підприємства союзно-республіканського підпорядкування і 136 — промислової кооперації (с. 147). Пізніше ці дані було уточнено. Див.: Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. К., 1975. Т. 1, с. 269, 275.

¹¹ Митрофанова А. В. Рабочий класс Советского Союза в первый период Великой Отечественной войны. М., 1960; еє же. Рабочий класс СССР в годы Великой Отечественной войны. М., 1971.

¹² Морехина Г. Г. Рабочий класс — фронту: Подвиг рабочего класса СССР в годы Великой Отечественной войны 1941—1945. М., 1962.

¹³ Кравченко Г. С. Военная экономика СССР 1941—1945. М., 1963; еє же. Экономика СССР в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). М., 1970; Чадаев Я. Е. Экономика СССР в период Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). М., 1965; Гладков И. А. Экономическая победа СССР в Великой Отечественной войне. М., 1970; Советская экономика в период Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. М., 1970; Морехина Г. Г. Экономическая политика Коммунистической партии в период Великой Отечественной войны. М., 1975; История социалистической экономики СССР. В 7-ми т. М., 1978. Т. 5.

^{13-а} Див.: Чадаев Я. Е. Экономика СССР в период Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.), с. 75.

¹⁴ Эшелоны идут на Восток: Из истории перебазирования производственных сил СССР в 1941—1942 гг.: Сб. статей и воспоминаний. М., 1966.

В 1969 р. вийшла праця М. І. Лихоманова «Організаторська робота партії в промисловості в перший період Великої Вітчизняної війни (1941—1942 рр.)», в якій один з розділів присвячений показу діяльності партійних організацій по евакуації підприємств на Схід і відновленню їх роботи на нових місцях. Особливої уваги заслуговує поставлене М. І. Лихомановим питання про доцільність надмірної централізації у керівництві евакуацією, коли без вказівок ДКО і Ради по евакуації місцеві органи не мали права приймати рішення про вивезення обладнання заводів¹⁵. Адже обстановка в прифронтовій смузі в перші місяці війни змінювалася настільки швидко, що Раді по евакуації практично важко було своєчасно реагувати на ці зміни, і тому її накази нерідко приходили із запізненням. Наприклад, рішення Ради по евакуації про перебазування підприємств Донецького басейну було прийнято лише 9 жовтня 1941 р., коли вже почались бої в районах Донбасу. Запізнення з евакуацією заводів Донецької та інших областей призвело до великих втрат у галузі важкої індустрії, обладнання якої важко демонтувати і транспортувати, а також у машинобудуванні¹⁶.

В 70-і роки видано ряд великих фундаментальних праць з історії минулої війни, в яких значну увагу приділено висвітленню перебудови нашої економіки¹⁷. Те, що ці питання розкриваються у тісному зв'язку із загальним ходом подій Великої Вітчизняної війни, допомогло яскравіше показати організаційно-господарську діяльність партії в початковий період війни, місце і роль перебазованої промисловості у створенні економічних передумов перемоги радянського народу.

В першій книзі п'ятого тому багатотомної «Історії Комуністичної партії Радянського Союзу» автори, розкриваючи питання перебудови народного господарства на воєнний лад, підкреслюють, що невід'ємною частиною цього надзвичайно важливого процесу було переміщення промисловості із західних районів на схід країни. Загальне керівництво евакуацією здійснював Центральний Комітет партії. В перші ж дні війни було визначено порядок і організацію евакуації. 24 червня 1941 р. за рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) була створена Рада по евакуації — орган, який безпосередньо керував перебазуванням. 27 червня 1941 р. прийнято постанову ЦК партії і РНК СРСР «Про порядок вивезення і розміщення людських контингентів і цінного майна», в якій було викладено детальний план евакуації матеріальних цінностей на схід країни¹⁸.

Керуючись цим директивним документом, партійні і радянські органи на місцях мобілізували зусилля трудящих на прискорене проведення евакуаційних робіт. Автори розповідають, зокрема, про діяльність Московської парторганізації як один з прикладів успішного виконання цього завдання. Міський і обласний комітети партії, райкоми і райвиконкоми разом з директорами підприємств розглянули плани евакуації кожного заводу. На допомогу заводським організаціям були направлені відповідальні працівники. У жовтні на заводах відбулись партійні збори, на яких кожному комуністу визначалися завдання при проведенні евакуації¹⁹.

У книзі особливо наголошується на тому, що гігантське перебазування промисловості і людей, здійснене у стислі строки і з мінімальними втратами, показало велику організаторську силу партії, продемонструвало всьому світові самовідданість і трудовий героїзм радянського народу²⁰. Розкриваючи організаторську

¹⁵ Лихоманов М. І. Организаторская работа партии в промышленности в первый период Великой Отечественной войны (1941—1942 гг.). М., 1969, с. 84—121, с. 93.

¹⁶ Там же, с. 96.

¹⁷ Великая Отечественная война: Краткий научно-популярный очерк. М., 1970; История Коммунистической партии Советского Союза. В 6-ти т. М., 1970. Т. 5, кн. 1. История СССР с древнейших времен до наших дней. В 12-ти т. М., 1973. Т. 10; История второй мировой войны 1939—1945. В 12-ти т. М., 1975. Т. 4; Советский Союз в годы Великой Отечественной войны 1941—1945. М., 1976 и др.

¹⁸ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. 1, с. 288—289.

¹⁹ Там же, с. 292.

²⁰ Там же, с. 293.

діяльність партії по евакуації промисловості, авторський колектив спирався на багату джерелознавчу базу, що дало змогу переконливо показати авангардну роль комуністів, непорушний зв'язок партії з масами.

У дванадцятитомній «Історії другої світової війни 1939—1945» підкреслюється, зокрема, що «у процесі евакуації з новою силою виявилися дружба народів СРСР, співробітництво і братерська взаємодопомога радянських республік. Перебазування промислових підприємств стало справою не тільки трудящих України, Білорусії, Прибалтійських республік, Молдавії, західних областей РРФСР, але й трудівників всіх тилових районів»²¹.

Автори книги «Радянський Союз в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945» доходять висновку, що «здійснення в такій короткій строк в нечувано важких умовах війни масове переміщення на багато тисяч кілометрів мільйонів людей і сотень підприємств стало великим стратегічним виграшем Радянської держави»²². При висвітленні цих питань дослідники оперують останніми, уточненими цифровими даними.

Слід відзначити, що видання цих великих фундаментальних праць сприяло дальшому розгортанню історичних досліджень, забезпечило правильний методологічний підхід до висвітлення важливих проблем історії Великої Вітчизняної війни.

Значну частину матеріалів, присвячених перебазуванню промисловості на схід, було опубліковано в наукових періодичних виданнях²³.

В 70-і роки в працях з проблем евакуації дослідники звертають увагу на різні аспекти діяльності партії по перебазуванню промисловості. Як відзначає А. Ф. Васильєв, якщо в минулому досліджувалися, як правило, проведення демонтажу, перевезення устаткування, то тепер вивчається ширше коло питань, пов'язаних з процесом переміщення продуктивних сил²⁴.

Всебічно розкрив діяльність Ради по евакуації М. Г. Первухін, який під час війни був заступником голови Ради. Особливу увагу він звертає на висвітлення керівництва цим органом з боку Центрального Комітету партії і ДКО²⁵.

У працях М. Петрушіна, М. М. Мунчаєва, В. А. Мурадяна, В. С. Маметова показано значення плановості у перебазуванні промисловості, взаємодопомоги народів нашої країни у вирішенні цього завдання і т. д.²⁶

Нагромадженню цінного фактичного матеріалу про діяльність партійних організацій по передислокації промислових підприємств сприяє публікація досліджень з історії фабрик і заводів. Тільки на Україні з 1965 по 1975 рр. було видано понад 150 книг, присвячених цій темі²⁷.

²¹ История второй мировой войны 1939—1945, т. 4, с. 140.

²² Советский Союз в годы Великой Отечественной войны 1941—1945, с. 101.

²³ Зинич М. С. Из истории станкостроения и тяжелого машиностроения в первый период Великой Отечественной войны.— История СССР, 1971, № 6; Байбаков Н. Роль советской экономики в обеспечении победы в Великой Отечественной войне.— Плановое хозяйство, 1975, № 6; Куманьов Г. О. Трудовой подвиг радянського народу.— УІЖ, 1980, № 5 та ін.

²⁴ Див.: Історіографія Великої Вітчизняної війни: Сборник статей. М., 1980, с. 196.

²⁵ Первухин М. Г. Перебазирование промышленности.— В кн.: Советский тыл в Великой Отечественной войне. М., 1974. Кн. 2.

²⁶ Петрушин М. Плановое перемещение промышленных предприятий в восточные районы (Из истории планирования в период Великой Отечественной войны).— Плановое хозяйство, 1971, № 7; Мунчаев Ш. М. Дружба народов СССР — важнейшее условие в решении проблемы эвакуации в годы Великой Отечественной войны.— Вестник МГУ. Сер. IX. История. 1972. № 6; Мурадян В. А. Дружба народов СССР — источник побед советского народа в Великой Отечественной войне.— В кн.: Великая победа советского народа. М., 1976; Маметов В. С. Об участии московской интеллигенции в мероприятиях городской партийной организации по эвакуации предприятий и учреждений (июнь—декабрь 1941 г.).— Научные труды (Кубанский гос. ун-т). Краснодар, 1972, вып. 150 та ін.

²⁷ Детальний аналіз їх зроблено в статті М. О. Буцька і Л. І. Євселевського, вміщеній в УІЖ (1980, № 2, с. 134—140).

Одночасно з працями, написаними в загальнопартійному плані, видано багато публікацій з історії місцевих партійних організацій. Всебічно висвітлена діяльність парторганізацій по евакуації промислових підприємств у нарисах компартій союзних республік²⁸, а також у нарисах з історії обласних і крайових партійних організацій²⁹, в багатьох дослідженнях, які відображають роботу парторганізацій містгероїв під час Великої Вітчизняної війни³⁰. В них розкривається організаційно-господарська та ідейно-політична діяльність Комуністичної партії у справі мобілізації трудящих на виконання завдань перебудови роботи промисловості у перший період війни. Проте слід зауважити, що в ряді досліджень автори висвітлюють організаційно-господарську роботу місцевих партійних організацій по здійсненню перебудови підприємств у відриві від діяльності центральних партійних і радянських органів.

Робота міських партійних організацій по евакуації заводів і фабрик відображена також в ряді публікацій авторів України, Білорусії, Естонії, Північного Кавказу, Карелії³¹.

Значний вклад у дослідження даної проблеми внесли історики УРСР. В узагальнюючих працях, виданих на Україні, розкривається багатогранна діяльність партійних організацій республіки у суворі воєнні роки³². Значна увага приділяється їх організаційно-господарській роботі в початковий період війни. Використовуючи великий архівний матеріал і раніше видані публікації, автори висвітлюють в них також організаційно-господарську діяльність партії по евакуації промисловості республіки в глибокий тил.

Автори тритомника «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.» підкреслюють, що завдяки перебудові продуктивних сил і матеріальних цінностей УРСР мільйони кваліфікованих робітників, трудівників сільського господарства, працівників науки і культури, необхідне устаткування підприємств, майно колгоспів і радгоспів, худоба і хліб, духовні цінності українського народу — все

²⁸ Очерки истории Коммунистической партии Белоруссии. Часть 2 (1921—1966). Минск, 1967; Очерки истории Коммунистической партии Молдавии. Изд. 2-е, испр. и доп. Кишинев, 1968; Очерки истории Коммунистической партии Эстонии. Часть 3-я (июль 1940 года — 1958 год.). Таллин, 1970; Очерки истории Коммунистической партии Украины. 4-е изд., доп. К., 1977.

²⁹ Очерки истории Краснодарской организации КПСС. Краснодар, 1966; Очерки истории Брянской организации КПСС. Тула, 1968; Очерки истории Смоленской организации КПСС. М., 1970; Очерки истории Ворошиловградской областной партийной организации. К., 1979; Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации. Днепропетровск, 1979 та ін.

³⁰ Очерки Московской организации КПСС. 1883—1965. М., 1966; Очерки истории Волгоградской партийной организации. Кн. I. Волгоград, 1966; Очерки истории Тульской организации КПСС. Тула, 1967; Очерки истории Ленинградской организации КПСС. Часть 2. Ноябрь 1917—1945. Л., 1968 та ін.

³¹ Липило П. П. КПБ — организатор и руководитель партизанского движения в Белоруссии в годы Великой Отечественной войны. Минск, 1959; Олександрович Г. И. Трудящиеся Белоруссии — фронту: Трудовая деятельность белорусского населения, эвакуированного в годы Великой Отечественной войны в советский тыл. 1941—1943 гг. Минск, 1972; Ларин П. А. Эстонский народ в Великой Отечественной войне. 1941—1945. Таллин, 1964; Леде В. Я., Пуста А. А. Коммунистическая партия Эстонии в период Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945 гг. Таллин, 1966; Смирнов С. А. Мурманская область в годы Великой Отечественной войны (1941—1945). Мурманск, 1959; Джабраилова А. М. Деятельность Чечено-Ингушской партийной организации по перестройке промышленности республики на нужды фронта в Великой Отечественной войне (1941—1945 гг.). — Известия Чечено-Ингушского НИИ истории, языка и литературы при Совете Министров Чечено-Ингушской АССР, 1972. Т. 9, вып. 1, ч. 2; Смирнов А. И. Из истории перестройки народного хозяйства Карелии в годы Великой Отечественной войны. — Ученые записки. (Петрозаводск. гос. ун-т). Т. 13, вып. 4. Кафедра истории КПСС. Петрозаводск, 1966; Абаев А. И. Эвакуация промышленных предприятий Советской Осетины в начальный период Великой Отечественной войны: Сб. аспирантских работ. — Институт истории экономики, языка и литературы. Орджоникидзе, 1972 та ін.

³² Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. К., 1975. Т. I; Історія Української РСР, т. 7. К., 1977; Розвиток народного господарства Української РСР. 1917—1967. Т. 2, 1938—1967. К., 1967 та ін.

це було врятовано від ворогів і поставлено на службу оборони соціалістичної Батьківщини³³.

Матеріали з досліджуваної теми містяться також у працях М. З. Данилюка, М. В. Коваля, І. І. Кондратюка та ін.³⁴ На основі аналізу архівних матеріалів автори наводять багато нових даних, зокрема про перебазування з України понад 550 підприємств союзного і республіканського підпорядкування, підкреслюють, що перебазування продуктивних сил у величезних масштабах і у надзвичайно стислі строки стало можливим завдяки братній допомозі трудящих інших республік.

У цих працях наголошується на тому, що переміщення промисловості республіки — важливий захід, який не дав змоги ворогові використати економічний потенціал УРСР, і в той же час був важливим фактором у дальшому економічному розвитку східних районів. Значна увага приділяється висвітленню братерської взаємодопомоги народів нашої країни, співдружність і морально-політична єдність яких під час війни стали важливим стимулюючим фактором економічного розвитку районів радянського Сходу³⁵.

Таким чином, аналіз досліджень, в яких відображена діяльність Комуністичної партії і радянського народу по перебазуванню промисловості на Схід, показує, що радянськими вченими здійснено значну роботу. Особливого розвитку набула історико-партійна історіографія проблеми за останні 15—20 років. Праці з цієї теми характеризуються рішучим відходом від описовості й ілюстративності, більш широким залученням і глибоким аналізом документального матеріалу, науковою обґрунтованістю висновків і узагальнень.

Посилилася увага до цих питань і в загальноісторичних працях. Це зумовлюється насамперед об'єктивною закономірністю — зростанням керівної ролі Комуністичної партії в радянському суспільстві, без врахування і висвітлення якої неможливе створення повноцінного дослідження з історії нашої Батьківщини.

Однак слід відзначити, що не всі сторони даної проблеми одержали досить повне відображення в радянській історіографії. Необхідно, на наш погляд, глибше розкрити роль в перебазуванні промисловості ЦК ВКП(б), ДКО, Ради по евакуації, партійних організацій евакуаційних органів на місцях, показати участь у цьому процесі громадських організацій і військових частин. Майже не досліджені питання евакуації 1942 р., перебазування місцевої і кооперативної промисловості. Більше уваги потребує також викриття буржуазних фальсифікацій цієї героїчної сторінки в історії радянського народу і Комуністичної партії.

Дальше дослідження цих питань дасть можливість радянським історикам глибше розкрити організаційську роботу Комуністичної партії в тилу, повніше відтворити картину героїчного подвигу нашого народу на трудовому фронті в роки війни.

М. З. ДАНИЛЮК (Київ),
В. М. ВАШКЕВИЧ (Київ)

³³ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. I, с. 276.

³⁴ Данилюк М. З. Діяльність партійних організацій республіки по евакуації матеріальних засобів промисловості і сільського господарства.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 3—4. К., 1965; його ж. Натхненна праця в ім'я перемоги. К., 1970; Коваль М. В. Все — для перемоги. К., 1970; його ж. Перебазування продуктивних сил УРСР на схід Радянської країни (1941—1942 рр.) — УІЖ, 1970, № 2; його ж. У горнилі війни (Співдружність українського народу з братніми народами СРСР у роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.). К., 1972; Кондратюк І. І. Партійні організації на чолі евакуації промисловості України в початковий період Великої Вітчизняної війни (червень — грудень 1941 р.).— Матеріали наук. конф. молод. вчених ун-ту. Одеса, 1968; його ж. Трудовий подвиг будівельників України в роки Вітчизняної війни (1941—1945 рр.).— Наук. праці з історії КПРС, вип. 4. К., 1970; Григорович Д. Ф., Замлинский В. А., Нематый В. Н. Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны. К., 1980; Подвиг партии и народа. О героической борьбе советского народа, руководимого Коммунистической партией, против немецко-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны. К., 1980 та ін.

³⁵ Коваль М. В. Все — для перемоги, с. 156—157.

ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ НРБ У РАДЯНСЬКІЙ І БОЛГАРСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У багатьох документах КПРС наголошується на необхідності ґрунтовного вивчення й узагальнення досвіду будівництва нового суспільства в братніх країнах соціалізму. Зокрема, у постанові ЦК партії «Про заходи по дальшому розвитку розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі у комуністичному будівництві» перед радянськими істориками поставлені як одні з найважливіших завдань дослідження форм і методів економічного співробітництва соціалістичних держав, шляхів зміцнення світової системи соціалізму, вивчення досвіду побудови нового суспільства в інших країнах¹.

Будівництво соціалізму в кожній країні є складовою частиною, ланкою єдиного світового революційного процесу. Однак «...в жодній з нині існуючих соціалістичних країн, — вказував на XXVI з'їзді партії Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнєв, — форми, методи, шляхи соціалістичної революції не були механічним повторенням чужого досвіду. НДР чи Польща, Угорщина чи Куба, Монголія чи Югославія — словом, усі соціалістичні країни здійснили революції по-своєму, у формах, які диктувалися співвідношенням класових сил всередині кожної з цих країн, національним укладом і зовнішньою обстановкою»². Свій вклад у збагачення досвіду будівництва нового суспільства вносять всі братні марксистсько-ленінські партії соціалістичних країн.

Неомитна вірність Болгарської комуністичної партії марксизму-ленінізму, її вміння успішно застосовувати на практиці це інтернаціональне вчення в специфічних умовах своєї країни знайшли яскраве відображення у ході соціалістичної індустріалізації НРБ. Вивчення й узагальнення досвіду соціалістичної індустріалізації Народної Республіки Болгарії, особливо в період будівництва у ній основ соціалізму, має важливе наукове, політичне й практичне значення, зокрема для світового комуністичного і робітничого руху, а також боротьби проти буржуазної та ревізіоністської ідеології.

Автор цього огляду показує, як у радянській і болгарській історіографії висвітлюються такі вузлові питання даної проблеми: розробка і здійснення Болгарською комуністичною партією і народною державою генеральної програми соціалістичної індустріалізації країни; створення важкої індустрії — основи соціалізму; підготовка кадрів робітничого класу й прискорення технічного прогресу в промисловості; соціалістичне змагання і його роль у здійсненні індустріалізації; творче використання БКП досвіду КПРС у цій справі; інтернаціональні зв'язки болгарського і радянського робітничого класу; братерська безкорислива допомога Радянського Союзу, інших соціалістичних країн у справі здійснення індустріалізації НРБ; головні соціально-економічні та політичні підсумки індустріалізації Болгарії.

З вказаної проблеми опубліковано багато документальних матеріалів. Серед них особливе місце належить матеріалам V—XII з'їздів БКП, пленумів і засідань Політбюро ЦК партії, директивам уряду НРБ, а також публікаціям, присвяченим таким важливим подіям у громадсько-політичному житті країни, як 90-річчя з дня народження Г. Димитрова, 25-, 30- і 35-річчя соціалістичної революції в Болгарії, що мають не лише методологічне значення, а й містять значну кількість фактичних даних.

Важливим джерелом для вивчення досліджуваного питання є також збірники історико-партійних документів, виданих у Радянському Союзі і Народній Республіці Болгарії. З цих публікацій особливу цінність становлять четвертий і п'ятий томи збірника «Болгарська комуністична партія в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій, пленумів і Політбюро ЦК БКП». Вміщені у них матеріали дають змогу глибше вивчити соціально-економічну політику БКП, діяльність Комуністичної партії,

¹ КПРС в резолюціях и рішеннях съездов, конференцій и пленумов ЦК. М., 1972. Т. 9, с. 349—350.

² Брежнев Л. І. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. К., 1981, с. 20.

Вітчизняного фронту, профспілок, ДСНМ, народних рад, інших масових організацій по втіленню в життя програми соціалістичної індустріалізації країни.

Цікавий фактичний матеріал про основні напрями й закономірності соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку Болгарії у зазначений період міститься в стенографічних звітах Народних Зборів НРБ, різних статистичних щорічниках і збірниках, найважливішими з яких є «Държавен вестник», «Известия на Президиума на Народното Събрание», «Статистически годишник на Народна Република България», «Промисленост на Народна Република България», «Економика стран социализма».

З радянської і болгарської періодичної преси — партійних, наукових і відомчих журналів, збірників наукових праць, матеріалів конференцій, центральних і місцевих газет, а також багатотиражок великих промислових підприємств — дослідник може одержати різноманітний матеріал про діяльність партійних, профспілкових, молодіжних та інших масових організацій по розвитку творчої активності мас, про організаторів і передовиків промислового виробництва тощо.

Певний інтерес становлять праці, написані кваліфікованими спеціалістами, простими робітниками, партійними працівниками, які брали безпосередню участь у будівництві первістків болгарської важкої індустрії. Їх цінність полягає насамперед у тому, що в них розповідається про повсякденне життя виробничих колективів. Це дає змогу глибоше зрозуміти окремі аспекти і деталі досліджуваної проблеми.

Загалом за більш як три з половиною десятиріччя радянські і болгарські вчені внесли вагомий вклад у висвітлення процесу соціалістичної індустріалізації Народної Республіки Болгарії. Всю літературу з цієї проблеми, зважаючи на глибину її розробки, на нашу думку, доцільно розділити на дві частини: 1) праці 40—50-х і 2) 60—70-х років.

У 40—50-х роках радянські й болгарські дослідники розглядали питання соціалістичної індустріалізації НРБ у двох аспектах: перетворення, що відбулося за роки народної влади в галузі промисловості, будівництва економічного фундаменту соціалізму, з одного боку, і співробітництво між СРСР та Болгарією, всесічна допомога їй з боку Радянського Союзу — з другого. У вказаних нижче відомих працях радянських науковців³ розкриваються головним чином процеси відбудовного періоду і першої п'ятирічки, а соціалістична індустріалізація розглядається лише в загальних рисах. У них також певною мірою показано економічну допомогу нашої країни Болгарії.

Трохи більше відповідної літератури було підготовлено болгарськими авторами. Це і узагальнюючі праці з історії соціалістичної Болгарії, і окремі дослідження⁴, з яких висвітлено в загальному плані деякі аспекти соціалістичної індустріалізації.

Безпосередньо питанням розвитку промисловості НРБ у 40—50-х роках присвячено ряд монографій і ювілейних збірників⁵. У цей же період з'явилося кілька праць,

³ История Болгарии. М., 1955. Т. 2; Валева Л. Б. Народно-демократическая Болгария с 9 сентября 1944 г. и до конца второй мировой войны. — Ученые записки Института славяноведения. М., 1951. Т. 3; ето же. Болгария в период борьбы за укрепление народно-демократического строя и восстановление народного хозяйства. — Ученые записки Института славяноведения. М., 1951. Т. 4; Константинов Ф. Т. Болгария по пути к социализму. М., 1953; Стародубровская В. И. Строительство экономического фундамента социализма в Народной Республике Болгарии. М., 1953 та ін.

⁴ История на България. София, 1955. Т. 2; Иванов В. БКП — организатор, ръководител и вдохновител на нашия народ по пътя на социализма. София, 1954; Нейков П. Българската комунистическа партия в борбата за построяване основите на социализма (декември 1948—1952). София, 1957 та ін.

⁵ Тошев Д. Курс на промишлена политика. София, 1950; Поляков Т. Могъщият възход на нашата промишленост в годишите на народната власт. София, 1954; Поляков Т., Давидов Д., Илиев И. Икономиката и планиране на социалистическата промишленост. София, 1955. Ч. 2; Разсолков С. Промисленото развитие на Народна Република България през трите петилетки (1948—1962). София, 1958; Икономически възход на Народна Република България. 9.IX.1944 — 9.IX.1959. София, 1959; 15 години социалистическо строителство в Народна Република България. София, 1959; Петнадесетгодишнината на социалистическата революция в България (1944—1959). София, 1960 та ін.

автори яких зробили спробу висвітлити весь процес соціалістичної індустріалізації⁶. Крім того, деякі розвідки були присвячені створенню і розвитку окремих галузей важкої промисловості і нових промислових центрів⁷.

Одними з найважливіших проблем індустріалізації є підготовка кваліфікованих кадрів робітничого класу, розвиток технічного прогресу і соціалістичного змагання. Ці питання також не залишилися поза увагою болгарських дослідників у 50-х роках⁸. Вони вивчали також різні форми радянсько-болгарського співробітництва, насамперед економічної допомоги Радянського Союзу Болгарії та її значення для будівництва соціалізму в НРБ⁹.

Таким чином, у 50-х роках радянські й болгарські науковці написали значну кількість праць про складний процес соціалістичної індустріалізації Болгарії в період будівництва у ній основ соціалізму, в яких були зроблені перші успішні спроби розробки цієї проблеми. Слід, однак, відзначити, що авторами названих публікацій були переважно економісти. Їх цікавили, головним чином, результати соціалістичних перетворень у промисловості, а діяльність БКП, державних органів, профспілок, інших громадських організацій по мобілізації мас на здійснення індустріалізації країни висвітлювалася лише в загальних рисах. Недоліком праць того періоду була обмежена кількість у них архівних матеріалів. На якості цих досліджень негативно позначився також вплив культу особи.

Другий період вивчення соціалістичної індустріалізації Болгарії почався з кінця 50-х років, після XX з'їзду КПРС і Квітневого (1956 р.) Пленуму ЦК БКП. Його характерною рисою стало значне розширення джерелознавчої бази досліджень за рахунок архівних матеріалів. У 60—70-х роках з'явилися нові публікації документів і ґрунтовні праці радянських та болгарських істориків й економістів про соціалістичне

⁶ Чолаков Й. Наша социалистическа индустриализация. София, 1954; Колев П. Използуване от БКП опыта на КПСС в борбата за социалистическа индустриализация на страната. — Известия на Висшата партийна школа «Станке Димитров» при ЦК на БКП, 1958, № 2; Дюнев Д. Борбата на българския народ за социалистическа индустриализация на страната през периода на първата петилетка (1949—1953). — Годишник на Софийския университет. Идеологични катедри, 1958, т. 52; Индустриализация Народной Республики Болгарии в годы народной власти. София, 1959 та ін.

⁷ Авширай М. Преимущественото развитие на тежката промисленост — основа за развитието на нашето народно стопанство. — Планово стопанство, 1956, кн. 6; Маринов Х. Родопският мѝнен басейн—нова тежкопромишлена база на НР България. — Известия на Висшия финансово-стопански институт — Свищов, 1956, № 3; Кърклясийски Н. Развитие на тежката промисленост през периода на социалистическата индустриализация у нас. — Известия на Висшия институт за народно стопанство, 1959, № 3; Атанасов М. Развитие на нашата машиностроителна индустрия и нейната роля за техническата реконструкция на народното стопанство. — Известия на Висшата партийна школа «Станке Димитров» при ЦК на БКП, 1959, № 5 та ін.

⁸ Аврамов В. Подготовка на квалифицирани работници и специалисти за промишлеността. — Годишник на Софийския университет. Идеологични катедри, 1958, т. 52; Кърклясийски Н. Количествени и качествени изменения в работната сила в промишлеността през периода на социалистическата индустриализация у нас (1944—1957). — 15 години социалистическо строителство в Народна Република България. София, 1959; Мечев С. Технический прогресс в промышленности. София, 1956; Богданов Н. Социалистическото съревнование. София, 1958; Костова С. Партийното ръководство на разпространяване опыта на първенците в промишлеността през годините на втората петилетка. — Известия на Висшата партийна школа «Станке Димитров» при ЦК на БКП, 1958, № 4; Митовски З. Съветският трудов опит—извор на творческа инициатива. София, 1952; По пътя на съветските стахановци. София, 1952 та ін.

⁹ Лазаров К. Нашето стопанско развитие и помощта на Съветския Съюз. София, 1948; Каменов Е. Икономическата помощ на Съветския Съюз — решаващ фактор за изграждането на социализма в България. София, 1955; Горанов П. Икономическата помощ, оказана от Съветския Съюз за развитието на нашето народно стопанство. — Исторически преглед, 1959, кн. 4; Балтаджиев А., Добрев С. Икономическата помощ на Съветския Съюз за построяването на социализма в България. — Известия на Висшия институт за народно стопанство, 1959, № 3 та ін.

будівництво в Болгарії й інших країнах, різко підвищився їх інтерес до вивчення соціально-економічних процесів у відбудовний період. У багатьох дослідженнях ґрунтовно висвітлюються діяльність Комуністичної партії по зміненню диктатури пролетаріату, боротьба болгарського народу за відбудову народного господарства, соціалістичні перетворення, здійснені за роки народної влади в галузі економіки. Серед численних праць слід виділити дві монографії, в яких на основі архівних матеріалів висвітлено процес відбудови і розвитку болгарської промисловості в 1944—1948 рр., показано початковий етап здійснення соціалістичної індустріалізації країни¹⁰.

Першим великим дослідженням, в якому узагальнювався досвід проведення політики індустріалізації в країнах народної демократії, була колективна праця, створена економістами держав соціалістичної співдружності¹¹. У статтях І. П. Олійника і К. Добрева, вміщених у ній, розкриваються закономірності здійснення соціалістичної індустріалізації в Болгарії, показано велику допомогу Радянського Союзу в її проведенні, наводяться підсумки розвитку промисловості за 15 років. Як справедливо підкреслюють ці дослідники, досвід соціалістичного будівництва в Болгарії, як і в інших братніх соціалістичних країнах, має всесвітньо-історичне значення.

До числа праць, в яких у загальному плані висвітлюються різні аспекти соціалістичної індустріалізації Болгарії даного періоду, необхідно віднести дослідження С. Шаренкова, К. Лазарова, К. Добрева, Н. Самоковлієва, Ц. Цанева¹². Ці автори оцінюють її як передумову створення матеріально-технічної бази соціалізму.

У ряді розвідок, переважно наукових статтях П. Горанова, Л. Гюлмезова, Н. Кирклісійського, Г. Начева та інших, розкрито деякі особливості соціалістичної індустріалізації та успіхи, яких досяг у цій справі болгарський народ, окремі аспекти її прискореного здійснення як головного напрямку в розвитку економіки країни^{12а}.

У монографіях та статтях радянських і болгарських учених, опублікованих до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, на прикладі будівництва соціалізму в Болгарії показано нездоланну силу безсмертного вчення вождя світового пролетаріату, зокрема творче втілення в життя ленінських ідей про соціалістичну індустріалізацію¹³.

¹⁰ Симов Б., Благоев Б., Асланян О. Възстановяване и развитие на промишлеността в НРБ. 1944—1948. София, 1968; Неусов М. Работническата класа в България. 1944—1947. София, 1971.

¹¹ Социалистическая индустриализация стран народной демократии. М., 1960.

¹² Шаренков С. Строительство социалистической экономики в Народной Республике Болгарии. М., 1960; Лазаров К. Икономическо развитие на Народна Република България. София, 1961; Добрев К. Социалистическата индустриализация на Народна Република България. — Известия на икономически институт, 1961, т. 20, кн. 3—4; його ж. Закономерности на социалистическото строителство в НРБ. София, 1963; Самоковліев Н. Социалистическата индустриализация на България. — Социалистическата революция в България. Исторически студии. София, 1965; Цанев Ц. Социалистическата индустриализация и създаването на материално-технічката база на социализма в Народна Република България. — Известия на Висшата партийна школа «Станке Димитров» при ЦК на БКП, 1964, № 22 та ін.

^{12а} Горанов П. Социалистическата индустриализация в Народна Република България (по-важни черти и успехи). — Трудове на Висшия педагогически институт «Брати Кирил и Методий» в Търново, 1968, т. 4; Гюлмезов Л. Ускорената индустриализация — основно направление на икономическото развитие на НР България. — Годишник на Софийския университет. Юридически факултет, 1969, т. 60, кн. 1; його ж. Темпове на индустриализация на НР България. — Годишник на Софийския университет. Катедра на политическа икономия, 1970, № 8; Кирклісійски Н. Количествени и качествени изменения в промишлеността през годините на народната власт (1944—1964). — Известия на Висшия институт за народно стопанство «Д. Благоев» (Варна), 1964, № 3; Начев Г. Ускорената индустриализация на страната — главно направление в развитието на икономиката. — Политическа просвета, 1971, № 10 та ін.

¹³ Ленин и исторические судьбы болгарского народа. София — Москва, 1970; В. И. Ленин и исторически път България. София, 1970; Валев Л. Б. Ленинизм и строителство социализма в Народной Республике Болгарии. — Советское славяноведение. 1970, № 2; Дочев И. Ученето за индустриализацията и творческото му приложениє в България. — Икономически живот, 1970, № 17; Зарев К. Ленинските принципи за индустриализация и творческото им прилагане в България. — Политическа просвета, 1970, № 3 та ін.

До 90-річчя з дня народження Г. Димитрова було підготовлено кілька праць про його великий вклад у розробку плану будівництва соціалізму в НРБ¹⁴.

У болгарській історіографії багато уваги приділяється висвітленню історичних рішень Квітневого пленуму ЦК БКП та їх значення для прискореної соціалістичної індустріалізації країни¹⁵. Серед публікацій на цю тему необхідно виділити новітню фундаментальну працю «Икономическата политика на Българската комунистическа партия», в якій підкреслюється, що згаданий пленум прийняв рішення про відновлення курсу V з'їзду БКП на прискорену індустріалізацію країни, визначив основні фактори переходу до будівництва розвинутого соціалістичного суспільства.

Комуністична партія і уряд Болгарії розробили струнку систему підготовки кваліфікованих кадрів робітничого класу та інженерно-технічних працівників для промислових підприємств. На жаль, цій актуальній проблемі присвячено лише кілька наукових статей¹⁶, хоч необхідність її розробки не підлягає сумніву.

Аналізуючи історіографію процесу прискорення технічного прогресу в промисловості НРБ, необхідно відзначити, що досі він не став предметом спеціального дослідження радянських учених. Натомість у болгарській історіографії йому присвячено кілька спеціальних праць¹⁷. З них слід виділити дослідження К. Петрова, в яких на багатому документальному матеріалі ґрунтовно розкривається діяльність Комуністичної партії по прискоренню технічного прогресу в промисловості в період після Квітневого пленуму ЦК БКП¹⁸.

Складовою частиною висвітлюваної проблеми є питання про розвиток соціалістичного змагання болгарського робітничого класу, яке також стало предметом дослідження радянських і болгарських істориків. Ряд праць присвячено розкриттю суті лєнінського вчення про соціалістичне змагання і його міжнародного значення. Процес зародження й розгортання соціалістичного змагання болгарського робітничого класу за дострокове виконання п'ятирічних планів, діяльність партії і профспілок по його організації і керівництву ним, творче використання БКП і болгарським робітничим класом досвіду КНРС і радянського робітничого класу в цій справі, інтернаціональні зв'язки трудящих двох братніх країн — теми праць П. Чантова, З. Златева, Д. Шарланова, А. І. Доронченкова, А. І. Чернія та інших¹⁹.

¹⁴ Георги Димитров за социалистическото строителство. София, 1972 та ін.

¹⁵ Рєшенїята на Априлския пленум в действие. София, 1966; Тодоров Г. Историческото значение на Априлския пленум на ЦК на БКП за повишаване ръководната роля на партията. София, 1964; Икономическата политика на Българската комунистическа партия. София, 1974; Тържеството на Априлската линия на партията. София, 1976; Политика, потвърдена от живота. 20 години от Априлския пленум на ЦК на БКП. София, 1976 та ін.

¹⁶ Чижевський М. Т. Борьба Болгарської комуністичної партії за підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу в роки першої п'ятирічки (1949—1952). — Наукові праці Одеського державного університету, 1962, т. 152, вип. 9; Димитров М. Българската комунистическа партия в борба за създаване на кадри за социалистическата промишленост в годините на първа петилетка. — Известия на Висшата партийна школа «Станке Димитров» при ЦК на БКП, 1960, № 11; Алексєєва Д. Подготовка на кадри за промишлеността в България (1944—1951). — Известия на държавните архиви, 1971, № 21 та ін.

¹⁷ Наплатанов Г. Идеите на В. И. Ленин за развитието на науката и техническия прогрес. — В. И. Ленин и историческия път на България. София, 1970; Аврамов Т. Техническият прогрес и подготовка на квалифицирани работници в НРБ. — Трудове на научно-изследователския институт по труда, 1964, кн. 5; Аврамов Т. и Маринов А. Техническият прогрес и проблемите на работната сила в промишлеността. Варна, 1967; Георгиев Я. Техническият прогрес и работната сила. София, 1969 та ін.

¹⁸ Петров К. Българската комунистическа партия начело на борбата за технически прогрес в промишлеността (1956—1960). — Годишник на Софийския университет. Идеологични катедри, 1966, т. 59; його ж. Политиката на БКП за ускоряване на техническия прогрес в промишлеността. — Известия на Института по история на БКП, 1967, № 17; його ж. Политиката на БКП за техническия прогрес. — Българско историческо дружество. Конгрес I. 1970. София, 1972 та ін.

¹⁹ Чантов П. Лениновите идеи за социалистическото съревнование и тяхното приложение в България. — Народногостопански архив — Свищов, 1970, кн. 1; Зла-

Найбільш повно питання індустріалізації Болгарії в період будівництва основ соціалізму висвітлені в монографіях М. Димитрова, Д. Русева та інших, в яких уперше в узагальненому плані показано багатогранну діяльність БКП по творчому втіленню в життя лєнінського плану будівництва соціалізму²⁰.

Заслужують на особливу увагу узагальнюючі праці, в яких з марксистсько-лєнінських позицій на основі використання великої кількості документальних джерел і наукових досліджень висвітлюється хід будівництва соціалізму в Болгарії, зокрема втілення в життя лєнінського плану соціалістичної індустріалізації²¹.

Процес соціалістичної індустріалізації в НРБ побіжно розкривається і в працях про політичний та соціально-економічний розвиток Болгарії²². Особливо цінною серед них є колективна монографія болгарських учених «Ікономіката на България през преходния период от капитализма към социализма» (т. 2), третій розділ якої присвячений індустріалізації країни в зазначений період. Автори показали особливості цього процесу в Болгарії, внутрішні передумови для його прискореного розвитку, великі зусилля народної влади по мобілізації всіх ресурсів для побудови матеріально-технічної бази соціалізму, наголосили на значенні економічної допомоги Радянського Союзу та інших соціалістичних країн.

Багатий фактичний матеріал з питань соціалістичної індустріалізації Болгарії міститься і в інших узагальнюючих працях²³. Зокрема, у великій колективній монографії «30 години икономіката на НР България» спеціальний розділ присвячений розвитку промисловості. В ньому охарактеризовані основні етапи індустріалізації країни, показано роль екстенсивних та інтенсивних факторів у її здійсненні, дано критичний аналіз фальсифікацій цієї проблеми буржуазними ідеологами.

Як відомо, прискорена соціалістична індустріалізація Народної Республіки Болгарії була б неможливою без всебічного співробітництва і братерської допомоги соціалістичних країн, насамперед Радянського Союзу. Цьому питанню як у радянській, так і в болгарській історіографії приділяється належна увага. Наприклад, видано збірники документів і матеріалів про радянсько-болгарські відносини в 1944—

те в З. Зараждане и развитие на социалистическото съревнование в българската промишленост през 1944—1947 г. — Известия на Института за история, 1963, № 12; Шарланов Д. Ролята на професионалните съюзи в строителството на социализма. 1948—1963. София, 1966; Филчев И. Опытът на социалистическото строителство в СССР и неговото творческо приложение у нас. София, 1967; Доронченков А. И. К вопросу о трудовом подъеме болгарского рабочего класса в первые годы народной власти. — Ученые записки Великолукского государственного педагогического института, 1963, вып. 22; его же. Из истории интернациональных связей профсоюзов Болгарии и СССР (1944—1946). — Там же, 1964, вып. 24; его же. Пути изучения передового опыта советского рабочего класса трудящимися Болгарии. 1949—1957 гг. — Вопросы истории славян. Воронеж, 1966. Вып. 2; его же. Взаимосвязи рабочего класса СССР и Болгарии — одно из проявлений социалистического интернационализма (1953—1957 гг.). — Советское славяноведение. Материалы IV межвузовской научной конференции историков-славистов. Минск, 1969; его же. Интернациональное и национальное в мировой социалистической системе. К., 1975; Черний А. И. Болгарская коммунистическая партия — организатор социалистического соревнования в промышленности (1948—1958). Львов, 1979 та ін.

²⁰ Димитров М. Борбата на Българската комунистическа партия за развитие на социалистическата промишленост в годините на първата петилетка (1949—1952). София, 1963; Русев Д. Борбата на БКП за социалистическа индустриализация на НР България. 1949—1953. София, 1964; Черний А. И. Болгарская коммунистическая партия в борьбе за социалистическую индустриализацию страны (1948—1958 гг.). К., 1976.

²¹ История на България. София, 1964. Т. 3; История на Българската комунистическа партия. София, 1979 та ін.

²² Социально-экономическое развитие Болгарии (1944—1964). София, 1964; Икономіката на България през преходния период от капитализма към социализма. София, 1972. Т. 2.

²³ България по пътя на социализма. София, 1961; Икономіката на социалистическата промишленост. София, 1967; Двадесет години социалистическо строителство в цифри. София, 1964; Двадесет и пет години по пътя на социализма. София, 1939—30 години икономіката на НР България. София, 1974; Тридесет и пет години по пътя на социализма. — Статистика, 1979, кн. 4 та ін.

1970 рр.²⁴, численні дослідження багатьох авторів з обох країн. Серед них слід виділити монографії П. С. Соханя і Г. Пописакова, в яких розкриваються різні форми радянсько-болгарського співробітництва, показано його роль у будівництві соціалізму й комунізму, зміцненні згуртованості держав усієї соціалістичної співдружності²⁵. Цьому питанню присвячені й інші праці²⁶.

Огляд наукових досліджень, присвячених соціалістичній індустріалізації НРБ, дає змогу визначити такі провідні напрями вивчення цієї проблеми: науковці прагнуть показати основоположну роль ленінського вчення про соціалістичну індустріалізацію і його творче застосування в Болгарії; багато авторів розглядають тільки окремі аспекти соціалістичної індустріалізації в Болгарії і лише одиниці — цей процес протягом усього періоду будівництва основ соціалізму; останнім часом намітилася тенденція комплексно висвітлювати процес індустріалізації країни.

Разом з тим, на наш погляд, необхідно, по-перше, створити спеціальні праці, присвячені соціалістичній індустріалізації як у роки закладання основ соціалізму, так і протягом усього періоду соціалістичного будівництва в Болгарії; по-друге, ґрунтовно висвітлити діяльність БКП, народної держави, масових громадських організацій по втіленню в життя ленінського плану соціалістичної індустріалізації; по-третє, підготувати дослідження з історіографії проблеми. Для цього необхідно значно ширше використовувати архівні матеріали. Все це дасть можливість глибше розкрити питання, пов'язані з процесом індустріалізації Болгарії, показати його особливості та спільні риси з аналогічними процесами в інших соціалістичних країнах.

А. І. ЧЕРНИЙ (Ровно)

---

²⁴ Советско-болгарские отношения. 1944—1948 гг. М., 1969; Советско-болгарские отношения. 1948—1970. М., 1974.

²⁵ Сохань П. С. Социалистический интернационализм в действии. К., 1969; Пописаков Г. Икономически отношения между НР България и СССР. София, 1968.

²⁶ Икономическо и научно-техническо сътрудничество между НРБ и Съветския Съюз. София, 1965; Икономическо и научно-техническо сотрудничество между НРБ и Съветския Съюз. София, 1972 та ін.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Рецензуємо Нариси історії обласних партійних організацій України

НАРИСИ ІСТОРІЇ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ПАРТІЙНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

Ред. кол.: Ю. В. Ільницький (голова).
М. Ю. Волощук, І. М. Гранчак та ін.

Ужгород: Карпати, 1980. 320 с.

У 1980 р. трудящі Закарпаття разом з усім радянським народом урочисто відзначили 35-річчя воз'єднання з Радянською Україною у складі СРСР. До цієї знаменної події вийшли «Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації», що є першою спробою наукового узагальнення історичного шляху, пройденого комуністами цього краю.

Методологічною основою книги стали твори В. І. Леніна, рішення і матеріали КПРС та Компартії України, промови і статті товариша Л. І. Брежнева. Широко використані авторським колективом документи партійних і державних архівів, періодичної преси, а також спогади учасників боротьби за Радянську владу. Починаються «Нариси» з розділу, в якому йдеться про вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційного руху на Закарпатті, вишикнення перших комуністичних груп і організацій, що з самого початку складалися і діяли як єдині пролетарські, інтернаціональні організації. На їх основі у березні 1920 р. оформилася революційна партія — Міжнародна (інтернаціональна) соціалістична партія Підкарпатської Русі, яка стала політичним вождем трудящих у боротьбі за соціальне і національне визволення, за воз'єднання краю з Радянською Україною.

Відзначимо, що діяльність комуністичних організацій Закарпаття розглядається у книзі через призму їх зв'язків з КПЧ, Комінтерном, ВКП(б) і КП(б)У. Такий підхід до історичного викладу, на наш погляд, є позитивною рисою «Нарисів». Концентруючи увагу на висвітленні питань партійного керівництва боротьбою трудящих за соціальне і національне визволення, автори наводять фактичний матеріал, який переконує, що комуністи Закарпаття завжди йшли в авангарді революційного руху, користувалися великим ав-

торитетом в народних масах. Зокрема, незважаючи на репресії, понад 40% виборців Закарпаття під час виборів до буржуазного парламенту у березні 1924 р. віддали свої голоси кандидатам від комуністичної партії.

В книзі розповідається про політичний резонанс, який викликали результати виборів, про переполюх у середовищі буржуазії та її партій.

Значний інтерес викликає показ зв'язків борців за соціальне і національне визволення Закарпаття з трудящими Союзу РСР. В праці наводяться факти допомоги Радянської держави комуністам Закарпаття, розповідається про поїздки делегацій Закарпатської крайової партійної організації в СРСР, під час яких члени делегацій знайомилися з життям трудящих Країни Рад, вивчали досвід партійної роботи ВКП(б). Чимало закарпатців, як вказано у «Нарисах», навчалися у партійних школах на території Радянської України.

Грунтовно висвітлено в книзі боротьбу комуністів краю проти сил реакції і фашизму, детально проаналізовано форми та методи роботи комуністів з масами під час боротьби за створення єдиного народного антифашистського фронту, проти нацистської гітлерівської Німеччини на Чехословаччині.

Матеріали «Нарисів» засвідчують, що завдяки невтомній діяльності комуністів Закарпаття у масових організаціях, зокрема молодіжних, значно зросла політична свідомість трудящих краю.

Чільне місце посідає в «Нарисах» розкриття боротьби комуністів, трудящих в роки окупації краю хортистською Угорщиною та в період Великої Вітчизняної війни радянського народу проти фашистської навали. Авторні підкреслюють, що ця боротьба була нерозривно зв'язана з священною боротьбою всього радянського народу за свободу і незалежність соціалістичної Вітчизни. Тут наведено конкретні дані про участь закарпатців у боях проти гітлерівських військ в лавах Червоної Армії, у партизанських загонах, про їхню діяльність у підпіллі на території Радянського Союзу і Закарпаття.

Багато патріотів краю виявили в роки війни виняткову мужність і відданість справі комунізму.

Досить повно і глибоко показано в книзі процес визволення Закарпаття і возз'єднання його з Радянською Україною. На конкретних матеріалах переконливо розкривається вияв волі трудящих краю до возз'єднання з єдинокровними братами-українцями. Авторі показують творчу роботу комуністів по організації Народних комітетів і проведенню з'їзду його представників, розповідають про активну діяльність партійної організації по здійсненню корінних соціалістичних перетворень у краї. В «Нарисах» підкреслено, що у цьому процесі є частка праці товариша Л. І. Брежнєва, який будучи в той час начальником політвідділу 18-ї армії проводив значну роботу серед населення, брав участь у з'їзді Народних комітетів Закарпатської України.

Найбільше місця в книзі, і це цілком закономірно, відведено питанням керівництва обласною партійною організацією розвитком економічного, політичного і культурного життя Радянського Закарпаття. Авторський колектив показує, як завдяки невтомній діяльності комуністів і всіх трудящих краю в процесі соціалістичного і комуністичного будівництва після возз'єднання Закарпаття з Українською РСР створювалися і зростали нові галузі промисловості, як ставало на ноги і досягло високого рівня сільське господарство, зростає культура і добробут народних мас. Авторі переконливо доводять, що корінні зміни в житті трудящих області — це результат мудрої лєнінської політики Комуністичної партії Радянського Союзу, її творчого керівництва соціально-економічним, політичним і духовним життям. Фактичний матеріал свідчить, що робітники і трудящі селянство Закарпаття, наслідуючи приклад трудящих інших областей УРСР і Союзу РСР, активно включилися у всенародну боротьбу за виконання завдань, накреслених партією. В книзі названо імена багатьох передовиків виробництва, розповідається про досвід їхньої праці, розкривається небачений злет творчої активності мас.

Змістовними є розділи, в яких висвітлюються питання діяльності обласної партійної організації в умовах розвинутого соціалізму. Зокрема, на конкретних прикладах показано вплив рішень XXIII—XXV з'їздів КПРС, багатьох Пленумів ЦК КПРС, XXIII—XXV з'їздів Компартії України на всі сторони суспільного і господарського життя, на поліпшення роботи партійних організацій області. Тут йдеться про роль комуністів у вирішенні проблем підвищення економічного потенціалу промисловості, дальшого розвитку соціалістичного змагання і його складової частини — руху за комуністичне ставлення до праці, піднесення рівня сільського господарства тощо.

У «Нарисах» аналізується цілеспрямована, систематична робота обласної парторганізації по комуністичному вихованню

трудящих. Авторський колектив досліджує також форми та методи ідеологічної роботи, зокрема, показує роль системи політичної освіти, усної і друкованої пропаганди та агітації у формуванні духовного обличчя трудящих. Значна увага приділена висвітленню питань партійного керівництва творчими організаціями, культурно-освітніми закладами, науковими установами.

Знайшла відображення у рецензованому виданні й робота Закарпатської обласної партійної організації по розвитку суспільно-політичної активності трудящих, вдосконаленню системи управління політичним і господарським життям області, добору і вихованню кадрів.

Характерною рисою книги є показ всієї різноманітної діяльності партійної організації у нерозривному взаємозв'язку з боротьбою всього радянського народу за виконання величних завдань будівництва соціалізму і комунізму.

Позитивним у книзі є також те, що в ній широко висвітлюється діяльність комуністів, видатних людей краю, які присвятили себе боротьбі за соціальне і національне визволення Закарпаття, за возз'єднання з Радянською Україною, за перемогу соціалізму і здійснення грандіозних накреслених партією завдань. Авторі підкреслюють, що їх авторитет і загальнонародна шана базується на героїчній боротьбі за щастя народу, самовідданій праці на благо Батьківщини.

Заслужує схвалення й показ у «Нарисах» соціальних змін, що відбулися на Закарпатті за роки Радянської влади. Так, робітничий клас зріс у 6 разів, постійно підвищується рівень його кваліфікації, освіти, культури. Переведення сільського господарства на індустріальну основу привело до появи і швидкого зростання на селі спеціалістів індустріального профілю: трактористів, комбайнерів, шоферів, машиністів, слюсарів тощо. Сформувалася нова, справді народна інтелігенція, яка всі свої творчі сили, талант, уміння віддає народові, великій справі комуністичного виховання трудящих. За порівнянню короткий історичний строк на Закарпатті сформувалася нова, радянська людина — людина трудівник, полум'яний патріот, послідовний інтернаціоналіст, світоглядом якої є марксизм-лєнінізм, а метою життя — будівництво комуністичного суспільства.

Весь зміст книги переконливо спростовує вигадки буржуазних фальсифікаторів, які силкуються довести, нібито Радянська влада була нав'язана трудящим Закарпаття, що за роки соціалістичного будівництва становище трудящих цього краю майже не змінилося. Багатий фактичний матеріал «Нарисів» свідчить про інше: тільки під зорею Радянської влади трудове населення Закарпаття під керівництвом Комуністичної партії здійснило гігантський крок уперед — від відсталості до соціального,

економічного і культурного прогресу, що стало можливим завдяки непорушній дружбі і співробітництву народів СРСР.

Книга викликає почуття гордості за комуністів області, за КППС — натхненни-

ка і організатора трудящих на всіх етапах боротьби за побудову комуністичного суспільства в нашій країні.

Ю. Ю. СЛИВКА (Львів),
В. П. ПЛИСЮК (Львів)

* * *

С. Н. Клапчук.

**ПОДГОТОВКА
КВАЛИФИЦИРОВАННЫХ РАБОЧИХ —
ВАЖНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ
КАДРОВОЙ ПОЛИТИКИ КПСС**

*Из опыта работы парторганизаций
Украины*

К.: Вища школа, 1981.— 160 с.

Історична практика повністю підтвердила висновки класиків марксизму-ленінізму про провідну роль робітничого класу в розвитку суспільства до соціалізму і комунізму. «Робітничий клас,— говорив товариш Л. І. Брежнев,— був і лишається основною продуктивною силою суспільства. Його революційність, дисциплінованість, організованість і колективізм визначають провідне становище його в системі соціалістичних суспільних відносин»¹. Це положення далі розвинуто ХХVI з'їздом КППС, який підкреслив, що зміцнення провідної ролі робітничого класу зв'язане із зростанням його ідейно-політичної зрілості, освіченості і професійної кваліфікації².

Провідна роль робітничого класу реалізується багатогранною і цілеспрямованою діяльністю Комуністичної партії. Складовою частиною цієї роботи є підготовка і виховання кваліфікованих робітників, що є важливим напрямом здійснення кадрової політики КППС. Необхідність всебічного дослідження названої теми обумовлюється ще й тим, що навколо питання про роль робітничого класу точиться гостра ідеологічна боротьба на міжнародній арені. Наші ідейні противники фальсифікують роль робітничого класу в будівництві комунізму.

Рецензована монографія С. М. Клапчука — це узагальнююче дослідження, присвячене діяльності партійних організацій України по формуванню і вихованню кадрів робітничого класу в умовах розвинутого соціалізму.

Методологічною і теоретичною основою дослідження стали твори класиків марксизму-ленінізму, рішення з'їздів КППС, відповідних постанов Комуністичної партії

¹ Матеріали ХХIV з'їзду КППС. К., 1971, с. 83.

² Див.: Матеріали ХХVI з'їзду КППС. К., 1981, с. 62.

і Радянського уряду з питань підготовки і виховання кадрів робітників. В монографії використані документи і матеріали партійних і державних архівів, частина з яких вперше введена в науковий обіг, а також проаналізовані статистичні збірники, періодична преса.

У вступній частині рецензованої праці обґрунтовується актуальність теми дослідження і хронологічні рамки, які охоплюють період між ХХI і ХХV з'їздами КППС. В ній зроблено історіографічний огляд з даної проблеми, чітко виділено аспекти, які не знайшли достатнього висвітлення в історико-партійній літературі.

У книзі висвітлено основні положення класиків марксизму-ленінізму про об'єктивну закономірність зростання ролі робітничого класу і показано, як ці положення далі розвинуті Комуністичною партією в умовах зрілого соціалізму. Багатий досвід, нагромаджений КППС у справі підготовки кадрів робітничого класу і виховання його в дусі комуністичних ідеалів, став надбанням братніх марксистсько-ленінських партій, які творчо його використовують. В монографії піддано аргументованій критиці погляди різного роду «теоретиків» антикомунізму, правого і «лівого» ревізійнізму, які намагаються принизити роль і значення робітничого класу в сучасних умовах.

На сторінках книги розповідається про діяльність Комуністичної партії по підвищенню ролі системи професійної освіти в підготовці кадрів робітників. Актуальність узагальнення форм і методів роботи партійних організацій в цьому плані пояснюється ще й тим, що в «Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року», прийнятих на ХХVI з'їзді КППС, передбачається дальший розвиток мережі професійно-технічних учбових закладів як найважливішого джерела поповнення народного господарства кадрами робітників.

На значному фактичному матеріалі показано турботу партії про розширення і зміцнення навчально-матеріальної бази системи профтехосвіти на Україні, діяльність партійних організацій по добору, розстановці і вихованню інженерно-педагогічних і керівних кадрів цих закладів, вдосконаленню всього навчально-методичного і виховного процесу. Значна увага приділяється дальшому розширенню і зміцненню середніх профтехучилищ як найбільш пер-

пективної форми підготовки молодшої зміни робітників. В результаті всіх цих заходів профтехосвіта в досліджуваній період розвивалась динамічно, високими темпами і перетворилась у важливу ланку системи народної освіти. Тільки за роки дев'ятої п'ятирічки кількість середніх училищ на Україні зростає в 3,8 рази. Профтехучилища республіки з 1961 по 1975 рр. підготували більше 4,2 млн. кваліфікованих робітників (с. 138).

В монографії висвітлено діяльність партійних організацій по підвищенню загальноосвітнього і професійного рівня робітників на виробництві, що є необхідною умовою вдосконалення виробничої кваліфікації і гармонійного розвитку особи. В ній показано значення загальноосвітньої школи в поповненні виробництва робітничими кадрами, розглядається питання профорієнтації шкільної молоді, організації шефства промислових підприємств над школами, створення міжшкільних навчально-виробничих комбінатів, навчальних цехів, поліпшення трудового виховання. В книзі узагальнюється досвід партійного керівництва школами робітничої молоді, наводяться цікаві фактичні дані як по республіці, так і по країні в цілому.

В умовах розвинутого соціалізму в практику партійної роботи міцно ввійшло перспективне планування економічного і соціального розвитку трудових колективів і регіонів. В монографії це знайшло належне відображення, як важливий засіб підвищення культурно-технічного рівня трудящих, в тому числі особлива увага приділяється висвітленню найрізноманітніших форм підготовки кваліфікованих кадрів безпосередньо на виробництві. В рецензованій праці висвітлюється роль партійних організацій промислових підприємств України в справі підвищення кваліфікації робітників через виробничо-технічні курси, курси цільового призначення, школи комуністичної праці тощо.

Привертають увагу сторінки, присвячені комплексному підходу партійних організацій до виховання кадрів робітничого класу. Керуючись теоретичними положеннями XXV з'їзду КПРС, автор розкриває багатогранну діяльність партії по формуванню у робітничого класу комуністичного світогляду, виробленню у нього творчого, комуністичного ставлення до праці, високої свідомості і почуття відповідальності перед суспільством, найкращих моральних якостей. Центром виховної роботи, пише автор, по формуванню у робітників активної життєвої позиції в сучасних умовах став трудовий колектив.

У галузі ідейного виховання велике значення має політична освіта. На конкретному матеріалі в книзі показано діалектичний взаємозв'язок між набуттям робітниками теоретичних знань і підвищенням їх трудової і політичної активності. Все це в повній мірі стосується і системи комсомольської освіти, економічного навчання.

Важливим засобом політичного, трудового і морального виховання є соціалістичне змагання і його найвища форма — рух за комуністичне ставлення до праці. В монографії узагальнюється багатий досвід партійного керівництва соціалістичним змаганням, показано його вплив на формування робітника нового типу.

Отже, рецензована праця є комплексним дослідженням про діяльність одного з бойових загонів КПРС — Компартії України по підготовці і вихованню кадрів робітників. В ній зроблено висновки в цілому по проблемі і вироблено певні рекомендації щодо дальшого вдосконалення всієї роботи по підготовці робітничих кадрів. Праця є ще одним доказом того, що вивчення досвіду партійних організацій окремих регіонів дає змогу глибше з'ясувати загальні закономірності найрізноманітніших аспектів діяльності КПРС. Червоною ниткою через всю книгу проходить думка, що глибокі кількісні і якісні зміни в складі робітничого класу, планомірна підготовка і виховання кваліфікованих кадрів робітників — це перш за все результати копійки організаторської і політичної роботи парторганізацій, які втілюють в життя ленінські принципи роботи з кадрами.

Безперечно, книга значно виграла б, якби автор побіжно зупинився на питанні підвищення добробуту робітничого класу як необхідній умові дальшого розвитку головної продуктивної сили суспільства. Бажано було б більше уваги приділити питанню партійного керівництва профспілками в галузі підвищення кваліфікації робітників. В досліджуваній період партійні організації України внесли багато нового і цікавого в зміст і форми ідейно-виховної роботи серед робітників. Проте автору, на наш погляд, не вдалося в однакової мірі висвітлити всі форми масово-політичної роботи на промислових підприємствах республіки.

В цілому монографія заслуговує позитивної оцінки. Історико-партійна література поповнилась дослідженням, яке має не лише наукову цінність, а й практичне значення.

Ю. В. БАБКО (Київ),
В. С. КРИЖАНІВСЬКИЙ (Київ)

Н. Н. Руденко
**СЛОВО ПРАВДЫ
 В БОРЬБЕ С ФАШИЗМОМ:
 ПРОПАГАНДИСТСКАЯ
 ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПОЛИТОРГАНОВ
 КРАСНОЙ АРМИИ
 СРЕДИ ВОЙСК ПРОТИВНИКА
 НА ТЕРРИТОРИИ СССР.
 1941—1944.**

К.: Наук. думка, 1980, 192 с.

В роки Великої Вітчизняної війни Комуністична партія поряд з вирішенням питань зміцнення обороноздатності країни та підвищення бойової могутності армії і флоту проводила значну ідеологічну роботу, складовою частиною якої була агітаційно-пропагандистська діяльність по розкладу ворожих військ. Розкриттю актуальних питань цього важливого напрямку діяльності партії, що здійснювалися політорганом Червоної Армії і ґрунтувався на ленінських ідеях про комуністичну пропаганду з метою захисту соціалістичних завоювань, її присвячена рецензована монографія. Хоч окремі питання агітаційно-пропагандистської роботи армійських політичних органів, партійного підпілля, партизан і зарубіжних антифашистів, які перебували в СРСР, її висвітлені в працях радянських і зарубіжних істориків про Велику Вітчизняну війну, але спеціальних досліджень, які узагальнювали б різноманітні форми і методи ідеологічного впливу на німецько-фашистські війська, ще не було. З огляду на це монографія Н. М. Руденко становить науковий і практичний інтерес.

Використовуючи великий фактичний матеріал, автор ґрунтовно досліджує засоби, форми та методи пропагандистської роботи політорганів Червоної Армії, а також партизанських з'єднань, підпільних організацій і зарубіжних антифашистів серед військ гітлерівської Німеччини та її союзників, показує вплив цієї роботи не тільки на підрив морального духу ворожих солдатів та офіцерів, а й на виховання у них почуття пролетарського інтернаціоналізму.

Структуру монографії, яка складається з вступу, двох глав і закінчення, а також її зміст визначає проблемно-хронологічний підхід до викладу теми. Змістовним є розкриття діяльності Комуністичної партії як організатора антифашистської агітації серед ворожих військовослужбовців, висвітлення питання ідеологічного впливу на особовий склад противника в перший період Великої Вітчизняної війни, у ході визволення радянської території, а також агітаційно-роз'яснювальної роботи підпільників і партизанів серед окупантів.

У праці показано велику допомогу, яку подав у цій роботі Головному політичному управлінню Червоної Армії Секретаріат

ВККІ, очолюваний Г. Дмитровим. У зв'язку з цим розглядається діяльність спеціально утвореної комісії у справах військовополонених, до складу якої входили В. Ульбріхт, І. Копленіг, Б. Санто. До свого розпуску (червень 1943 р.) вона проводила систематичну роз'яснювальну роботу серед захоплених у полон військовослужбовців, що певною мірою сприяло деморалізації їх поглядів.

Основною формою антифашистської агітації серед військ фашистської Німеччини та її сателітів, підкреслюється в монографії, було друковане слово. Листівки, відозви, звернення, газети і брошури ідейно впливали на гітлерівських солдат. На основі конкретних даних воєн правдиво і переконливо висвітлювали втрати німецько-фашистських військ, поряд з об'єктивною інформацією про воєнне становище на фронтах викривали німецький фашизм як найлютішого ворога трудящих мас.

Значне місце в книзі відведено висвітленню усної пропаганди як засобу ідеологічного впливу на особовий склад військ фашистської Німеччини. На численних прикладах показано, що в передачах усного мовлення брали участь військовополонені антифашисти. Автор приділяє увагу й наочній агітації. Лозунги, плакати, карикатури торкалися головних політичних питань і місцевих подій. Велику допомогу армійським політорганом в агітаційно-пропагандистській роботі серед військ противника подавали партійні організації підпільних центрів і партизанських загонів та з'єднань.

У праці зроблено вірний висновок, що в результаті активної ідеологічної діяльності політорганів Червоної Армії, які несли слово правди у ворожий стан, у багатьох фашистських солдатів і офіцерів відбувалися докорінні зміни у свідомості: вони впевнювалися в тому, що нацистське керівництво веде несправедливу, загарбницьку війну, яка поставила їх народ на грань катастрофи.

Чільне місце в монографії відведено висвітленню пропагандистської діяльності серед фашистських військ в зоні бойових дій та у тилкових частинах, яку вели зарубіжні антифашистські організації, що перебували на території СРСР, окремі зарубіжні антифашисти. Автор зазначає, що їх роботу спрямовували комуністичні і робітничі партії європейських країн, які виступали організаторами антифашистського руху.

У книзі відображено діяльність масової антифашистської організації німецьких емігрантів і військовополонених — Національного комітету «Вільна Німеччина» (НКВН), утвореної з ініціативи німецьких комуністів у липні 1943 р. Як слушно підкреслено автором, НКВН став політичним і організаційним ядром антифашистських сил німецьких трудящих не тільки в СРСР, а й за його межами. Велике значення для зростання лав антифашистів мало також

створення у вересні 1943 р. «Союзу німецьких офіцерів» (СНО), що цілком прийняв програму НКВН і приєднався до нього.

Автор висвітлює енергійну діяльність видатних партійних і громадських діячів Болгарії, Чехословаччини, Угорщини, Югославії, Румунії, Італії і Фінляндії, які згуртовували патріотів своїх країн на рішучу боротьбу проти фашизму, вели широку роз'яснювальну роботу серед солдатів союзників гітлерівської Німеччини. Плодотворна антифашистська діяльність закордонних центрів комуністичних і робітничих партій європейських країн, патріотичних організацій прогресивної еміграції сприяла тому, що багато ворожих солдатів і офіцерів ворожих військ поступово усвідомлювали суть розв'язаної міжнародним імперіалізмом та фашизмом війни, ставали в ряди борців-антифашистів.

Н. М. Руденко аналізує форми і методи ідеологічного впливу на особовий склад військ гітлерівської Німеччини та залізних від неї держав, наводить цікавий фактичний матеріал. Про діяльність пропагандистської роботи зарубіжних антифашистів свідчили численні випадки добровільної здачі в полон гітлерівських солдат і офіцерів. Цілеспрямована і систематична діяльність радянських армійських політорганів, партійного підпілля, партизанських

формувань і зарубіжних антифашистів по розкладу особового складу гітлерівських військ сприяла прискоренню остаточного розгрому фашистської Німеччини і її сателітів.

Рецензована книга не позбавлена й окремих недоліків. Так, досліджуючи антифашистську діяльність радіостанцій, утворених на території СРСР з ініціативи представників закордонних керівних центрів комуністичних і робітничих партій європейських країн як важливий засіб ідеологічного впливу на німецько-фашистські війська, автор, однак, висвітлює це питання побіжно. На наш погляд, більш повного розкриття заслуговує й агітаційно-пропагандистська робота підпільників і партизан серед особового складу ворога. Монографія набагато виграла б, якби в ній виклад теми хронологічно був доведений до кінця війни, а не обмежувався часом воєнних дій на території СРСР.

В цілому ж монографія є внеском у вивчення питань ідеологічно-пропагандистської роботи партії в роки Великої Вітчизняної війни і, безумовно, зацікавить як спеціалістів-істориків, так і всіх тих, хто безпосередньо причетний до справи інтернаціонального виховання трудящих мас.

О. В. МОЙСЕЕВ (Москва)

В. Варягіна, Г. Вакуленко.
НАРОДНА ГВАРДІЯ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА.
СТОРИНКИ ГЕРОІЧНОЇ БОРОТЬБИ
ПІДПІЛЬНО-ПАРТИЗАНСЬКОЇ
ОРГАНІЗАЦІЇ ЗАХІДНИХ
ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ.
 1942—1944 роки.

Вид. 2-е, випр. і доп.
 Львів: Камінар, 1979, 229 с.

Серед книг, що висвітлюють героїчну боротьбу радянського народу проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни чільне місце належить рецензованій праці, перше видання якої було здійснене в 1967 р. Друге видання книги свідчить про всезростаючий інтерес громадськості до подій, що відбувалися в ті роки в західних областях Української РСР. Широко використовуючи численні документи Львівського партійного і державного архівів, спогади учасників тих подій та періодичну пресу, автори показують складну обстановку, що склалася після нападу фашистів, розкривають значення і роль заходів ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У в мобілізації трудящих на розгром ворога.

При дослідженні підпільно-партизанської боротьби перед авторами виникали значні труднощі, оскільки багато документів, які характеризували діяльність окремих комуністів, підпільників і партизанів, не збереглося. Проте зміст книги свідчить, що В. Варягіна і Г. Вакуленко провели копітку, багатопланову дослідницьку роботу. Слід відзначити введення ними до наукового обігу цінних матеріалів і нових фактів.

Книга складається з вступу і шести розділів. У ній розповідається про фашистський «новий порядок» на окупованій території, зрадницьку діяльність українських буржуазних націоналістів. В праці яскраво показано, що населення західних областей України з перших днів окупації вороже ставилося до фашистів.

В одному з найбільших розділів книги «Бойові діла підпільників-партизанів» йдеться про збройну боротьбу, зокрема про діяльність підпільно-партизанської організації «Народна гвардія». Її керівники та організатори інших антифашистських груп докладали максимум зусиль для створення єдиного фронту дій проти ворога, прагнули якомога більше завдати шкоди окупантам на українській землі.

Привертає до себе увагу розділ «Підступи ворога», де один із авторів В. Д. Варя-

гіна розповідає про свою роботу в підпіллі, про настрої, бойовий дух, психологічний стан багатьох народогвардійців та населення окупованої території.

У шостому розділі характеризується склад організації «Народна гвардія» за партійністю, національністю, соціальним станом, віком тощо. Біографії народогвардійців ще раз спростовують твердження буржуазних апологетів, нібито боротьба трудящих окупованих областей республіки проти загарбників велася під тиском фанатиків комуністів та комісарів, що населення, особливо на Україні, зустрічало окупантів доброзичливо.

Книга не позбавлена й окремих недоліків. Зокрема, слід було б глибше й детальніше розповісти про роботу по налагодженню зв'язків народогвардійців з іншими підпільними організаціями й партизанськими групами. В розділах відсутні висновки, мало теоретичних узагальнень тощо. На жаль, у новому виданні не розшифровано

окремі клочки, псевдоніми (с. 90, 92, 99), прізвища часто подані без ініціалів. Мають місце повторення окремих фактів (с. 31—32, 40—44, 72—75). Вимагають уточнення деякі дані. Так, на с. 9 пишеться, що фашистські карателі з батальйону «Нахтігаль» по-звірячому вбили 36 учених міста Львова, а в опублікованих джерелах, зокрема в праці «Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945» (К., 1975. Т. 1) на с. 349 наводяться інші цифри. Проте вказані недоліки не применшують позитивної оцінки праці.

Загалом друге видання книги В. Варягіної, Г. Вакулєнка «Народна гвардія імені Івана Франка» є цінним вкладом у розробку проблеми всенародної боротьби в тилу ворога і дає багатий матеріал для військово-патріотичного виховання радянського народу, насамперед молоді.

П. О. САВЧУК (Ровно)

А. С. Зав'ялов.

**ЕДИНЫМ ФРОНТОМ.
ДЕМОКРАТИЧЕСКИЕ ПАРТИИ ГДР
В БОРЬБЕ ЗА СОЦИАЛИЗМ
(1949—1961).**

К.: Головное издательство
издательского объединения «Вища школа»,
1980, 231 с.

Історичний розвиток країн соціалістичної співдружності підтвердив «передбачення Леніна про різноманітність форм і методів соціалістичного будівництва в різних країнах на основі загальних закономірностей становлення і розвитку соціалізму»¹. Цей висновок стосується також історії Німецької Демократичної Республіки. Значним вкладом у скарбницю колективного досвіду побудови нового суспільства в країнах соціалізму стали досягнення Соціалістичної єдиної партії Німеччини в справі залучення широких мас населення, демократичних партій і масових організацій країни, які об'єднує Національний фронт, до цього процесу. Саме про це йде мова в монографічній праці А. С. Зав'ялова. В книзі вміщено переконливі докази справедливості ленінської думки про можливість будівництва соціалізму в промислово розвинутій країні, піддано гострій критиці різноманітні буржуазні фальсифікації історії НДР.

Від попередніх досліджень з даної проб-

леми рецензована праця відрізняється тим, що в ній висвітлено механізм взаємодії союзників робітничого класу в рамках Національного фронту й Демократичного блоку*, розкрито глибокий демократизм методів діяльності СЕПН. А. С. Зав'ялов показав динаміку ідейно-політичного розвитку демократичних партій, їх організаційне вдосконалення. В книзі глибоко вивчено процес перетворення стихійних союзників робітничого класу у свідомих будівників нового суспільства, проаналізовано партійно-політичну структуру країни, зроблено узагальнюючі висновки про роль і місце демократичних партій в її політичній системі.

Слід відзначити фундаментальну базу дослідження. В ньому використано пресу демократичних партій, протоколи й матеріали партійних з'їзтів, конференцій і нарад, збірники документів. Деякі з цих документів уперше аналізуються в історичній літературі.

Книга складається з вступу, історіографічного огляду, п'яти розділів та заключення. В огляді виділено основні етапи розвитку як марксистської, так і буржуазної історіографії з розглядуваної проблеми, а також уперше зроблено спробу дати загальну оцінку дослідженням учених — представників демократичних партій країни.

В першому розділі розглянуто процес формування основних принципів політики

¹ Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова ЦК КПРС від 13 грудня 1979 року. К., 1979, с. 5—6.

* Демократичний блок — об'єднання антифашистських демократичних партій. Створений в липні 1945 р. за ініціативою і під керівництвом Комуністичної партії Німеччини.

союзів КПН/СЕПН на етапі антифашистсько-демократичних перетворень, охарактеризовано ідейно-політичний розвиток буржуазно-демократичних партій — Християнсько-демократичного союзу (ХДС) і Ліберально-демократичної партії Німеччини (ЛДПН) — у 1945—1949 рр. Всупереч твердженням західнонімецьких, англійських та американських буржуазних істориків послідовне зміцнення лівих сил у ХДС та ЛДПН і співробітництво останніх з КПН/СЕПН у здійсненні глибоких демократичних реформ стало реальним не внаслідок втручання КПН/СЕПН в їх справи, а завдяки прогресивним змінам у мисленні та психології представників середнього прошарку, а також рядових членів партій. Вирішальна роль Радянського Союзу в розгромі фашизму та його безкорислива допомога населенню НДР, зростання антимонархістичних настроїв серед дрібнобуржуазних елементів, дружна політика робітничого класу щодо селянства, демократична програма КПН/СЕПН, проголошена у Зверненні від 11 червня 1945 р., — всі ці фактори сприяли зміцненню авторитету робітничого класу в суспільстві, а також виключенню з рядів буржуазних партій реакційних лідерів типу Кайзера, Коха та ін.

Форми й методи здійснення керівної ролі Соціалістичної єдиної партії Німеччини у суспільстві в умовах багатопартійності (в системі Національного фронту), ідейно-політичну еволюцію партій-союзників СЕПН — у 1949—1961 рр. досліджено в другому розділі. СЕПН вела рішучу боротьбу з сектантством серед своїх членів. Критикуючи недоліки в роботі інших партій, вона водночас показувала приклад високої організованості й вірності ідеалам демократії та соціалізму. Ефективним інструментом співробітництва всіх демократичних, антифашистських організацій став Демократичний блок партій і масових організацій, його комітети на всіх рівнях.

У рецензованій праці показано глибокі якісні зміни, що відбулися в ідеології та політиці непростетарських партій — буржуазно-демократичних — ХДС та ЛДПН і дрібнобуржуазних — Демократичної селянської партії Німеччини (ДСПН) і Національно-демократичної (НДПН), — які перетворилися в демократичні. Переломним в історії вказаних вище партій був 1952 р., коли вони підтримали рішення II конференції СЕПН про планомірну побудову основ соціалізму й закликали своїх членів взяти активну участь в боротьбі за новий суспільний лад. На відміну від буржуазних партій, які були виразниками ідей панівних класів і знярядям обману мас, демократичні партії НДР представляли інтереси різних верств трудового населення.

Проаналізувавши етапи еволюції непростетарських партій, автор дійшов висновку, що їх буржуазна та дрібнобуржуазна ідеологія зазнала краху. В той же час

найцінніше в їх програмах — демократичні ідеали й традиції — було збережено.

В третьому розділі висвітлюються конкретні форми участі партій-союзників СЕПН — у соціалістичному перетворенні суспільства. Вони внесли значну кількість пропозицій з питань перебудови на соціалістичних засадах торговельних і ремісничих закладів та створення напівдержавних підприємств тощо. В книзі показано також роботу їх місцевих організацій по залученню середніх верств населення до соціалістичного будівництва.

Четвертий розділ присвячено діяльності цих партій по залученню громадськості до управління державою й розвитку трудової активності мас. ХДС, ЛДПН та інші партії брали участь у проведенні виборів, формуванні органів державної влади. В Народній палаті фракції всіх партій активно обговорювали внесені на розгляд законопроекти. Їх представники входили до складу всіх постійних комісій та очолювали деякі з них.

У 1952—1955 рр. за прикладом робітників усі трудящі НДР активно включилися в змагання за виконання й перевиконання народногосподарських планів, дострокове виконання державних завдань, за поліпшення обслуговування населення тощо. Вже у 1954 р. у ньому брала участь 41 тис. членів ХДС; 60 тис. трудових зобов'язань взяли на себе члени ДСПН. У наступні роки ці партії брали активну участь у русі «Національного будівництва»*, «трудової вахти» та ін. Починаючи з 1951 р. у рамках «Національного будівництва» за 15 років було створено матеріальних цінностей на суму 4 млрд. марок (с. 159). У книзі наведено значний фактичний матеріал, який свідчить про те, що ХДС і ЛДПН зробили досить важливий вклад у створення матеріально-технічної бази соціалізму, вирішення важливих соціально-економічних завдань побудови нового суспільного ладу.

Міжнародна діяльність союзницьких партій, їх роль в реалізації зовнішньополітичного курсу країни, головним чином у справі зміцнення дружби з Радянським Союзом, а також у питаннях нормалізації взаємовідносин з ФРН висвітлені в п'ятому розділі монографії. Важливі положення про німецько-радянську дружбу стали складовою частиною статутів та програмних документів ДСПН та НДПН з моменту їх заснування в 1948 р., а ХДС та ЛДПН — з 1949 р. Вихованню трудящих у дусі німецько-радянської дружби активно сприяли члени демократичних організацій — педагоги, письменники, інші представники інтелігенції. Партії-союзники СЕПН — були ініціаторами створення

* Національне будівництво — безплатна праця громадян НДР у галузі будівництва й ремонту житла, благоустрою міст та населених пунктів.

нових відділень і груп Товариства німецько-радянської дружби.

В рамках Національного фронту представники демократичних партій — члени Народної палати та уряду — зробили вагомий вклад у справу нормалізації взаємовідносин з ФРН, зміцнення міжнародного авторитету НДР.

Не всі питання з однаковою повнотою й глибиною проаналізовано в рецензованій праці. На наш погляд, бажано було б звернути увагу на процеси зміцнення морально-політичної єдності населення НДР в умовах гострої ідеологічної боротьби, більш докладно висвітлити роботу демократичних партій серед інтелігенції, жінок та молоді в сфері культури, народної освіти, соціального забезпечення тощо.

Л. Е. Беренштейн.

ОБРЕЧЕННОСТЬ ПОЛИТИКИ И ПРАКТИКИ СИОНИЗМА.

К.: Вища школа, 1980, 190 с.

Неухильне зміцнення сил миру, демократії і соціалізму викликає люті антикомуністів, які посилюють ідеологічні диверсії проти світового соціалізму, робітничого та національно-визвольного руху. Як зазначається у постанові ЦК КПРС «Про подальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», імперіалістична пропаганда намагається з допомогою найбільш витончених методів і сучасних технічних засобів «кочорити соціалізм, прикрасити імперіалізм, його грабіжництво, нелюдську політику й практику. Перекручена інформація і тенденційне висвітлення фактів, замовчування, напівправа і просто безардонна брехня — все це пускається в хід»¹.

У своїх ідеологічних диверсіях імперіалізм активно використовує міжнародний сіонізм. Тому викриття реакційної суті останнього, його злочинної політики і практики — надзвичайно важливе завдання ідеологічних працівників, істориків і публіцистів. Рецензована книга служить саме цій меті.

У праці з марксистсько-ленінських, класових позицій простежуються історичні корені сіонізму, доводиться його неспроможність і приреченість, характеризується система міжнародних сіоністських організацій, викриваються ідеологічні концепції, а також расистська і гегемоністська політика, яку здійснюють правлячі кола Ізраїлю при сприянні імперіалістів США.

¹ Про подальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи: Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року. К., 1979, с. 6.

Актуальним виглядає, на наш погляд, розкриття загальних рис та особливостей у партійно-політичних структурах європейських країн соціалізму, де існують Народні фронти на базі кількох партій (НДР, Болгарія, Чехословаччина, Польща).

В роботі висвітлюється період побудови основ соціалізму в НДР. Було б цікаво продовжити вивчення цієї проблеми, зокрема періоду будівництва розвинутого соціалізму. В цілому ж марксистська історіографія поповнилася цікавою науковою працею з історії багатопартійної системи НДР, яку з інтересом зустріли науковці, всі, хто цікавиться історією цієї країни.

Б. М. ЗАБАРКО (Київ),

Б. В. ГРАНОВСЬКИЙ (Київ)

Правомірно, що перший розділ присвячений марксистсько-ленінським принципам викриття антикомунізму в цілому і міжнародного сіонізму зокрема. У книзі глибоко розглядається теоретична спадщина К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна з цього питання, а також документи КПРС, марксистсько-ленінських партій, у тому числі Компартії Ізраїля.

З класових, партійних позицій автор доводить, що сіонізм виник і сформувався на ґрунті антикомунізму. Він показує електичний характер ідеології сіонізму, яка складається з догматів Старого (Вітхого) завіту, положень реакційних філософів Ф. Ніцше і О. Шпенглера, засновника еugenіки Ф. Гальтона, основоположника расизму Ж. А. Гобіно, емпіокритиків Е. Маха і Р. Авенаріуса, австрійських соціал-демократів. Міжнародний сіонізм нині, як правильно зазначається у книзі, будучи виразником фашизму, крайнього націоналізму і релігійного фанатизму, є зброєю агресивних імперіалістичних кіл в їх боротьбі проти революційних сил сучасності — світової соціалістичної системи, міжнародного революційного робітничого і національно-визвольного руху.

Сіонізм виник на рубежі XIX—XX століть, коли капіталізм, вступивши у свою останню, імперіалістичну стадію розвитку, почав широко пропагувати і використовувати расизм та націоналізм. Автор викриває безпідставність тверджень про те, що сіонізм є єврейським національно-визвольним рухом. Адже расистські ідеї, міфи про «особливість», «богообраність», «особливу місію» євреїв в історії властиві ультрашовіністичним, націоналістичним течіям і не мають нічого спільного з національно-визвольним рухом. У книзі з марксистсько-ленінських позицій доводиться неспроможність «психологічної теорії нації», програми «культурно-національної автономії», яких дотримуються сіоністи.

На великому фактичному матеріалі автор показує реакційну суть політичної практики міжнародного сіонізму, яка є невід'ємною частиною глобальної стратегії імперіалізму. Численні факти, наведені у монографії, демонструють альянс сіоністів з імперіалістичними монополіями. Їх участь у гонці озброєнь, у провокаційних акціях проти сил миру і прогресу.

Хоча сіоністи й намагаються зобразити Ізраїль «країною загальною благоденства», насправді там, як свідчать наведені у книзі факти, соціальний ґніт доповнюється дискримінаційною політикою, яка здійснюється правлячими колами щодо різних соціальних та етнічних груп населення країни. Причому ця політика виявляється в дискримінації не тільки арабів, а й євреїв, яких на «землі обітованій» поділяють на категорії залежно від походження та соціального стану. Соціальне призначення цього поділу полягає в тому, щоб не допустити єднання трудящих, перешкодити їм брати участь у спільній боротьбі проти експлуататорів.

У найогиднішій формі расистська політика ізраїльського уряду виявляється щодо арабського населення. У монографії наводяться документи, які свідчать, що міжнародний сіонізм грубо порушив рішення ООН про створення на території Палестини двох держав — єврейської та арабської. Ще у 1948 р. сіоністи розв'язали агресивну війну і загарбали територію, яка по праву належала арабській палестинській державі. У цей час виникла ідея «Великого Ізраїлю». Її здійсненню у 40-х роках був підпорядкований стратегічний план «Далет», спрямований на загарбання арабської території і усунення керівних палестинських діячів.

І нині правителі Тель-Авіва продовжують курс на анексію окупованих арабських територій. Під лозунгом так званої «автономії» Ізраїль, Єгипет і США здійснюють заходи, спрямовані на подальше посилення політичного безправ'я і соціального гноблення палестинців.

У книзі показано, що міжнародний сіонізм є не тільки винуватцем близькохідної кризи, але й взагалі ворогом миру і безпеки народів. Він добивається загострення міжнародного становища, особливо американо-радянських відносин. Сіоністи нині серед тих, хто чинить опір ратифікації договору ОСВ-2. У зв'язку з цим автор приділяє належну увагу висвітленню питань про їх альянс з іншими загонами антикомунізму. Він підкреслює, що ще «прабатько» сіонізму Т. Герцель неодноразово звертався до урядів царської Росії, Німеччини, Англії та інших країн із закликом сприяти розвитку сіоністського руху. Разом з денікінцями і петлюрівцями сіоністи боролися проти Радянської влади. Вони вступили у зговір з фашистами, які проводили політику геноциду щодо євреїв. Нині сіоністські організації й правителі Ізраїлю підтримують тісні зв'язки

з расистським режимом Південно-Африканської республіки, подають допомогу реакційним урядам Гондурасу, Сальвадору, Гватемали та інших країн. Зміцнюється їх альянс із Садамом, який зрадив інтереси арабських народів. Установилися контакти між сіоністами й маоїстами. Поглиблюються також їх відносини з українськими буржуазними націоналістами.

У рецензованій книзі розкриваються основні напрями і засоби ідеологічних диверсій сіонізму. В боротьбі проти сил прогресу, демократії і соціалізму сіоністи використовують засоби масової інформації не тільки Ізраїлю, а й інших капіталістичних країн. Головні їх зусилля спрямовані на дискредитацію державного ладу і економічної системи соціалізму, перекручення національної політики КНРС, зовнішньополітичного курсу СРСР.

Спліваючись спотворити радянську дійсність, сіоністи вдаються до безсоромних фальсифікацій. Так, вже у перші місяці існування Радянської влади вони почали зображувати Жовтневу революцію, як «випадкове явище», «злочинний замах на права народу». Сіоністи твердили, що соціалістична революція не розв'язала «єврейського питання», а Центральна Рада, уряди Петлюри і Скоропадського нібито були захисниками інтересів не тільки українського, а й єврейського народу.

Вигадкам і наклепам сіоністів автор протиставляє незалежні факти, що розкривають справжній характер Великої Жовтневої соціалістичної революції, її великі права і свободи, які дав соціалізм усім націям, народностям, етнічним групам нашої країни. Євреї, які проживають в СРСР, входять до складу багатонаціонального радянського народу. Їм притаманна загальнонаціональна гордість за свою Радянську Батьківщину, вони засуджують реакційну ідеологію, політику і практику міжнародного сіонізму. Монографія Л. Ю. Беренштейна має чітку ідейну спрямованість, гострий політичний характер. Вона написана на високому ідейно-теоретичному рівні.

Проте хотілося б, щоб автор більше уваги приділив розкриттю геополітичної спрямованості зовнішнього курсу міжнародного сіонізму та нинішніх керівників Ізраїлю. Глибше слід було б висвітлити антирадянську суть альянсу сіоністів та українських буржуазних націоналістів. В історіографічному огляді доцільно спинитися не тільки на досягненнях істориків, які займаються дослідженням розглядуваної теми, а й вказати на ті проблеми, що потребують дальшого вивчення.

В цілому ж книга заслуговує позитивної оцінки. Вона безсумнівно допоможе виховувати трудящих, і насамперед молодь, на ідеях марксизму-ленінізму, пролетарського інтернаціоналізму, непримиренності до антикомунізму.

В. О. ЗАМЛИНСЬКИЙ (Київ),
Г. П. МІЩЕНКО (Київ)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ ПО МАТЕРІАЛАХ ХХVІ З'ІЗДУ КПРС

10 березня 1981 р. у Ніжині в приміщенні педагогічного інституту відбулася науково-теоретична конференція по матеріалах ХХVІ з'їзду КПРС. Її організували Ніжинський міськком Компартії України, ректорат і партком педінституту та кафедра історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті.

Вступним словом конференцію відкрив перший секретар Ніжинського міськкому Компартії України В. С. Сипливець. Доповідач наголосив, що ХХVІ з'їзд партії визначив важливі напрями економічного і соціального розвитку нашої країни не тільки на роки одинадцятої п'ятирічки, а й на період до 1990 року, накреслив чергові завдання партії в галузі зовнішньої політики, висунув цілий ряд змістовних, глибоко обґрунтованих пропозицій щодо збереження миру на земній кулі.

З доповіддю «Дальший розвиток марксистсько-ленінської теорії в документах ХХVІ з'їзду КПРС» виступив проф. кафедри історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті, д-р істор. наук М. О. Буцько. Доповідач підкреслив, що після ХХV з'їзду партії було далі розроблено концепцію розвитку соціалізму, конкретизовано шляхи і строки реалізації програмних цілей, визначено стратегію і тактику на тривалий історичний період. М. О. Буцько розглянув ряд наукових досліджень останніх років, в яких висвітлюються різні питання зрілого соціалізму, аналізуються закономірності розвитку країн соціалістичної співдружності і світового революційного процесу.

Про дальший розвиток ХХVІ з'їздом партії ленінського вчення про керівну роль Комуністичної партії в соціалістичному суспільстві йшлося у виступі доц. кафедри історії КПРС інституту Я. С. Калакура.

Доц. кафедри філософії і політекономії Ніжинського педінституту І. С. Борщевко зробив доповідь на тему «Економіч-

на стратегія партії на сучасному етапі».

Висвітленню основних напрямів соціальної політики партії, розроблених ХХVІ з'їздом КПРС на одинадцяті п'ятирічку і до 1990 року, присвятив свою доповідь доц. кафедри історії КПРС і наукового комунізму цього ж інституту В. Г. Любченко.

Про дальший розвиток соціалістичної демократії загальнонародної держави, новий етап у діяльності Рад народних депутатів, що почався з прийняттям нової Конституції СРСР, поліпшення роботи народного контролю, підвищення ролі професійних спілок йшлося в доповіді доц. кафедри філософії і політекономії Ніжинського педінституту П. Ф. Смирнова.

З доповіддю на тему «ХХVІ з'їзд КПРС про поліпшення ідеологічної роботи, підвищення її наукового рівня» виступив виконуючий обов'язки доцента кафедри історії КПРС і наукового комунізму цього ж інституту В. Й. Томек. Він наголосив на необхідності вести непримиренну ідеологічну боротьбу, своєчасно викривати пропагандистські диверсійні акти класового противника.

«ХХVІ з'їзд партії про міжнародну політику КПРС» — тема доповіді доц. кафедри історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації при Київському держуніверситеті Г. Т. Кікалова. Доповідач спинився на проблемах розвитку і співробітництва країн світової соціалістичної системи, а також на питаннях економічного і науково-технічного співробітництва з державами, що визволилися, насамперед з державами соціалістичної орієнтації: Анголою, Ефіопією, Мозамбіком, Афганістаном і Народною Демократичною Республікою Йемен.

У заключному слові перший секретар Ніжинського міськкому Компартії України В. С. Сипливець підбив підсумки роботи конференції і дав високу оцінку заслуханню на ній науковим доповідям.

В. Б. СІКОРСЬКИЙ (Ніжин)

ДІЯЛЬНІСТЬ КЛУБУ КИЄВОЗНАВЦІВ

27 жовтня 1977 р. відбулося перше засідання секції краєзнавчої літератури Республіканського товариства книголюбів. На ньому розглядалися питання, присвячені історії Києва. Так виник клуб киевознавців.

Членами клубу є інженери і працівники технічних закладів, представники природничих наук, лікарі, філософи, історики, художники, архітектори, екскурсоводи та інші. Незалежно від професії всіх їх об'єднує палка любов до Києва, прагнення дізнатися про нього щось нове, невідоме раніше.

Члени клубу проводять екскурсії по Києву, читають лекції, організовують виставки, вечори, збирають книги, листівки, фотографії і марки, присвячені історії стародавнього міста. Так, у 1977—1979 рр. були прочитані такі лекції: «Історія Києва в книжках», «Київські старожитності», «Пошуки й знахідки в околицях Києва», «Троїцька надбрамна церква», «Київ в одинадцятій — дванадцятій п'ятирічках», «Рукописні книги про Київ, що зберігаються в ЦНБ АН УРСР», «Маловідомі пам'ятки архітектури і скульптури у Києві», «Перспективи реконструкції Подолу», «Зміюві вали навколо Києва», «Реконструкція так званого будинку Мазепи на Подолі», «Архітектура Києва кінця XIX — початку XX ст.», «Літературні розшуки про Київ», «Стародавні шляхи в Київській Русі», «Карти Києва» та ін.

Силами членів клубу було організовано експозиції каталогів художніх виставок Києва початку XX ст., листівок з видами міста, книг з історії України, виставку, присвячену визволенню Києва від німецько-

фашистських загарбників, а також виставку путівників по місту, проведено усні альманахи, екскурсію у рукописний відділ ЦНБ АН УРСР тощо.

Члени клубу влаштували зустрічі з авторами видання «Художні музеї Києва» М. Ф. Факторовичем і Л. Г. Членовою, автором книги «Судьба поета» І. М. Купріяновим, з докторами архітектури Ю. С. Асеевим та мистецтвознавства Г. Н. Логвиновим, з учасником битви за Київ І. М. Скулунком, співробітниками видавництва «Мистецтво».

У 1980 р. свою роботу клуб розпочав у приміщенні музею історії Києва. Перше заняття відкрив директор музею А. В. Соляков, який розповів про плани роботи науковців і співробітників музею. Наступні заняття мали характер семінарів за такою тематикою: «Минуле і сучасне пл. Перемоги», «Ахматова в Києві», «Будинок Петра I на Подолі», «Київ у книжкових ілюстраціях XVII—XVIII ст.», «Герби міст Древньої Русі», «Історія пошти в Києві» та ін.

Учасники товариства в 1980 р. провели 15 екскурсій і подорожей по Києву, Київській і Чернігівській областях та Волині, організували зустрічі з київськими спелеологами, які розповіли про нові відкриття підземель, з працівниками музею «Косий капонір» та ін.

Члени клубу готують каталог старих листівок з краєвидами Києва, що стане важливим довідником для всіх, хто цікавиться історією нашого міста.

Н. І. ГИРЕНКОВА (Київ)

VI СЕСІЯ І НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ МАЛОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

Вже стало доброю традицією підбивати підсумки роботи секцій Малої академії наук школярів м. Києва на її щорічних наукових конференціях.

12 квітня цього року відбулися чергова VI сесія і науково-практична конференція МАН, в яких активну участь взяли й члени історичної секції, створеної минулого року на базі Інституту історії АН УРСР.

Протягом 1980/81 навчального року в Інституті історії АН УРСР під керівництвом голови ради наставників д-ра істор. наук А. В. Санцевича і члена ради молодих учених В. В. Румянцевої успішно працював лекторій, на засіданнях якого члени-кореспонденти АН УРСР Ю. Ю. Кондуфор, І. М. Мельни-

кова, Ф. П. Шевченко, В. І. Клоков, доктори історичних наук С. В. Кульчицький, І. С. Хміль, Ю. М. Гамрецький та інші провідні вчені розповіли його слухачам про основні проблеми розвитку радянської історичної науки. Науковці інституту також допомагали школярам набути навичок самостійної дослідницької роботи, розширювати науковий світогляд, підвищувати культурний рівень, ідейну загартованість.

На цьогорічну сесію МАН секція історії подала 12 доповідей, підготовлених учнями, більшість з яких була присвячена різним проблемам історії столиці України. У них, зокрема, висвітлено мистецтво, живопис, архітектуру міста періоду Київ-

ської Русі, історію печер Києво-Печерського монастиря, процес виникнення та еволюції міського герба, діяльність декабристів у Києві, розвиток міського транспорту в минулому столітті, а також інтернаціональні зв'язки трудящих столиці України з трудящими міст-побратимів.

Президія МАН на чолі з її президентом д-ром техн. наук, проф. А. Ф. Верланем, який виступив на пленарному засіданні, схвалила роботу історичної сек-

ції. Кращі юні дослідники були нагороджені дипломами Президії МАН і грамотами Київського міського відділу народної освіти, а десять найкращих членів історичної секції обрано кандидатами і дійсними членами МАН.

З вітальним словом від Президії АН УРСР до юнних учасників сесії звернувся акад. АН УРСР Є. П. Федоров.

В. В. РУМЯНЦЕВА (Київ)

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ П. П. ПАНЧЕНКОМ

16 квітня 1981 р. на засіданні спеціалізованої Ради по захисту дисертацій при Інституті історії АН УРСР відбувся захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук старшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР, доцентом П. П. Панченком на тему: «Розвиток суспільно-політичного життя села. 1959—1980. (На матеріалах Української РСР)».

Офіційні опоненти — доктори істор. наук, професори І. Б. Берхін (Москва), В. В. Горак (Київ) та д-р істор. наук А. В. Санцевич (Київ) у своїх виступах відзначили актуальність, високий науково-теоретичний рівень, політичне значення і практичну цінність дисертації П. П. Панченка.

Виступаючі наголосили на тому, що в дисертації використано широку науково-літературну і джерельну базу, що вона є першим комплексним дослідженням розвитку суспільно-політичного життя українського села в умовах зрілого соціалізму. В ній багато уваги приділено питанням керівної, спрямовуючої ролі КПРС у розвитку суспільно-політичного життя села, зроблено обширні соціологічні висновки.

В обговоренні дисертації взяли участь зав. сектором Інституту історії АН УРСР, акад. АН УРСР І. З. Штокало, зав. відділом Інституту історії АН УРСР, д-р істор. наук, проф. А. В. Лихолат, проф. кафедри історії КПРС Чернігівського філіалу Київського політехнічного інституту, д-р істор. наук М. Т. Куц, ст. наук. співробітник-консультант Інституту історії АН УРСР, д-р істор. наук, проф. П. К. Стоян, які позитивно оцінили дисертаційне дослідження П. П. Панченка, підкресливши його наукове і практичне значення.

На засіданні спеціалізованої ради було зачитано відгуки на дисертацію і автореферат від провідної організації — Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка, сектора історії партії Інституту історії партії при ЦК Компартії Білорусії, відділу історії соціалістичного будівництва Інституту суспільних наук АН УРСР, кафедри історії СРСР і УРСР Дніпропетровського держуніверситету, кафедри історії УРСР Львівського держуніверситету, кафедри історіографії і джерелознавства Ужгородського держуніверситету, кафедр історії КПРС і наукового комунізму Кубанського держуніверситету, проф. Московської вищої партійної школи, д-ра істор. наук М. В. Рубана, зав. сектором соціального розвитку села Інституту соціологічних досліджень АН УРСР, д-ра філос. наук В. І. Староверова, проф. відділення наукового комунізму Московського держуніверситету ім. М. В. Ломоносова д-ра істор. наук І. М. Слепенкова, зав. кафедрою історії СРСР Кишинівського держуніверситету, д-ра істор. наук проф. А. М. Лисецького.

Зачитано також матеріали про впровадження результатів дослідження П. П. Панченка у практику, що надійшли від Івано-Франківського обласного комітету Компартії України, виконавчого комітету Львівської обласної Ради народних депутатів, Міністерства освіти Української РСР, Донецького і Чернівецького держуніверситетів.

Спеціалізована рада одногласно ухвалила порушити клопотання перед ВАК СРСР про присудження П. П. Панченку вченого ступеня доктора історичних наук.

Ю. А. ПІНЧУК (Київ)

ВАСИЛЬ МИКИТОВИЧ ДОВГОПОЛ

З квітня 1981 р. на 62-у році життя після тяжкої хвороби помер доктор історичних наук, професор, член КПРС Василь Микитович Довгопол.

В. М. Довгопол народився 26 грудня 1919 р. у с. Онуфріївка Кіровоградської області в сім'ї селянина. Після закінчення в 1938 р. педагогічних курсів при Донецькому педагогічному інституті працював учителем середньої школи. З 1939 р.— у лавах Червоної Армії. З перших днів Великої Вітчизняної війни брав участь у боях проти німецько-фашистських загарбників. Після поранення й тривалого лікування В. М. Довгопола було демобілізовано з армії. Після закінчення історичного факультету Харківського університету (в 1948 р.) навчався в аспірантурі, а потім працював викладачем кафедри історії СРСР ХДУ.

В 1953 р. Василь Микитович захистив кандидатську, а в 1972 р.— докторську дисертації. З 1973 р. — професор кафедри історії Української РСР Харківського університету.

В. М. Довгопол успішно розробляв важливі питання історії робітничого класу УРСР, зокрема підготовки робітничих кадрів та їх виховання, змін в його кількісному й якісному складі, зростання трудової і політичної активності робітників, розгортання соціалістичного змагання. Його перу належить понад 100 наукових і нау-

ково-популярних праць з історії України, серед яких слід відзначити монографію «Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації (1926—1929 рр.)». Василь Микитович брав участь у написанні другого тому «Історії Української РСР» (К., 1967), книги «Харківський державний університет 1805—1980. Історичний нарис», був членом редакційної колегії шостого тому багатотомної «Історії Української РСР».

Триваллий час В. М. Довгопол входив до складу республіканської координаційної ради з проблем соціалістичного і комуністичного будівництва.

Плодотворну наукову діяльність він поєднував з педагогічною та політико-виховною роботою в університеті, громадських організаціях міста й області. Василь Микитович був деканом історичного факультету, секретарем партійної організації, членом парткому університету. Протягом 10 років В. М. Довгопол очолював історичну секцію обласного товариства «Знання», був керівником позаштатної редколегії газети «Соціалістична Харківщина».

Його заслуги перед Батьківщиною відзначені багатьма медалями Радянського Союзу, подяками та грамотами Мінвузу УРСР.

Світла пам'ять про Василя Микитовича Довгопола назавжди збережеться в серцях тих, хто його знав.

НОВІ КНИГИ

Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К.: Полтвидав України, 1981.— 262 с.

ГУСАК, Г. Избранные статьи и речи. Октябрь 1973 г. — май 1980 г.— М.: Политиздат, 1981.— 816 с.

АДИБЕКОВ Г. М. Профинтерн: политика коммунистов в профсоюзном движении.— М.: Профиздат, 1981.— 240 с.

АКУЛОВ М. Р. Керчь — город-герой. М.: Воснпиздат, 1980.— 176 с.

БОРИСОВ Ю. А. Дороги на Эльбу: Из истории сов.-амер. отношений в годы Великой Отечественной войны.— М.: Знание, 1981.— 64 с.

БРУК С. И. Население мира: Этнодемогр. справочник.— М.: Наука, 1981.— 880 с.

Великобритания. — М.: Мысль, 1981.— 429 с.

ГЕРШБЕРГ С. Стаханов и стахановцы.— М.: Политиздат, 1981.— 208 с.

Эффект дерзания: Рисунки про молодых винахідників і раціоналізаторів республіки.— К.: Молодь, 1981.— 231 с.

ИВАНЕНКО В. И. Годы, равные векам: К шестидесятилетию Монгсльской народной революции.— М.: Междунар. отношения, 1981.— 160 с.

ИСРАЭЛЯН В. Л. Организация Объединенных Наций и разоружение.— М.: Междунар. отношения, 1981.— 230 с.

КЛАПЧУК С. Н. Подготовка квалифицированных рабочих — важное направление кадровой политики КПСС: (Из опыта работы парторганизаций Украины).— К.: Вища школа. Изд-во при КГУ, 1981.— 158 с.

КОКОШИН А. А. США за фасадом глобальной политики: Внутренние факторы формирования внешней политики американского империализма на пороге 80-х гг.— М.: Политиздат, 1981.— 367 с.

Комсомол України в десятій п'ятирічці.— К.: Молодь, 1981.— 335 с.

КРУЗЕ Э. Э. Условия труда и быта рабочего класса России в 1900—1914 гг.— Л.: Наука, 1981.— 143.

ЛОСЬ А. П. Развивающиеся страны: кризис капиталистического пути развития.— Львов: Вища школа. Изд-во при Львов. ун-те, 1981.— 343 с.

МАКОВИЧУК І. М. Братерство і єднання культур.— К.: Рад. школа, 1981.— 81 с.

Мемуары декабристов: Северное общество. — М.: Изд-во МГУ, 1981.— 400 с.

МАРАХОВ Г. И. Социально-политическая борьба на Украине в 50—60-е годы XIX века.— К.: Вища школа. Изд-во при КГУ. 1981.— 160 с.

МЕЩЕРЯКОВ М. Т. Испанская республика и Коминтерн: Национально-революционная война испанского народа и политика Коммунистического Интернационала, 1936—1939 гг.— М.: Мысль, 1981.— 222 с.

ОБОЛЕНСКАЯ С. В. Парижская коммуна и передовая Россия.— М.: Знание, 1981.— 64 с.

Организация Объединенных Наций: Сборник документов.— М.: Наука, 1981.— 647 с.

Очерки истории Запорожской областной партийной организации. — Днепропетровск: Промінь, 1981. — 326 с.

Очерки истории Херсонской областной партийной организации — Симферополь, Таврия, 1981. — 279 с.

Партийно-политическая работа в Красной Армии: Документы, 1921—1929 гг.— М.: Воениздат, 1981.— 567 с.

Проблемы истории советского крестьянства: Сборник статей.— М.: Наука, 1981.— 349 с.

САМСОНОВ А. М. Крах фашистской агрессии, 1939 — 1945: Ист. очерк.— 2-е изд., испр. и доп.— М.: Наука, 1980.— 727 с.

САХАРОВ А. М. Методология истории и историография: Статьи и выступления.— М.: Изд-во МГУ, 1981.— 214 с.

Советская историография Великой Октябрьской социалистической революции.— М.: Наука, 1981.— 293 с.